O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA’LIMI MARKAZI

SHODMONQUL AZIZOV

SHAXS VA JAMIYAT

(IJTIMOIYOT ASOSLARI)

Akademik litseylar va kasb-hunar
kollejlari uchun
darslik

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT — 2010

www.ziyouz.com kutubxonasi

A 35

M a s’ u l m u h a r r i r:

Ismoil Saifnazarov, falsafa fanlari doktori, professor.

T a q r i z ch i l a r:

Qiyomiddin Nazarov, falsafa fanlari doktori, professor,
Sa’dulla Otamurodov, falsafa fanlari doktori, professor,
Berdiqul To‘ychiyev, falsafa fanlari doktori, professor.

Shartli belgilar

— Asosiy tushunchalar

— Savollar va topshiriqlar

— Ma’ruza va referatlar uchun mavzular

— Amaliy ish

Azizov, Shodmonqul.

Shaxs va jamiyat: Akad. lit. va kasb-hunar kollejlari uchun darslik /Mas’ul muharrir prof. I. Saifnazarov. – T.: «Sharq», 2010. – 240 b.

BBK 60.55ya721

ISBN 978-9943-00-452-8

© Shodmonqul Azizov, 2010.
© «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2010.

www.ziyouz.com kutubxonasi

M U N D A R I J A

So‘zboshi ……..... 5
Kirish ……..... 6

B I R I N CH I B O‘ L I M
INSON VA UNING SHAXS TAVSIFI

I BOB. ANTROPOSOTSIOGENEZ

1-§. Inson – jonli mavjudotning alohida tipi ……. 8
2-§. Insonning o‘zini o‘zi hamda tashqi dunyoni bilishi zarurligi va imkoniyatlari ……. 11
3-§. Insonning yaratilishi to‘g‘risidagi diniy qarashlar va kelib chiqqanligi haqidagi an’anaviy ilmiy nazariyalar …… 15
4-§. Antropogenezning noan’anaviy ilmiy nazariyalari 25
5-§. Sotsiogenezning boshlanishi ……. 29
6-§. Ruhiyat ……. 32
7-§. Inson tadriji turli bosqichlarida sotsiogenez omillarining o‘rni …… 35
8-§. Insonning biologik tavsifi to‘g‘risida ……. 40

II BOB. SHAXS

9-§. «Mohir inson» – individ ……. 46
10-§. Shaxs – inson tadrijining yuksak bosqichi …….. 48
11-§. Ijtimoiylashuv ……... 51
12-§. Shaxs: erkinlik va demokratiya ……. 55
13-§. Buyuk shaxs: asosiy tavsiflar ……. 61
14-§. O‘lim va undan keyingi mangulik muammolari ……... 64

I K K I N CH I B O‘ L I M
JAMIYAT – SOTSIUMNING TASHKILIY SHAKLI

III BOB. SOTSIUM DUNYOSI

15-§. «Sotsium» tushunchasi. Jamoa va jamiyat ……... 70
16-§. Jamiyatning nazariy modeli ……... 73

IV BOB. JAMIYAT HAYOTINING ASOSIY SOHALARI

17-§. Ma’naviyat sohasi ……. 77
18-§. Iqtisodiyot sohasi ……. 79
19-§. Ijtimoiy soha ……. 81
20-§ Boshqaruv va siyosat sohasi ……... 84
21-§. Ijtimoiy institutlar ……... 86

www.ziyouz.com kutubxonasi

V BOB. IJTIMOIY-TARIXIY JARAYONLAR

22-§. Ijtimoiy tarix: ma’nosi va kechishi ……. 90
23-§. Sotsiumdagi o‘zgarishlarning funksional tavsifi …..…….. 96

U CH I N CH I B O‘ L I M

SIVILIZATSIYALAR – IJTIMOIY-MADANIY JARAYON

VI BOB. JAMIYAT VA SIVILIZATSIYA

24-§. Sivilizatsiyaning boshlanishi va tadriji …… 102
25–26-§. Sharq va G‘arb: sivilizatsiya tiplari …… 108
27-§. Islomiy sivilizatsiya …… 120
28-§.Turon–Movarounnahr–Turkiston: sivilizatsiyaviylik mezonlari va bosqichlari …….. 129
29-§. Mustamlakachilik va uning aksilsivilizatsiyaviy oqibatlari ….. 142

VII BOB. MUSTAQIL O‘ZBEKISTONNING IJTIMOIY-MADANIY TAVSIFI

30-§. Sivilizatsiyaning Sharq–Markaziy Osiyo lokal tipi …….. 155
31-§. Demokratik-huquqiy davlat qurishning shart-sharoitlari ……..... 159
32-§. Fuqarolik jamiyati barpo etish vazifalari …….. 165
33-§.Tarixiy-ma’naviy qadriyatlarning hozirgi sharoitlardagi ahamiyati to‘g‘risida ……..…. 171
34-§. O‘zbekistonda yaratilayotgan iqtisodiyotning sivilizatsiyaviy maqomi ……..…… 175

T O‘ R T I N CH I B O‘ L I M

HOZIRGI DUNYO: GLOBALLASHUV, GLOBAL MUAMMOLAR VA YANGI JAHONIY SIVILIZATSIYA SHAKLLANAYOTGANLIGI MASALALARI

VIII BOB. GLOBALLASHUV VA GLOBAL MUAMMOLAR

35-§. Globallashuv: mohiyati, mazmuni, yo‘nalishlari va oqibatlari … 183
36-§. Hozirgi davrning global muammolari ……... 189

IX BOB. INSONIYATNING YANGI SIVILIZATSIYAVIY SIFAT HOLATIGA O‘TAYOTGANLIGI MUAMMOLARI

37-§. Hozirgi jamiyatlar – jahoniy tizim ……..……... 198
38-§. Axborotlashgan jamiyat ……..... 203
Xotima ……. 211
Ilova: o‘quv dasturi ..…….. 215

www.ziyouz.com kutubxonasi

SO‘ZBOSHI

Mustaqil Vatanimiz ta’lim tizimining akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari hamda umumta’lim maktablarining 11-sinf bosqichlarida «Shaxs va jamiyat» («Inson va jamiyat») o‘quv predmetining barcha zarur hujjatlari – dasturlari, o‘quv qo‘llanma-yu darsliklari (I. Saifnazarov, – 1995, 1999; Sh. Azizov – 1998–2003, 2005–2009) yaratilib amaliyotga joriy qilingan edi.

Bu yo‘nalishda ishlar davom ettirilib o‘quv predmetining yangi takomillashtirilgan dasturi tuzildi va uning asosida tubdan qayta ishlanib mazkur darslik tayyorlandi. Xususan, birinchi bo‘limi ixchamlashtirilib yangi fasl qo‘shildi. Ikkinchi bo‘limi qayta ishlanib yangidan yozilgan bob bilan to‘ldirildi. Qayta ishlangan uchinchi bo‘limga yangi bob yozilib qo‘shildi. Ikkita bobdan iborat to‘rtinchi bo‘lim qo‘shildi.

Darslikda talabalarning «Shaxs va jamiyat» predmetini o‘rganishga kirishishiga qadar gumanitar va ijtimoiy hamda tabiiy yo‘nalishlardagi o‘quv fanlaridan o‘zlashtirgan bilimlariga tayanib, inson, uning shaxs maqomati, kishilik dunyosi, jamiyat va uning sivilizatsiyaviy tarzlari masalalari yoritildi. Ayni vaqtda, unda hozirgi dunyo tavsifi, globallashuv jarayonlari tug‘dirgan muammolar hal etilishining shart-sharoitlari hamda axborot-texnologik sivilizatsiya shakllanayotganligi masalalari o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limiga qo‘yiladigan talablar darajasida qarab chiqilgan.

Qo‘yilgan va yoritilgan masalalarning yangiligiga ko‘ra darslikdan oliy o‘quv yurtlari talabalari ham foydalanishlari mumkin.

Darslik, asosan Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Falsafa fakultetida tayyorlanib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasida, O‘zR FA Tarix institutida, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika universitetida, Toshkent Kimyo-texnologiya institutida, Toshkent Davlat Huquqshunoslik institutida hamda Xalqaro Iqtisodiyot va diplomatiya universiteti qoshidagi akademik litseyda taqrizlardan o‘tkazildi. Bergan barcha maslahatlari, bildirgan fikr-mulohazalari uchun falsafa fanlari doktorlari, professorlar Q. N. Nazarov, S. O. Otamurodov, B. T. To‘ychiyev, I. Karimov, K. J. To‘lenova, A. Q. Qodirov, iqtisod fanlari doktori, professor N. Aliqoriyev, tarix fanlari doktori, professor D. A. Alimova, tarix fanlari nomzodi N. A. Mustafayeva va oliy toifali o‘qituvchi D. Mahkamovalarga muallif minnatdorchilik bildiradi.

Ushbu darslik nashr etilishida mas’ul muharrirligi va zarur o‘rinlardagi muallifdoshligi hamda tashkiliy jihatdan ko‘rsatgan sa’y-harakati uchun falsafa fanlari doktori, professor I. Saifnazarovga muallif o‘zining alohida minnatdorchiligini bildiradi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

K I R I SH

XXI asrning birinchi o‘n yilligi ham ortda qolmoqda. Jahon miqyosida kechayotgan jarayonlar ko‘lami va chuqurligi, birinchi navbatda, fan, texnika va texnologiya sohalarida yuz berayotgan inqilobiy o‘zgarishlar sur’ati nafaqat miqdoriy – matematik aniqlikda baholanishni, balki, eng muhimi, insoniy mezonlarda qarab chiqishni dolzarb qilib qo‘ymoqda. Zero, bu sohalarning misli ko‘rilmagan jarayonlari Sayyoramizni beqaror qilib insoniyat kelajagi nuqtayi nazaridan ekspertiza qilishni to‘gridan to‘g‘ri taqozo etmoqda.

O‘zbekiston davlati bolsheviklarning inson tabiati bilan hisoblashmay barchani baxtli qilish da’vosi bilan o‘tkazgan va g‘oyat katta qurbonliklarga sabab bo‘lgan ijtimoiy eksperimentidan qutulib, mustaqillik yillarida turmushning barcha sohalarida tub o‘zgarishlarni amalga oshirdi.

Endigi vazifa – yuksak ma’naviyat, huquqiy davlat va iqtisodiyotda erkin bozor munosabatlarini qaror toptirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni muvofiqlashtirish orqali jahon hamjamiyatining ko‘p jihatlardan mushtarak, ilg‘or sivilizatsiyaviy yangi tartibotiga qo‘shilib ketishni ta’minlashdir.

Bularni zarur nazariy bilim mezonlarida o‘zlashtirish va ta’lim sohasida kechayotgan yangilanishlarda keng aks ettirish muhimligi ayon.

Ma’lumki, insonga tug‘ilganidan berilgan, uni o‘rab turgan olamni o‘zlashtirishning biologik imkoniyatlari barkamol shaxs bo‘lib yetishishi uchun poydevor hisoblanadi. Ayni vaqtda, shaxsning shakllanishida ta’lim, ayniqsa, gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy bilimlarni o‘zlashitrish muhim ahamiyatga ega bo‘lmoqda. XX asrning oxirgi o‘n yilliklarida bu sohalar fanlari o‘zining ahamiyatiga ko‘ra markaziy o‘ringa chiqib boshqa sohalar bilimlariga ijroiya vazifalarini topshira boshlagan edi. Hozir esa bu jarayon tobora kengayib va chuqurlashib bormoqda. Zero, bu sohadagi bilim va tajriba tufayli inson nafaqat o‘tmish avlodlar qoldirgan qadriyatlarni o‘zlashtiradi, saqlab qoladi, balki yangi ma’naviy boyliklar ham yaratadi.

Yuqoridagilar ta’lim tizimida «Shaxs va jamiyat» o‘quv predmeti doirasida umumiy tarzda o‘z ifodasini topadi. Predmetning mazmuni, inson, uning shaxsiyati, kishilik dunyosi, jamiyat va

www.ziyouz.com kutubxonasi

uning sivilizatsiyaviy tarzlari hamda hozirgi dunyo muammolari eng asosiy jihatlarini bevosita o‘z ichiga oladi. Ayni vaqtda, inson, uning jamiyatini o‘rganishda antropologiya, madaniyatshunoslik, sotsiologiya, ba’zi o‘rinlarda siyosatshunoslik, davlat va huquq asoslari, iqtisodiy bilim asoslari, dinshunoslik va umumiy tarixga tegishli bilimlarga ham tayaniladi. Shunga ko‘ra, «Shaxs va jamiyat» predmetini o‘rganish orqali ko‘pgina fanlar bo‘yicha muayyan tasavvurlar hosil etiladi. Bu endi oily ta’lim tizimida ushbu mutaxassislik yo‘nalishlariga muayyan kasbiy qiziqishni uyg‘otishi lozim. Bu sohalarga doir to‘laqonli bilimlar oliy ta’lim tizimida shu nomlardagi majburiy umumta’lim o‘quv fanlarida va ixtisoslashtirilgan bo‘limlarda o‘rgatiladi.

Bulardan ko‘rinadiki, «Shaxs va jamiyat» predmetining o‘qitilishiga jiddiy munosabat talab etiladi. Darslik bunda asosiy tayanch manba hisoblanadi. Talabalar predmetni o‘zlashtirganligi natijasida, *birinchidan*, ijtimoiy hodisa, jarayon yoki faktlarni qiyosiy farqlash va bularga oid bilimlarni «Shaxs va jamiyat» predmeti tushunchalarida ifodalay olishi, *ikkinchidan*, o‘rganilayotgan obyektlarni shaxslararo, shaxs va jamiyat, jamiyat va tabiat, har xil kichik tizimlar o‘rtasidagi aloqalarda ko‘rsata bilishi va tushuntira olishi, *uchinchidan,* shaxs, ijtimoiy guruhlar, tashkilotlar, xalqaro subyektlarning xatti-harakatlarini axloqiy me’yorlar, siyosiy demokratiya va ilmiy ratsionallik nuqtayi nazaridan baholay olishi, *to‘rtinchidan,* referat, og‘zaki chiqishlar, ijtimoiy muammolar bo‘yicha ijodiy ishlar, taqrizlar va hokazolar tayyorlay olishi, *beshinchidan,* turli maslak va qadriyatlar tashuvchilari bilan muloqot qila bilish va hokazolarni uddalay olishi lozim.

Aziz o‘quvchilar, muallif mazkur kitob haqidagi tanqidiy fikrlarni hisobga olishga tayyorligini bildirgan holda o‘rganayotgan bilimlaringizni o‘zlashtirishda muvaffaqiyatlar tilaydi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

B I R I N CH I B O‘L I M
INSON VA UNING SHAXS TAVSIFI

I B O B. ANTROPOSOTSIOGENEZ

1-§. Inson – jonli mavjudotning alohida tipi

Insonning tabiati

Insoniyat tarixida kishilar eng ko‘p o‘ylagan va o‘rganishga ehtiyoj sezgan muammolardan biri – insonning tabiati masalasidir. U aqlini tanibdiki, o‘zining kelib chiqishi, mohiyati va tutgan o‘rnini hamda aqli doirasida bajaradigan vazifalarini har doim diqqat markaziga qo‘yib keladi. Qadimda Sharqda ham, G‘arbda ham insonga nisbatan Koinotning buyuk mo‘jizasi, noyob hodisasi sifatida qarashgan. Bundan *2,5 ming* yilcha avval Yunonistonda dramaturg Sofoklning sahnaga qo‘yilgan *«Antigona»* fojiasida «*Mo‘jizalar ichida eng ajoyibi – insondir»* degan fikr yangragan. O‘sha davr mutafakkiri Empedokl «Inson har doim inson uchun qiziq hodisadir», desa, boshqa yunon donishmandining fikricha: *«Inson o‘zini o‘zi yaratgan. Shunga ko‘ra, u barcha narsalarning o‘lchovidir»*. Shuningdek, insonni barcha mavjudotlarning eng *baxtsizi*, uning *kelajagi yo‘q*, deb hisoblovchilar ham bo‘lgan.

Inson va uning tabiati necha ming yillardan beri maxsus o‘rganilishiga, tadqiqotlar turli tomonlardan olib borilgani, ularning har biri o‘zining tahliliga va xulosasiga egaligi, juda ko‘plab nazariyalar ilgari surilgani holda hozirgacha aniq va tushunarli javob yo‘q. Qiyinchilik shundaki, kishilar g‘oyat darajada turlicha va takrorlanmasdir. Ichki dunyosi to‘g‘risida gapirmaganda ham ular nafaqat tashqi ko‘rinishlari, balki xatti-harakatlari bilan ham bir-biriga o‘xshamagan va, ayni paytda, juda murakkabdirlar ham.

Yer yuzida yashayotgan olti milliarddan ortiq odamdan ikkita bir-biriga aynan o‘xshashi topilmaydi. Agar tadqiqotchi inson tabiatini u mansub bo‘lgan madaniy olam bilan taqozo etilganini hisobga olib ish ko‘rsa, murakkablik ko‘lami qanchalar katta bo‘lishi oydinlashadi. *Shunga qaramay, insoniyat oldida o‘z-o‘zini bilish vazifasi o‘tkir*

www.ziyouz.com kutubxonasi

muammo bo‘lib turibdi. Zero, u insonning xatti-harakati, nazoratsiz faoliyati natijasida paydo bo‘lgan muammolar – Yer yuzida yalpi tinchlikni saqlash, ekologik muammolarni bartaraf etish, yadro sanoati chiqindilarini xavfsizlantirish, sayyora iqlimining yalpi isib ketishining oldini olish, terrorchilikka, narkomaniya va narkobiznesga qarshi samarali kurashish, irqiy kamsitishlarga barham berish, demografik muammolar va qashshoqlikni bartaraf etish kabi bir qator masalalarni hal etishni talab etmoqda.

Bundan tashqari, insonning murakkab tabiati Sayyora miqyosida noyobligi bilan ham alohida ajralib turadi[1].

Hozirgi bilimda inson sifatlarining umumlashtirilishi

Hozirga qadar inson haqida ruhshunoslik, etnografiya, fiziologiya, tibbiyotshunoslik va h.k. to‘plangan bilimlarni eng umumiy tarzda quyidagicha ifodalash mumkin:

Birinchidan, inson tabiiy-biologik jihatdan yetuklik cho‘qqisida turganligi bilan hayvonlardan farqli o‘laroq tana tuzilishiga ko‘ra, jumladan, odatdan tashqari qayishqoqligi bilan ajralib turadi va barcha asosiy darajalariga ko‘ra o‘ziga xoslikka ega; anatomik tuzilishiga ko‘ra tik yurishga moslashgan, bosh suyagi qobig‘ining, miya yarimsharlarining o‘lchami, qo‘llari va oyoqlarining o‘ziga xos tuzilishi bilan farqlanadi. Biologik mavjudot sifatida baquvvat hayvonlarga qiyoslaganda, kuchsiz va nozikligiga qaramay, Yer yuzida eng katta qudratga ega bo‘lgan mavjudotdir. Unda to‘rt oyoqli mavjudotlarda bo‘lmagan sifat – tananing barcha a’zolari ijodiy murakkab mehnat jarayonlarini bajarishga moslashgan. Bular quyidagilarda ko‘rinadi: qo‘llar va ulardagi barmoqlarning turli yumushlarni bajara olishi; ko‘z a’zolarining uch o‘lchovda ko‘ra olishi bilan makonda mo‘ljalni to‘g‘ri olishi va hokazo.

[1] Albatta, har qanday jonivor ham o‘zining noyobligi, betakrorligi bilan ajralib turadi. Ulardan ayrimlarining xatti-harakati, tabiatini fan hozirgacha tushuntirib berganicha yo‘q. Masalan, oqcharloq qushining inkubatsiya davridagi holati, shimpanze maymunlarining karnaval uyushtirishlari, fillarning o‘z turi murdalarini ko‘mishga bo‘lgan urinishlari, kit baliqlarining halok bo‘lish maqsadida o‘zlarini quruqlikka otishlari, lemminglarning shu maqsadda o‘zlarini suvga tashlashlari sabablari va hokazolar o‘zining ilmiy yechimini topgan emas.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ikkinchidan, inson ijtimoiy tabiatiga ko‘ra mehnat qurollari yasaydi, olovdan foydalanadi. Tilga ega bo‘lib, o‘z fikr-o‘ylari va g‘oyalarini ifodalay oladi; o‘ziga ma’lum bo‘lgan va bo‘lmagan narsalarni yarata oladi, ishlab chiqara oladi, unga hech narsa yot emas: nozik did egasi, saxiy va xudbin, yumshoq va qat’iyatli, mehrli va g‘azabli.

Uchinchidan, inson o‘zining ruhiy-ma’naviy mavjudot maqomiga binoan yuksak intellekt, xotiraga, tengsiz hissiyotga egaligi, o‘ylash, rad qilish, hisob-kitob qilish, rejalashtirish, xayol surish va hokazo imkoniyatlari bilan mo‘jizalidir. Faqat u o‘zining o‘limini oldindan ko‘ra oladi. Voqelikka eng yuksak darajada mehr qo‘ya bilishi, aldashi, va’da berishi, hayratlanishi, qayg‘urishi, nafratlanishi, kinoya qilishi, rollarni bajarishi mumkin va h.k. Bularni mulohaza qilish o‘z navbatida inson bilishining falsafa, fan va din kabi sohalaridagi jiddiy muammolardandir.

Asosiy tushunchalar

- **Inson** – Sayyoradagi jonli tabiatning eng yuksak bosqichini ifodalab, jamoaviy va anglangan hayot tarziga ega mavjudot.
- **Inson tabiati** – odamzod mavjudligining biologik, ruhiy, ijtimoiy va hozirgi vaqtda koinotiy jihatlar yig‘indisi sifatida qaralishi.
- **Donishmand** – inson va uning olamga munosabatini mulohaza qilish hamda boshqalarga tushuntirish salohiyatiga ega mutafakkir.

Savollar va topshiriqlar

1. Inson fenomenining ko‘p tavsifliligi ijobiy hodisami yoki salbiy hodisami?
2. Insonni hayvondan farqlaydigan eng umumiy jihatlar nimalarda ko‘rinadi?
3. Ijtimoiy-ruhiy jihatdan inson qanday tavsiflanadi?
4. «Mo‘jizalar ichida eng ajoyibi insondir» iborasini siz qanday tushunasiz?

www.ziyouz.com kutubxonasi

2-§. Insonning o‘zini o‘zi hamda tashqi dunyoni bilishi zarurligi va imkoniyatlari

Bilish – insonning ehtiyoji

Inson o‘zini o‘rab turgan voqelik bilan munosabatga kirishishga, uni bilishga majbur. Bilish inson bilan dunyo o‘rtasidagi asosiy munosabatdir. *Birinchidan*, inson tabiatan har narsaga qiziquvchan mavjudot. U o‘zi atrofida yuz berayotgan voqealardan hayratlanadi, ularning tag ildizlarini bilishga harakat qiladi. *Ikkinchidan*, insonning muayyan ehtiyojlari uni atrof-muhitga moslashishini taqozo qiladiki, bu ham bilishga undaydi. *Uchinchidan*, insonda oqilona tushuntirish qiyin bo‘lgan ichki bir jihat ham borki, u insonning bilishga doir xatti-harakatini stixiyali bo‘lsa-da, belgilaydi.

Shu o‘rinda alohida ta’kidlash lozimki, biluvchi mavjudot bo‘lgan inson o‘zini o‘zi bilishga ham harakat qiladi. Odatda, insonning qaysi ijtimoiy-madaniy muhitda shakllanganligiga ko‘ra, uning bilishi belgilanadi. Sharqona an’analarda insonning o‘zini o‘zi bilishiga katta ahamiyat berilgan.

O‘zini o‘zi bilish tashqi dunyoning bilishi zaruriyati bilan bog‘liqlikda kechadi. Lekin inson har doim ham o‘zi to‘g‘risida obyektiv va mukammal bilimga ega bo‘lavermaydi. Uning o‘zini o‘zi bilishi boshqalarning u to‘g‘risidagi bilimlari va tashqi dunyoni bilishi natijalari bilan muqoyasa etilmog‘i, to‘ldirilmog‘i lozim. Bunda nazarda tutish kerakki, G‘arb – Yevropa madaniyatida insonning tashqi dunyoni o‘zlashtirishi, egallashi muhim hisoblanadi.

Insonning bilishida har doim tevarak-atrof hodisalarini *(dunyo qanday tuzilgan? Uning sir-u sinoati nimada? va h.k.),* o‘zining imkoniyatlarini *(dunyoni bilishi muammolari)* va yashashi shartlarini *(yashashning ma’nosi, maqsadi va h.k.)* mulohaza qilishi lozim. Bular, ayni vaqtda, falsafiy bilishning tegishli tarzda, uchta katta qismi – ontologiya (qadimgi yunoncha ontos – voqelik, borliq, logos – ta’limot), *gnoseologiya* (gnosus – bilish) va *antropologiya* (antropos – inson) muammolari jumlasiga kiradi.

Bilish darajalari

Bilish insonning ko‘rish, eshitish, hid bilish, ta’m bilish va tuyish *sezgilari* orqali voqelikdan olgan ta’sirlaridan

www.ziyouz.com kutubxonasi

boshlanib, shu sezgilarning oddiy tarzi – tuyg‘ular, so‘ngra *idrok* yoki hissiy qabul qilish va tasavvurdan tashkil topadi. Bu uning *hissiy bilish* deb atalgan birinchi darajasini bildiradi.

Hissiy bilishdan boshlangan jarayon *aqliy (ratsional) bilish* darajasi bilan yakunlanadi. Uning shakllari bo‘lib *tushuncha* (muayyan turdagi narsa, hodisa yoki voqea to‘g‘risida umumlashma fikr), *hukm* (tasdiq yoki inkorni bildirgan fikr) va *xulos*a (olingan yangi fikr) hisoblanadi. Umuman olganda, bilish hissiylik va ratsionallik birligidan iboratdir.

Bilishning bu o‘zaro taqozolangan ikki darajasi inson hayot faoliyatining barcha sohalarida va u aloqada bo‘lgan voqelikni o‘rganishda ham amal qiladi.

Bilishning natijasi *bilim* bo‘lib, xilma-xil tarzlarda mavjuddir.

Voqelik haqida bilimlarga ega bo‘lishda bilish jarayoni doirasida *xotira, xayol, intuitsiya* va *ijod* hodisalari ham kuzatiladi. Agar xotira yordamida inson hissiy va aqliy shakllarda olingan bilimlarni saqlab qolsa va tiklasa, xayol yordamida esa ilgari ma’lum bo‘lgan yoki yangi his-tuyg‘ular va fikrlar gavdalantiriladi. Odatda, xayolda har doim yangilik unsurlari bo‘ladi.

Intuitsiya (e’tiborli qarash) yordamida inson dalillar va mulohazalarsiz muayyan bilimga ega bo‘ladi. Qator mutafakkirlar intuitsiyani inson va uni o‘rab turgan Olam o‘rtasidagi har doim mavjud bo‘lgan muvofiqlik deb qaraydilar.

Bilish insonning ajralmas salohiyati ekanligidan uning tabiatan ijodkorligi kelib chiqadi. Ijod – bu ilgari bo‘lmagan bilimni yoki uning asosida u yoki bu moddiy obyektni yaratishdir. Ijodkorlik darajalari farqlanadi. *Geniallik* tufayli eng ko‘p natijaga erishish mumkin. Talantlilik ham insonning yuksak salohiyati ifodasidir.

Haqiqat muammosi

Bilimning voqelikka qanchalik mos kelishligi – haqiqat masalasi qadimdan hozirgacha mutafakkirlarni o‘ylantirib keladi. Bunda, ayniqsa, hozirgi davrda bu xususda xilma-xil fikrlar o‘rtaga tashlanmoqda. Ulardan biriga, *muvofiqlik konsepsiyasi* deb atalganiga ko‘ra, fikrning u ifodalagan obyektga aynan mos kelishi haqiqat bo‘lib, uni har qanday sharoitda tekshirish mumkin.

Haqiqatning *boshqa bir konsepsiyasiga* ko‘ra, obyekt haqidagi bilimlar o‘zaro olinganda ziddiyatli bo‘lmasligi kerak. Bu jihatdan

www.ziyouz.com kutubxonasi

olganda, ushbu konsepsiya muayyan darajada o‘zidan oldingisini to‘ldiradi.

Haqiqatning foydaliligiga asoslangan *pragmatik konsepsiya*ga ko‘ra, bilimlarning tekshirilishi amalda ish-harakat jarayonida bajarilishi lozim. Muvofiqlik konsepsiyasida olinadigan haqiqat tabiatshunoslikdagi bilimlar tabiatini ifodalasa, haqiqatning pragmatikligi texnologik va iqtisodiy sohalardagi bilimlarni ifodalaydi. Abstrakt bilimlar haqiqiyligini ifodalaydigan konsepsiya, ayniqsa, matematika va mantiqda, shuningdek, filologik fanlarda qo‘l keladi.

Bilimlarning haqiqatliligi tabiati undagi *mutlaqlik* va *nisbiylik* hamda *konkret* vaziyatlarda qaralishi mumkin. Ulardan birinchisi bilimlar tarkibidagi davom etib kelayotgan, o‘zgarmas jihatlarni anglatsa, ikkinchisida bilimlarning tobora chuqurlashib, boyib borishligi tushuntiriladi.

Haqiqatning konkretligi shundaki, bilimlar qaysi konkret joy va vaqtda olingan bo‘lsa, o‘sha sharoitlarda to‘g‘ridir.

Fan – ilmiy bilim

Haqiqatlilik masalasi, dastavval, ilmiy bilimlar bilan bog‘liq. Chunki fan mohiyat-e’tibori bilan voqelikni tadqiq etib haqiqiy bilimni berishi lozim. Bunda fanning turli sohalar bilimlarini ifodalaganiga ko‘ra tasnif etish zarur bo‘ladi. Eng umumiy tarzda uni *umumgumanitar*, *ijtimoiy-iqtisodiy, aniq fanlar* va *tabiatshunoslik* fanlari ko‘rinishida olish mumkin.

Tabiatshunoslik fanlaridan hosila sifatida *tibbiyot, qishloq xo‘jaligi* va *texnik* fanlar farqlanadi.

Falsafiy bilimlar haqiqat bilan ish ko‘radigan ilmiy bilimlardan farqli o‘laroq donolik asosida erishilgan dunyoqarashni ifodalaydi.

Falsafiy bilish

Kishilar hayotini falsafiy *dunyoqarashsiz* tasavvur qilib bo‘lmasligini quyidagilarda ko‘ramiz:

Birinchidan, falsafiy dunyoqarash hamma vaqt ilg‘or, zamonaviy bilim bilan o‘zaro bog‘langan va unga hamisha ehtiyoj sezadi. Tarixan fan falsafa tarkibida qaror topgan, amaliyotda dalil-isbotlari sinalgan, qo‘yilgan aniq savollarga uzil-kesil javob berishi, umumahamiyatli natijalar, umum tan olingan bilmlarning tobora ko‘payib borishi bilan undan ajralgan.

Ikkinchidan, falsafiy dunyoqarashda muammolar hech qachon bir ma’noli, qat’iy yechimga ega bo‘lmaydi. U har doim yangicha

www.ziyouz.com kutubxonasi

yondashishga, masalani yangicha qo‘yishga o‘rin qoldiradi. Binobarin, falsafada yakdillik hech qachon bo‘lmagan.

Uchinchidan, falsafiy dunyoqarashning mavjudligi – zaruriyat. Bu fan va undan tashqarida olingan bilimlar (masalan, din, mistika) nisbatidagi nomatlub muqobilliklarni bartaraf etish ehtiyoji bilan bog‘liq.

G‘arb dinshunosligi ilmi vakillari *diniy* dunyoqarashga bo‘lgan zaruriyatni quyidagicha izohlaydilar:

1. Hozirgi dunyo o‘zining ko‘pgina adolatsizliklari bilan boshqa adolatli dunyo to‘g‘risida o‘ylashga majbur qiladi.

2. Turmush qiyinchiliklari ma’lum kishilarda qator axloqiy masalalarni kun tartibiga qo‘yadiki, ularni mulohaza etish ko‘p hollarda diniy masalalar tusini oladi.

3. Sivilizatsiya ilgarilama harakati tufayli din ta’siridan qutulishga bo‘lgan mayl *(sekulyarizatsiya)* qanchalik kengaymasin – bu *ateizm* (dahriylik) mafkurasini shunchalik kuchayishini bildirmaydi. Diniy va dunyoviy tafakkurning bir butun kengayishiga xizmat qiladi.

4. Har bir insonda bo‘ladigan so‘nggi orzu-umid, uning borlig‘i bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatning ijtimoiy ifodasi hisoblanadi.

5. Inson borlig‘ining ayni jihati xudoga bog‘liq deb idrok qilinadi.

6. Insonning tabiati shundayki, ma’lum kishilar borliqning ma’nosini *millatda* (millatchilik), *xalqda* (nastional sotsializm, fashizm), *irqda* (irqchilik), *sinfda* (markscha-lenincha ta’limot), *partiyada* (partiyaviy totalitarizm), *buyuk shaxsda* (xarizmatizm), *fanda* (ssiyentizm – inglizchada fan degani) va hokazolarda ko‘radiki, bu ham oxir-oqibatda dindan boshqa narsa emasdir.

Hozirgi zamon bilimlari postnomumtozlik davri belgilari bilan tavsiflanadi. Bu belgilar ichida asosiysi bo‘lib intersubyektivlik hisoblanadi. Subyekt o‘rnining oshib ketganligi falsafa va fandagina emas, balki ma’naviyatning boshqa shakllariga tegishli bilimlar sohasiga ham oiddir.

Asosiy tushunchalar

- **Bilish** – insonning tashqi dunyo hodisalari va o‘zi to‘g‘risida zarur bilimlarga ega bo‘lish salohiyati.
- **Bilim** – bilish jarayonining yakuniy ifodasi.
- **Haqiqat** – bilimlarning voqelikka mos kelishidir.

www.ziyouz.com kutubxonasi

- **Fan** – tartiblangan va turmushda qo‘llanilayotgan bilimlarning keng maqomda, ijtimoiy institut sifatida olinishi.
- **Falsafa** – alohida taxlitdagi bilimlar tizimi bo‘lib har qanday dunyoqarashning umummag‘zini tashkil etadi.

Savollar va topshiriqlar

1. Inson bilishi o‘z-o‘zidan kechadimi yoki maxsus amalga oshiriladimi?
2. Inson bilishi o‘zini o‘zi bilishdan boshlanadimi yoki tashqi dunyoni bilishdan?
3. Bilish jarayoni qanday tarzda kechadi?
4. Haqiqat muammolarini mulohaza qilib ko‘ring.
5. Falsafiy donolik bilan fan haqiqati umumiylikka egami?
6. Hozirgi zamon bilimlarining postnomumtoz tabiatini tushuntirib bering.

3-§. Insonning yaratilishi to‘g‘risidagi diniy qarashlar va kelib chiqqanligi haqidagi an’anaviy ilmiy nazariyalar

Asotirlar va dinlarda insonning yaratilganligi to‘g‘risida

Dastlabki asotiriy tushunchalarga ko‘ra inson yaratilgan mavjudot hisoblanadi. *Shumerliklarning* saqlanib qolgan miflaridan birida tasvirlanishicha, erkak va ayol xudolar suv xudosi bo‘lgan eng dono *Enkiga* oziq-ovqat va ichimlik miqdorini ko‘paytirish usulini topishini so‘rab murojaat qiladilar. U Yer boyliklari xudosi bo‘lgan xotini *Ninmax* bilan birgalikda mastlik holatida loydan birinchi odamni nuqsonli qilib yasaydi. Loydan ikkinchi yasalgan odamlar erkak va ayol bo‘lgan.

Birinchi insonning paydo bo‘lishi xususida qadimgi yunon miflarida hikoya qilinishicha, *Olimp* cho‘qqisida yashagan xudolardan odamlar tug‘ilgan.

Nasroniylikning muqaddas kitobi *«Injil»da* aytilishicha, *«...Yana Xudo: «O‘z suratimizga ko‘ra, O‘zimizga o‘xshash odamni yarataylik. U dengizdagi baliqlar, ko‘k yuzidagi parrandalar, chorvalar, ha, butun yer yuzi va yerda harakat qiluvchi barcha maxluqot ustidan hokimlik qilsin»,* dedi … Xudovandi karim yerning tuprog‘idan odamni yasab,

www.ziyouz.com kutubxonasi

uning dimog‘iga hayot nafasini pufladi. Shu yo‘sinda odam tirik jon bo‘ldi»[1].

Qur’oni karimda bu jarayon quyidagicha ifodalangan: «…Biz insonni (Odamni) loyning sarasidan yaratdik. So‘ngra uni (inson naslini, avvalo) mustahkam qarorgoh (bachadon) da maniy qildik. So‘ngra (bu) maniyni laxta qon qilib yaratdik, bas, laxta qonni parcha go‘sht qilib yaratdik, bas, parcha go‘shtni suyaklar qilib yaratib, (bu) suyaklarga go‘sht qopladik, so‘ngra (unga jon kirgizib, oldingi holidan butunlay) boshqacha bir vujudni paydo qildik»[2].

Buddaviy dinida ta’kidlanishicha, voqelik nomoddiy zarracha hisoblangan dxarma harakatidan iborat. Bunda har bir alohida mavjudotga doim harakatda bo‘lgan kuchlarning o‘tkinchi yig‘indisi sifatida qaraladi. Jumladan, hayot ham abadiy qonunlarga ko‘ra va ularga bog‘liqlikda paydo bo‘lib, yana yo‘qolib turadi.

Ko‘rinib turibdiki, diniy nuqtayi nazarlarda ham javoblar xilma-xil. Shuning uchun qadimdanoq kishilar muqobil javoblarni topishga harakat qilishgan. Albatta, bunda tayanch nuqta bo‘lib asta-sekin to‘planib borgan ilmiy dalillar xizmat qilgan.

Tabiatshunoslik dalillari

Diniy ta’limotlarga muqobil ilgari surilgan nazariyalar o‘tmishda, ayniqsa, yangi zamonning boshlaridan Yevropada to‘plangan ma’lumotlar insonning paydo bo‘lishiga doir avvalgi diniy nazariyalarga qarama-qarshi kelib qolgan edi. Masalan, tasodifan yoki maxsus izlanishlar tufayli topilgan turli xil *suyaklarning*, garchi ular boshqa biologik tur – hayvonlarga tegishli bo‘lsa-da, inson suyaklariga ham o‘xshashligi ma’lum bo‘ldi. Bundan tashqari, hayvonlarning ayrim yuqori turlaridagi ba’zi sifatlar maymunlarning *morfologik* tuzilishi va qushlarning *ikki oyoqda yurishi,* ko‘pgina jonzotlarning eng sodda qurollar yordamida *«uy-joy» qurish*, o‘ziga xos tarzda *tildan, raqsdan* foydalanishi, *jamoa* bo‘lib yashashi va hokazolar ham e’tibordan tashqarida qolmagan. O‘z navbatida, bular odamning yaratilishi to‘g‘risidagi diniy qarashlarga bog‘liq bo‘lmagan holda tushuntirilishi lozim edi. Yoki topilgan *tosh qurollarning* kimga tegishliligi ko‘p bahslarga sabab bo‘ldi. Bu qurollarni hayvonlar yasamaganliklari uchun ularniki bo‘lolmasligi aniq edi.

[1] Injil. 2–3-betlar.

[2] «Qur’oni karim». «Mo‘minun» surasi. 12–14-oyatlar. «Cho‘lpon»T., 2001, 342-bet.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Tadrijiylik ilmiy yo‘nalishi

Inson kelib chiqishi to‘g‘risidagi ilmiy yo‘nalish organik olamdagi barcha mavjudotlarning rivojlanishi to‘g‘risida XIX asrda tabiatshunos olimlarning izlanishlari natijasi o‘laroq xiyla asoslab berilgan. Tadrijiylik nazariyasida qiyosiy anatomiya, fiziologiya va hozirgi mavjud turlarning rivojlanishi tarixiy ma’lumotlar, shuningdek, qirilib ketgan turlar haqidagi paleontologiya materiallari har tomonlama o‘rganilgan edi. Bu nazariya o‘z ichiga kishilik dunyosini qamrab olmasligi mumkin emasdi.

Antropogenezning tadrijiylik nazariyasi ba’zi jihatlardan XVIII asrda Yevropada ilgari surilgan turli qarashlarning davomi sifatida maydonga kelgan. Masalan, shotlandiyalik geolog olim *Jeymas Petton* (1726–1795) ilgari surgan geologiyaviy farmatsiyalar to‘g‘risidagi tadrijiylik nazariyasida Yer sayyorasining geologik tarixi, uning u yoki bu qismining yemirilishi va boshqa qismi kelib chiqishining qaytarilib turishi sikllari sifatida talqin qilingan edi. Keyinroq, 1796-yilda fransuz olimi *Pyer Simon Laplas* (1749–1827) Quyosh tizimining «dastlabki» tumanliklardan kelib chiqqanligi nazariyasini ilgari surdi. Bu nazariya Olamning *I. Nyuton* mexanikasiga asoslangan statik qiyofasi o‘rniga, tadrijiy mexanika qiyofasi to‘g‘risidagi qarashlarini ifodalagan edi.

Laplasning zamondoshi ingliz vrachi va tabiatshunosi *Erazm Darvin* (Charlz Darvinning bobosi) o‘zining «Zoonomiya» dostonida (1796) ilgari surgan nazariyasida tashqi muhit ta’sirida hayvonlar hayotini tadrijiy tushuntirib berdi.

Jan Batist Lamark (Fransiya, 1744–1829) organik dunyo tadriji to‘g‘risida o‘ziga qadar yaratilgan ta’limotlar ichida xiyla mukammal nazariyani asosladi. Unga ko‘ra hayvonlar, o‘simliklar turlari doimo o‘zgarib boradi. Bunda tashqi ta’sir ostida ularning tuzilishi murakkablashib va ichki salohiyatiga binoan ular takomillashib boradi. Olim tadrijiylik tamoyilini jonli tabiatning yagona qonuni deb ko‘rsatgan.

Tabiatshunoslik dalillariga tayangan holda aytish mumkinki, insonning kelib chiqishi to‘g‘risida turli-tuman qarashlar mavjud. Jumladan, ulardan biriga ko‘ra, o‘tmishi 100 million yillarga borib taqaladigan *xordalilar* (Chordata) tipiga mansub bo‘lib, qandaydir koinotiy falokat tufayli qirilib ketgan umurtqalilarning kichik avlodi –

www.ziyouz.com kutubxonasi

dinozavrlardan 60 million yil avval *sutemizuvchilar* (Matalia) sinfidan kelib chiqqan so‘nggi primat (Primates)ning *gominid* (Hominid) oilasi insonning qadimiy ajdodlaridir. 2–3 million yil avval tadrijiy shakllana boshlagan inson (Homo) zoti dastlabki *mohir odam* (Homo habilis)ning turli avlodlari nutq kurtaklariga, rivojlangan panjalariga ega, qo‘l cho‘qmorlari tayyorlashga qodir *maymun-odam* (Pitekos antropos), keyin esa qadimgi odam (Arhantropos) va 150 ming yil avval kelib chiqqan, miyasi rivojlangan, nutqi ravon va xilma-xil mehnat qurollarini yasay oladigan va tik yuruvchi odam (Homo erectus) bosqichlarini bosib o‘tgan. Hozirgi odam – *aqlli odam* (Homo sapiens) turi Yer sharida, ba’zi ma’lumotlarga ko‘ra, 90–100 ming yildan beri yashab keladi.

Darvinizm

Tadrijiylik doirasidagi Darvin ta’limotiga ko‘ra insonning kelib chiqishi va mavjudligi tirik dunyodagi tabiiy tanlanish, irsiyat va o‘zgaruvchanlik omillari bilan belgilanadi.

Charlz Robert Darvin (Angliya, 1809–1892) *«Tabiiy tanlanish yo‘li bilan turlarning kelib chiqishi yoki yashash uchun kurashda maqbul zotlarning saqlanishi»* (1859), *«Madaniy o‘simliklarning va uy hayvonlarining o‘zgarishi»* (1859), *«Madaniy o‘simliklar va uy hayvonlarining o‘zgarishi»* (2 jildlik, 1871), *«Inson va hayvonlarda emotsiyaning ifodalanishi»* (1878) va boshqa asarlarida tirik tabiatning tadrijiy qiyofasini ishlab chiqdi. Biologiyaviy tushuntirish me’yorlari va ideallarini qayta qurdi. Lamarkning chiziqli determinizmi bartaraf etilgan edi.

Darvinizm ta’limoti maydonga kelganda genetika fani to‘la shakllanib bo‘lmagan edi. Shuning uchun ham unda insonning *biologiyaviy, ruhiy* va *ijtimoiy* jihatlari o‘z aksini topmagan. K. Marks va boshqalarning ijtimoiy omillar to‘g‘risidagi nazariyalari bu ta’limot muallifiga noma’lum edi. Shu va boshqa sabablarga ko‘ra, darvinizmning tadrijiylik nazariyasida ijtimoiy masalalar nazarga olinmagan.

Darvinning tadrijiylik nazariyasi nuqsonlarini dastlab tadrijiylikning mehnat nazariyasi to‘ldirishga qodirday ko‘ringan edi.

Vernadskiy va Teyar de Sharden nazariyasi

Bu nazariyaga ko‘ra moddiy obyektlar harakati maqsadga yo‘naltirilgan tarzda kechadiki, inson bu jarayonga nafaqat

www.ziyouz.com kutubxonasi

tortilgan, balki o‘zida uni ifodalaydi. Bunday yondashish asosida hayotning kelib chiqishi va rivojlanishi doirasida insonning paydo bo‘lishi to‘g‘risida muayyan nuqtayi nazarni ilgari surish mumkin bo‘ladi. V.I.Vernadskiy hayotni koinotiy hodisa hisoblab, unga tadrijiylikning qonuniy mahsuli sifatida qaragan.

V.I.Vernadskiy Yerda hayotning kelib chiqishi va u bilan bog‘liq holda biosferaning paydo bo‘lishi insonning kelib chiqishidan boshlangan antropokoinotiy tizim fan rivojlanishining insoniy yo‘nalishi bilan qo‘shilib noosfera qaror topishini bashorat qilgan edi.

Kelib chiqishi fransuz bo‘lgan, paleontologiya, qadimshunoslik, biologiya sohalarida taniqli olim va mutafakkir Teyar de Sharden diniy-mafkuraviy tamoyillarga tayangan holda «tadrijiy-koinotiy-nasroniylik» nazariyasini ilgari suradi. Bu nazariyaga ko‘ra, olamdagi butun mavjudot ruh uchqunlaridan tashkil topgan. Olam hodisalari oddiydan murakkabga tomon, pastdan yuqoriga qarab doimo o‘zgarishdadir. Bunda ular o‘zaro bog‘liqlikda bo‘lib, miqdoriy yoki sifatiy tomonlari bir-biriga o‘tib turadi. «Barcha sohalarda, – ta’kidlaydi olim, – qandaydir miqdor yetarli darajada kuchaysa, ularning ko‘rinishi, holati yoki tabiati keskin o‘zgaradi: qiyshiqlik harakat yo‘nalishini o‘zgartiradi, tekislik nuqtaga aylanadi, barqarorlik yo‘qoladi, suyuqlik qaynaydi, butun bo‘laklarga ajraladi». Teyar de Sharden inson kelib chiqishini ham o‘z ichiga olgan Koinot o‘zgarishi jarayonlari bosqichlarini quyidagicha tushuntiradi: noorganik tabiat («ilk hayot»), organik olam («hayot»), ma’naviy olam («fikr»), («noosfera») va Xudo («Omega nuqtasi») yoki ulkan hayot «fikr» bosqichida o‘zida ruhiy quvvatni mujassamlaydigan inson kelib chiqadi.

Bu nazariyadagi, diniy asosda bo‘lsa-da, amal qiladigan qat’iy determinizm tadrijiylikda hech qanday tasodifga o‘rin qoldirmaydi.

Mehnat nazariyasi

Mehnat nazariyasi tarafdorlari insonga tirik mavjudotlar ichida alohida maqom berib, uning kelib chiqishini sakrashlar, inqilobiy jarayonlar tarzida talqin etadilar. Bu jarayonlarda mehnatning tutgan o‘rni belgilovchi deb olinadi. Bu nazariyaga ko‘ra insonning qaysi hayvondan va qanday tarzda kelib chiqqanligi to‘g‘risidagi masalaga javob berish lozim edi. Charlz Darvin va uning maslakdoshi

www.ziyouz.com kutubxonasi

Alferd Uollesning tadrijiylik nazariyasi tarafdori bo‘lgan ingliz tabiatshunosi *Tomas Gekslining* 1863-yilda bosilib chiqqan *«Tabiatda insonning o‘rni»* asarida birinchi marta maymunlar, xususan, shimpanze va gorillo bilan insonning o‘xshash tomonlari to‘g‘risidagi g‘oyani asoslashga jiddiy urinilgan.Oradan o‘n yilcha o‘tgandan so‘ng Ch. Darvinning kishilar ajdodlarining kelib chiqqanligi haqida yangi dalillar keltirilgan navbatdagi tadqiqoti – *«Insonning kelib chiqishi va jinsiy tanlov»* asari yaratildi. Unda inson allaqachonlar qirilib ketgan qandaydir neytral mavjudotlardan kelib chiqqan degan g‘oya ilgari surilgan. Lekin bu fikrlarga qaramay F.Engelsning *«Maymunning odamga aylanishi jarayonida mehnatning roli»* asari ta’sirida inson va maymun yaqinligi to‘g‘risidagi faraz keng tarqaldi.

Mehnat nazariyasiga ko‘ra insonning maymundan qanday kelib chiqqanligini asoslash muammoligicha qolmoqda. Bunda, ayniqsa, insonning maymundan uchta asosiy farqi – *tik yurishi, qo‘llarining rivojlanganligi* hamda katta hajm va vaznga ega bo‘lgan *miyaga* egaligi o‘z izohini talab qilmoqda.

Olimlar, jumladan, fransuz atropologi *Buje da Pert* qo‘yilgan masalaning javobini inson ilk ajdodlarining mehnat qurollarini yasash faoliyatidan topishga harakat qildi. Tik yurishni izohlashda esa yashash muhitining o‘zgarishi, masalan, inson ajdodlarining o‘rmondan keng tekislikka chiqishi yoki qoyali joyda hayot kechirishiga o‘tish va h. k. bilan bog‘liq omillarni asos qilib oladi.

Miyaning hajmi va og‘irligi hamda qo‘llarning rivojlanishi to‘g‘risida ham ko‘pdan ko‘p o‘zaro yaqin bo‘lgan qarashlar ilgari surildi.

Lekin keyingi yarim asrcha vaqt ichida qadimshunoslik (arxeologiya), genetika, zoologiya kabi fanlarda qilingan kashfiyotlar tadrijiylikning mehnat nazariyasi pozitsiyasini muayyan darajada kuchsizlantirdi. Xususan, arxeologlarning Hindiston va Sharqiy Afrikada qilgan kashfiyotlari, ya’ni, topilgan suyak qoldiqlari ibtidoiy odamlarga tegishliligi yoki ayrim jihatdan hozirgacha topilgan tosh qurollardan ham qadimiyligi ma’lum bo‘ldi. Buni esa ba’zi olimlar ajdodlarimiz avval inson ko‘rinishini olganligi va so‘ngra esa tosh qurollar yasaganligi tarzida izohlaydilar. Genetika fani ma’lumotlariga ko‘ra, inson qadimgi ajdodlarining qurollar yasash faoliyati genda qayd etilmaydi va irsiy yo‘l bilan avloddan avlodga o‘tmaydi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Maymunlarni uzoq o‘rgangan zoologlar ularning eng sodda mehnat qurollari yasay olishini va o‘ziga xos ovchilik xususiyatlariga ega ekanliklarini qayd qiladilar. Ularning fikriga ko‘ra, maymunlar odamsifat hayvon ajdodlarining bir qismi bo‘lib, mehnat faoliyatini bajarolmagani tufayli o‘sha davr darajasida qolib ketgan. Boshqa qismi esa ayni mehnat faoliyati tufayli insonga aylangan. Biroq bu taxminlar ham hamon muammoligicha qolmoqda.

Endi haqli savol tug‘iladi: insonning hayvon ajdodlari mehnat faoliyati qat’iy ma’noda tabiatda tayyor holda berilmagan mehnat qurollari yordamida amalga oshganmi? Agar ushbu savolga ijobiy javob berilsa, ana shu hodisa inson kelib chiqishidagi *birinchi sakrash* hisoblangan bo‘lur edi. *Ikkinchi sakrash* aqlli inson bosqichiga o‘tishda yuz bergan deb qaraladi. Afsuski, bu har ikki holat ham o‘zining aniq ilmiy yechimini hamon topganicha yo‘q.

Bextereva nazariyasi

Antropogenezning mehnat nazariyasi bilan tushuntirib bo‘lmaydigan jihatlari XX asrning ikkinchi yarmida koinotni o‘zlashtirishda erishilgan muvaffaqiyatlar bilan bog‘lab izohlanmoqda. Buning qator sabablari bor, albatta. Masalan, uchuvchi boshqaradigan fazo kemalarining Yer orbitasiga chiqarilishi, Quyosh tizimidagi yaqin va uzoq sayyoralarga ilmiy-amaliy maqsadlarda kemalar uchirilishi, shuningdek, Yerdan tashqari sivilizatsiyalar to‘g‘risidagi masalalarning fanda keng muhokama qilinishi shular jumlasiga kiradi.

Rus fiziolog olimi, inson miyasi bo‘yicha katta mutaxassis hisoblangan akademik N.P.Bextereva nuqtayi nazariga ko‘ra inson koinotdan Yerga kelib ko‘payib ketgan. Haqiqatan ham, hozirgi zamon fani inson miyasini o‘rganishda juda ilgarilab ketganligi tufayli, uning beqiyos imkoniyatlari to‘g‘risida ko‘pgina ma’lumotlar to‘plangan. Masalan, inson miyasida 1014 miqdordagi neyronlar va ularning birikmalari bo‘lib, bular yordamida butun insoniyat to‘plagan ma’lumotlarni unga singdirish mumkin. Lekin Yerda inson miyasiga qo‘yiladigan talablar uning imkoniyatlari darajasidan ancha past. Binobarin, uning miyasidagi beqiyos imkoniyatlar o‘z vaqtida koinotdagi sayyora shart-sharoitlari va talablari bilan bog‘liq bo‘lib, hozirgacha saqlanib qolgan.

Bu nazariya doirasida shveytsariyalik *Erix Fon Denikenning*

www.ziyouz.com kutubxonasi

1968-yilda bosilib chiqqan *«Kelajak haqida xotiralar»* kitobida ilgari surilgan qarashlar ham e’tiborga molikdir. Uning ta’kidlashicha, Yerdan tashqaridagi sivilizatsiya vakillari o‘zlarining qaysidir maqsadlari bilan sayyoramizga kelganidan so‘ng insonning gominid ajdodlarida irsiy jihatdan muayyan o‘zgarishlar yuz bergan. Natijada aql va nutqqa ega yangi mavjudotlar kelib chiqqan. Koinot vakillari ma’rifiy maqsadlar bilan yana bir necha marta Yerga kelib ketgan. Bunga misol tariqasida muallif Yerda (Iroq va Misrda) topilgan kristall linzalarni, to‘qima materialdan tikilgan kiyim parchasini, galvanik tamoyilda ishlaydigan elektr batareyasini va boshqa qator ashyolarni keltiradi va «Iroq va Misrda ishlov berilgan kristall linzalar topildiki, ular hozirgi vaqtda elektrokimyoviy yo‘l bilan olinadigan seziy oksidi qo‘llangandagina tayyorlanadi» – deydi.

Xeluanda mavjud bo‘lgan kiyim parchasi shunday yumshoq va yupqaki, uni hozirgi kunda faqat maxsus fabrikalarda chuqur texnikaviy bilimlarni qo‘llash bilangina olish mumkin.

Bag‘doddagi muzeyda turgan elektr batareyalari galvanik tamoyillarda ishlaydi. Ularda yana noma’lum elektrolitli va mis elektrolitli elektr unsurlarini ko‘rish mumkin...

Old Osiyoning Qo‘histon mintaqasidagi g‘orda topilgan qoya suratlarida yulduzlarning 10 ming yil avvalgi joylashuvi aks ettirilgan. Zuhra va Yer chiziqlar bilan tutashtirilgan. Bizning madaniyatimizdan oldin juda yuqori madaniyat, texnikamizdan oldin ham texnika mavjud bo‘lganligini tan olamizmi yoki yo‘q, bundan qat’i nazar, aynan koinotdan safar qilib kelganlar to‘g‘risida faraz mavjud.

Inson ajdodlariga boshqa sayyoralardan kelganlarning ta’siri to‘g‘risida turli mamlakatlarda keyingi o‘n yilliklarda ham xilma-xil qarashlar ilgari surildi. Bir-birini takrorlamaydigan bu qarashlarga xos umumiylik shundan iboratki, ularning hammasida Yerda Koinotdan kelganlar qoldirib ketgan dalillarni topishga harakat qilishdir.

Hozirgi vaqtda Koinotning insoniyat ixtiyoridagi barcha vositalar yordamida tekshirilgan qismida qandaydir sivilizatsiyalar bo‘lish ehtimoli tasdiqlanmadi. Bunga astronomlarning Yerda hayotning noyobligi, uning boshqa biron joyda bo‘la olmasligi to‘g‘risidagi qarashlari ham qo‘shilsa, koinotiy nazariyaning asosli emasligi ko‘zga tashlanadi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Anomal hodisalar nazariyasi

Insonning kelib chiqishi bilan bog‘liq bo‘lgan nuqtayi nazarlarning yuqorida qayd qilingan kamchiliklarini bartaraf qilish maqsadida keyingi yillarda antropogenezning ilk tabiiy zaminlariga e’tibor kuchaymoqda. Jumladan, bunda vulqonlarning tevarak-atrofga ko‘rsatadigan ta’siri, Yerda iqlimning o‘zgarishi, Quyosh va boshqa koinot obyektlaridan keladigan ta’sirlar, radiatsiyaviy fon va hokazolar to‘g‘risida ko‘p gapirilmoqda.

Yana shuni ta’kidlash joizki, yuqorida sanalgan tabiiy asoslar avval ko‘rib chiqilgan nuqtayi nazarlarning ba’zilari, masalan, mehnat nazariyasi komponentlari bilan chambarchas bog‘liq. Bu tasodifiy emas. Chunki hozirgi tadqiqotchilar ham qadimgi gominidlarning insonga aylanishi jarayonini o‘rganishdi. Faqat gap bu yerda mehnat nazariyasi to‘g‘risida bormay, balki tabiatdagi anomal hodisalarning inson kelib chiqishi jarayonida tutgan o‘rni haqidadir.

Darhaqiqat, normal holatdagi o‘simlik yoki hayvon, shuningdek, inson ham anomal ta’sir ostida ijobiy yoki salbiy o‘zgarishlarga uchrashi aniq. Masalan, ota-onalarga o‘xshamaydigan odatdan tashqari qobiliyatli farzandlar dunyoga keladi. Ular o‘zlari mansub bo‘lgan turning rivojlanishi qonunlariga go‘yo bo‘ysunmaydigan holdadir. Agar bular insonni o‘zining qadimgi hayvon ajdodlaridan paydo bo‘lishi jarayoni tarzida mulohaza qilinsa, xiyla mantiqiylik kuzatiladi.

Ma’lumki, Afrika qit’asining janubida Yer ostida jahondagi barcha uranning 70 foizi mavjud. Fan ma’lumotlariga ko‘ra, ayni shu mintaqa odamlarning ilk vatani – ularning kelib chiqqan joyidir. *Radiatsiyaviy fon* Yer qobig‘ining yorilishi, vulqonlarning faollashuvi, geomagnit anomaliyalar va hokazolar natijasida kuchayib, bu yerdagi odamsimon mavjudotlar tanasida *mutatsiya* – jiddiy o‘zgarishlar hosil qilishi faraz qilinadi. Mutatsiyalar tufayli primatlarda to‘la tarzda tik yurishga o‘tish, bosh suyagi hajmining kattalashuvi, jinsiy instinkt tabiatining o‘zgarishi va hokazolar ro‘y bergan. Jarayonning bundan keyingi davomi, ba’zi ilmiy farazlarga ko‘ra, qurollarning tayyorlaridan foydalanish, keyinroq esa ularni yasash va takomillashtirish tarzida kechgan. Bu esa ilk odamning tubdan o‘zgarishiga va oxir-oqibatda aqlli odam bosqichiga o‘tishini ta’minlagan.

Inson kelib chiqishining anomal nazariyasida boshqa nuqtayi

www.ziyouz.com kutubxonasi

nazarlardan anchagina ustunlik mavjud. Bu nazariya ba’zi primatlarning insonga aylanishini, boshqalarining aylanmaslik sabablarini, dastlabki odamning ilk tosh qurollardan qadimiyroq ekanini va hokazolarni mantiqan izchil tushuntirib bera oladi. Faqat unda tadrijiylik tamoyillari va ushbu nazariyani tasdiqlovchi misollar hozircha yetarli emas. Shunday qilib, antropogenez muammolari bugunga qadar o‘z yechimlarini kutmoqda.

Asosiy tushunchalar

- **Antropogenez** (yunoncha, insonning kelib chiqishi) – inson zoti kelib chiqishi jarayoni, shart-sharoitlari va mexanizmini anglatadigan tushuncha.
- **Din** – insonning xudoga bo‘lgan munosabatini ifodalaydigan dunyoqarashi, dunyosezishi va xatti-harakatlari tizimi bo‘lib, o‘z ichiga ijtimoiy me’yorlar, rollar, odatlar, e’tiqodlar, standartlar, tashkiliy shakllarni oladi. Hozirgi vaqtda monistik nasroniy, islom va budda jahoniy dinlar hisoblanadi. Bundan tashqari, uning ilk ko‘rinishlari saqlanib qolgan shakllari ham uchraydi.
- **Injil** (yunoncha: xushxabar, ezgu xabar) – iudaviy va nasroniy dinlarning muqaddas kitobi.
- **Mehnat** – insonning maqsadga muvofiq faoliyati.
- **Mif** (yunoncha: *hikoya qilish, arabchada:* asotir – ertak) – kishilar qadimgi davr dunyoqarashining o‘ziga xos namoyon bo‘lish shakli bo‘lib, o‘zida uning unsurlarini (masalan, g‘ayritabiiylikni) jam etgan.
- **Muhit** – inson o‘zaro munosabatda bo‘ladigan jamiki shart-sharoitlar yig‘indisi.
- **Tadrijiylik** – keng ma’noda Olam va uning turli sohalaridagi o‘zgarishlar kechishi to‘g‘risidagi falsafiy va ilmiy nazariya, tor ma’noda esa sekin-asta bo‘ladigan o‘zgarishlar tavsifi.
- **Qur’on** (arabcha, o‘qish) – Islom dinining muqaddas kitobi.

Savollar va topshiriqlar

1. Antropogenezning mohiyati nima?
2. Insonning kelib chiqishi qaysi afsonalarda qanday tushuntiriladi?

www.ziyouz.com kutubxonasi

3. Antropogenezning diniy talqini qanday asoslarga tayanadi?
4. Jahoniy dinlarda inson kelib chiqishi talqinining umumiy va xususiy jihatlarini tushuntirib bering.
5. Antropogenezning tadrijiylik nazariyasiga olimlardan kimlar hissa qo‘shganlar?
6. Darvin ta’limotining nuqsonlari nimada?
7. Mehnat, Koinot to‘g‘risidagi nazariyalar haqida fikringiz?
8. Anomallik antropogenezda mustaqil hodisami yoki qo‘-shimcha omil?

4-§. Antropogenezning noan’anaviy ilmiy nazariyalari

Antropogenez yuz berishining sabablari xususida keyingi 30 yilcha vaqt mobaynida maydonga kelgan, noan’anaviy bo‘lgan qator qarashlarni ham nazardan qochirib bo‘lmaydi.

Quvvat-axborot nazariyasi

Amerikalik olimlar *K. Pribram* va *D. Bom* tomonidan asoslangan quvvat-axborot maydoni to‘g‘risidagi farazga ko‘ra, sayyoramizda ulkan ma’lumot yig‘ilgan. Bu axborot yashab o‘tgan barcha jonivorlarning, shuningdek, odamlarning ham universal koinotiy gologrammasidan iborat. Buning fizikaviy asosi bo‘lib yaqinda kashf qilingan mikrolepton zarrachalar va ulardan tashkil topgan tuzilmalar hisoblanadi. Unga ko‘ra, quvvat-axborot maydonining har bir nuqtasi boshqa cheksiz nuqtalardagi ma’lumotlarni o‘zida jam etadi. Bunday axborot almashuv guruhlanishi Inson – Yer – Koinot tizimida o‘zaro bog‘liqlikda kechishini ko‘rsatmoqda. Albatta, quvvat-axborot maydonining biosfera sohasini yo‘naltirib turishi va uning inson kelib chiqishiga ta’siri o‘zining to‘liq ilmiy asoslanishini kutmoqda.

Oqsil nazariyasi

Tadrijiylik nazariyasi mualliflaridan bo‘lgan *Gekkel, Geksli* va *Foxt* o‘z qarashlarini ishlab chiqayotganlarida «yetishmayotgan bo‘g‘in»ni ham ko‘rsatib o‘tgan edilar. Jumladan, ularning e’tiboridan hozircha Inson bilan uning ajdodlarining morfologik mos kelmaydigan jihatlari chetda qolmagan. Biroq oradan 150 yilcha o‘tsa ham, bu masala javobini kutib yotibdi. Uni hal etishga urinishlardan

www.ziyouz.com kutubxonasi

bo‘lgan bir nazariyaga ko‘ra, oliy primatlar o‘simlik mahsulotlariga oqsillarni qo‘shish ehtiyoji tufayli murdalarni ham iste’mol qilishgan. Murda go‘shtlarini iste’mol holiga keltirish uchun turli moslamalar va olovdan foydalanishga uringan. Shu yo‘l bilan inson kelib chiqishi ta’minlangan, deb qaraladi.

Mazkur nazariyani to‘ldiradigan yana boshqa fikrlar ham birmuncha to‘plangan. Masalan, insonning o‘tmish qarindoshi bo‘lgan maymunlar o‘simlik mahsulotlari bilan bir qatorda go‘sht iste’mol qilishi va ularda o‘ziga xos ovchilik faoliyati borligi fanda ma’lum.

Ma’naviy madaniyat nazariyasi

Antropogenezning mehnat nazariyasiga muqobil bo‘lgan boshqa bir nuqtayi nazarga ko‘ra (uning asoschisi mutafakkir *Lyuis Memford, 1845–1990*), ma’naviy madaniyatga belgilovchi o‘rin berib mashina va qurollarning o‘rni shubhaga olinadi. To‘g‘rirog‘i, ularning ahamiyati aql faolligining ko‘rsatkichi bo‘lish uchun yetarli hisoblanmaydi. Ya’ni, inson ajdodlari o‘z o‘tmishining qaysidir bosqichida qurollardan foydalanib, o‘zlarini takomillashtirganlari belgilovchi omil bo‘la olmaydi. Inson avval boshdan asosiy quroli – aqli yordamida o‘zining tanasini harakatlantiruvchi, aqlidan foydalanib o‘z-o‘zini takomillashtiruvchi mavjudotdir. Bu jarayonda texnika yordamchi vazifani bajaradi. Uning o‘zi hech qachon madaniy yaxlitlikdan ajratilmaydi. Bu yaxlitlikdagi marosimlarning umumiy aniqligi qo‘l mehnatining zarur ko‘nikmalarini shakllantiradi.

O‘zaro munosabatlar nazariyasi

Yuqorida keltirilgan nazariyalarning kamchiliklarini bartaraf etish bo‘yicha ilgari surilgan noan’anaviy ta’limotlar ichida keyingi vaqtda tarqalayotgan L. Maklyuen qarashlari e’tiborni tortmoqda. Amerikalik olim antropogenez nazariyasida bosh omil sifatida aloqa va munosabatga e’tibor qaratish lozim deb hisoblaydi.

Inson kelib chiqishining sinergetik tushuntirilishi

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab an’anaviy, ratsionalizmga asoslangan mumtoz fan tamoyillarini qayta baholash, ko‘rib chiqish jarayoni kechmoqda. Uning hozircha ko‘zga tashlangan natijasi o‘laroq, «insonning tabiat bilan yangi suhbati, muloqoti» qayd qilinmoqda. Ilmda *sinergetika* deb

www.ziyouz.com kutubxonasi

nomlangan yangi yo‘nalish tashkil etgan bu o‘zgarishlar markazida voqelikning turli sohalari tizimlaridagi tashkillanish jarayonlari asosida yotgan umumiy qonuniyatlar va tamoyillarni bilish turadi. O‘z-o‘zidan tashkillanish shunday jarayonki, unda tashqi kuchlar va sabablar ishtirokisiz murakkab o‘zgaruvchi tizimning qaror topishi yuz beradi yoki takomillashadi. Sinergetika asoschilaridan bo‘lgan belgiyalik olim *I. Prigojinning* ta’kidlashicha, ayni shu tarzda, jumladan, Yerda ham hayot, uning turli-tuman shakllari rivojlanadi, yangi tizimlar paydo bo‘ladi. Sotsium jarayonlar ham sinergetika doirasida tushuntirilishi hozir ko‘pchilik tomonidan tan olingan.

Sinergetikada insonning kelib chiqish muammosi yechimiga yangicha, ya’ni, noan’anaviy yondashiladi. Bunga ko‘ra, har qanday o‘z-o‘zidan tashkillanish jarayoni tabiatda mavjud imkoniyatni ro‘yobga chiqarishga qodirdir. Primatlardan insonga o‘tish, ya’ni, hayotning sifat jihatdan yangi tarzi shakllanishi sinergetik tushuntirilganda, birinchi navbatda, jarayon yuz berishining ko‘p-dan ko‘p variantlari nazarda tutiladi. Negaki, *alohida holatlar (bifurkatsiya nuqtalari)* atrofida tizim jarayonlari beqaror tus olgani tufayli eng kichik *tasodifiy ta’sirlar (fluktatsiya)* ham uning holatini o‘zgartirib yuboradi. Masalan, tog‘lardagi o‘q ovozi yoki yumalatilgan tosh bo‘lagi katta falokatga – qor ko‘chishi, toshlar ko‘chishi va hokazolarga sabab bo‘ladi.

Bifurkatsiya nuqtalari tadrijiylik jarayonining yangi tartibga o‘tadigan chegarasini ifodalaydi. Boshqacha aytganda, insonning shakllanishi jarayonida yuzaga keladigan bifurkatsiya nuqtalari jarayonining yangi trayektoriyasini belgilaydi. Demak, tadrijiylikdagi sekin-astalik, ko‘nikib borish bifurkatsiya tufayli qayta kechadigan holatlar bilan to‘ldiriladi.

Inson ajdodlari ham mansub bo‘lgan primatlardan avstralipiteklar (qoldiqlari Avstraliyada topilganidan shunday ataladi) muzliklar davri boshlanishi bilan maydoni qisqarib boradigan o‘rmonlardan yalangliklarga chiqishga majbur bo‘lgan. Ular qirilib ketmaslik uchun yangi ekologik muhitni o‘zlashtiribgina qolmay, balki tashqi ta’sir ostida an’anaviy o‘simlik mahsulotlari bilan birga oqsilga boy go‘sht iste’mol qilish tajribasini ham olib o‘tganlar. Bu, o‘z navbatida, kuchli bo‘lishni, orqa oyoqqa tayanib tik yurishni ta’minlagan.

Sinergetika nuqtayi nazariga ko‘ra, inson shakllanishining ilk davrlari bemisl darajada tezlashganligi bilan xarakterlanadi. E’tiborga

www.ziyouz.com kutubxonasi

molik tomoni shundaki, xuddi ana shu davrda inson ajdodlarida aqlning (intellektning) nuqtalari muhim ahamiyat kasb etaveradi. Tadrijiylik mantiqining «o‘ziga xos namoyon bo‘lishi» natijasi o‘laroq, ajdodlarimiz nochorgina yashab yurgan hayvondan mustahkam asab tizimi va rivojlangan miyaga ega bo‘lgan mavjudotga aylandi. Endi bular avvaldan o‘zlari yaratgan yangi qurollarni ishlatishni, olovdan foydalanishni yo‘lga qo‘ydilar.

Asosiy tushunchalar

- **Noan’anaviylik** – antropogenezda avvalgi mavjud qarashlarga muqobil bo‘lgan ta’limotlarning olg‘a surilishi.
- **Madaniyat** – bu tabiatda berilganidan farq qilib, kishilar tomonidan moddiy va ma’naviy qadriyatlar yaratilishida erishilgan daraja va shu qadriyatlarning jami.
- **Munosabat** – kishilar o‘rtasidagi pozitsiyani ifodalaydigan hissiy-irodaviy aloqadorlik.
- **Sinergetika** (yunoncha: *hamkorlik*) – global tadrijiylik, nochiziqlilik, o‘z-o‘zidan tashkillanish hodisalarining tadqiqi bilan bog‘liq yangi dunyoqarash, ilmiy yo‘nalish.
- **Bifurkatsiya** – jarayon kechishidagi maromning o‘zgarishini izohlaydigan tushuncha.
- **Fluktatsiya** (yunoncha: *tebranish*) – o‘z-o‘zidan tashkillanishda tasodiflarni ifodalaydigan atama.

Savollar va topshiriqlar

1. Quvvat-axborot nazariyasining yutuqlari va kamchiliklari nimalardan iborat?
2. Inson ajdodlarida go‘shtxo‘rlik qachon boshlangan?
3. Antropogenezda aqlni birinchi o‘ringa qo‘yish mumkinmi?
4. Kishilarning o‘zaro aloqa va munosabatlari ular antropogenezida belgilovchi omil bo‘la oladimi?
5. Koinotiy nazariya dalillari tavsifi.
6. Anomal hodisalarning antropogenezdagi o‘rni to‘g‘risida.
7. Noan’anaviy nazariyalarning dalillanganligi darajasi to‘g‘risidagi fikringiz.

www.ziyouz.com kutubxonasi

8. Sinergetika antroposotsiogenezni tushuntirishda nimaga asoslanadi?
9. Antroposotsiogenezda tasodifiylarning turi qanday?
10. Inson shakllanishi ilk davrlari tezlashganini sinergetika qanday tushuntiradi?

5-§. Sotsiogenezning boshlanishi

Sotsiogenezning umumiy tavsifi

Antropogenez nazariyalaridan ko‘rinadiki, ularda insonning kelib chiqishida aniqlanmagan va tushuntirilmagan jihatlar anchagina. Insondek murakkab mavjudot tadrijini izohlashda, balki bu tabiiy holdir. Shunga ko‘ra, bu nazariyalar bir-birini to‘ldiradi, deb hisoblash mumkin. Ulardan mantiqan o‘zini oqlaganlaridan (masalan, qurolsozlik, mehnat nazariyalaridan) *ishchi nazariya* sifatida foydalanish tavsiya etiladi. Insonning kelib chiqishida tabiiy jarayonlarning o‘rni alohida bo‘lsa-da, boshqa jihatlarni ham inkor etib bo‘lmaydi.

Antropogenez jarayoni sotsiogenez (lotinchada socialis umumiy-ijtimoiy va genesis – kelib chiqish) jarayoni bilan to‘ldirilganda xiyla oqilona tushuntirilishi mumkin.

Insonning sotsiogenezi haqidagi farazlar antropogenezni izohlaydigan ta’limotlardan anchagina ortiqligi bilan ajralib turadi. *Antropogenez tabiatshunoslik, birinchi navbatda, biologiyaviy fanlar bilan izohlansa, sotsiogenez kishilik hayoti turlicha tashkil etilganligini o‘rganadigan ijtimoiy-gumanitar bilimlar orqali tushuntiriladi.* Bu bilimlar tabiatidagi o‘ziga xosliklardan kelib chiqilsa, sotsiogenezning bayoni qanchalik murakkabligi ravshanlashadi. Shunga ko‘ra, sotsiogenez nazariyalarida ko‘p jihatlardan formal mantiq kuchiga tayanishga to‘g‘ri keladi.

Oldinroq aytilganidek, antropogenez tarixi bir necha million yil avval boshlangan bo‘lib, dastlab primatlar qurollar bilan ishlash faoliyatiga ega bo‘lmagan. Bular tayoqlar va toshlardan faqat himoya va hujum vositasi sifatida foydalanganlar.

Inson tadrijining sotsiogenezi (bu jarayon 2 million yildan beri davom etadi) kishilarning sotsiumga mansub zotlar bo‘lib shakllanishini anglatadi. Bunday shakllanish kishilarning muayyan

www.ziyouz.com kutubxonasi

vaqtda muayyan hududdagi turli-tuman munosabatlaridan tashkil topgan turmush faoliyatini ifodalashi aniq.

Insonning kelib chiqishi sotsiogenez jihatdan quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

– *birinchidan,* qaysi ijtimoiy omillar kishilarning kelib chiqishiga ko‘mak beradi?

– *ikkinchidan,* inson qaysi tadrijiy bosqichlarni bosib o‘tdi?

– *uchinchidan,* insonning ijtimoiy shakllanish mexanizmi qanday kechdi?

– *to‘rtinchidan,* Yer yuzi mintaqalarida kishilar tarqalishining shart-sharoitlari nimalardan iborat va uning mexanizmi qanday bo‘lgan?

Ayni vaqtda, bu savollar sotsium kelib chiqishining asosiy masalalarini ham o‘z ichiga oladi.

Ishchi faraz

Insonning kelib chiqishi va tabiati to‘g‘risidagi ta’limotlarning ko‘pchiligida *Homo sapiens (Mohir odam)* bosqichidan boshlab sodda tosh qurollar yarata boshlandi, deb ta’kidlanadi. Garchi yuqorida ko‘p o‘rinlarda ta’kidlanganidek, antropogenezning ham, sotsiogenezning ham qurol yaratish, undan foydalanish omillari bilan bog‘liqligi yagona asos bo‘lmasa-da, har holda dastlabki faraz sifatida ancha-muncha masalalarni oydinlashtirishga yordam beradi. Shuning uchun sotsiogenezda qurolsozlik faoliyati nazariyasiga ko‘proq tayaniladi.

Mohir odamlarning paleontologik qoldiqlari tasdiqlashicha, ular miyasining tegishli qismlarida qurollar yasash ko‘nikmalari qayd etila boshlangan. Lekin insonning bevosita qurol yasash faolligi, anglaganligi, maqsadga yo‘naltirilganligi keyinroq yuz bergan.

Shakllanayotgan inson davri pitekantroplardan boshlangan. Ularda nisbatan yuksakroq birdamlik, marhumlarni ko‘mish va hokazolar mavjud bo‘lgan. O‘z navbatida, bular hayvonlar hamjamoalaridan tubdan farq qilgan yangi holatga o‘tishni bildirar edi. Bu holat esa ajdodlarimiz turmushini ta’minlovchi ehtiyojlarini o‘zaro muvofiqlashtirib qondirishni anglatgan.

Qurolsozlikda insonning hayvondan farqlari to‘g‘risida

Antropogenezni tushuntiradigan ta’limotlarning ko‘pchiligida inson avlodlari hayot faoliyatining muhim jihati

www.ziyouz.com kutubxonasi

qurollar yasash ekanligi aytiladi. Antropogenezning markscha tushuntiradigan ta'limotida buni hayvondan insonga o'tishning *bosh bo'g'ini tarzida* qarash mavjud. Bu, albatta, o'zining mavhumligi bilan ba'zi chalkashliklarga olib kelishi mumkin. Chunki insonning hayvon ajdodlaridagi sodda qurollarni yasash va ulardan foydalanishi to'laligicha *antropobiologik instinktivlikdan* iborat bo'lgan. Bunda, birinchi navbatda, bu ajdodlarning hayot faoliyati uchun yordamchi vosita bo'lib hisoblangan va, nihoyat, faoliyat orqali hayvonlar tashqi muhitga instinktiv moslashgan. Hayvonlarda instinktiv qurollar yasash faoliyati shakllarining kelib chiqishi gominidlardan insonga o'tishni amalga oshirishning asosi bo'lib xizmat qilgan.

Gominidlar rivojlanishida insoniylikning boshlang'ich davri bo'lib qurolsozlik faoliyati va undan instinktiv yordamchi vosita sifatida foydalanishning asta-sekin inson hayot faoliyatining o'ziga xos usuliga o'tishi hisoblanadi. O'ziga xoslik esa mehnat qurollarini yasash, ishlab chiqarish alohida ehtiyojga aylanishidan iboratki, busiz inson hayotining o'zi ham amalda bo'lmas edi.

Qurolsozlik faoliyati tufayli ishlab chiqarishda mehnat taqsimoti kabi zaruriy munosabatlarning kurtaklari qaror topadi. Ya'ni, ibtidoiy jamoaning har bir a'zosi hayot kechirishni ta'minlash vositasining o'ziga tegishli qismini bajargan. Qurollar murakkablashib borgan sari jamoa a'zolarining o'zaro bir-birlariga bog'liqligi ham shunga muvofiq ortib borgan. Ayni vaqtda, bu holat individual qobiliyatlarni namoyon etish shart-sharoitlarini yaratib, birgalikda kechadigan faoliyatning unumdorligini oshirgan.

Insondagi bu mehnat taqsimoti eng tipik ko'rinishda bamisoli asalarilar oilasidagi tabiat tomonidan instinktiv belgilangan dasturlarni eslatadi.

Asosiy tushunchalar

- **Mehnat taqsimoti** – insoniyat rivojlanishi jarayonida faoliyat turlarining farqlanishi.
- **Antrobiologiyaviy instinkt** – biologik jihatdan insonga o'tmishdoshlaridan o'tgan irsiy mayl.
- **Faoliyat** – insonning tevarak-atrofga va o'ziga bo'lgan spetsifik munosabati jarayonidirki, o'z ichiga maqsad, vosita va natijani oladi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Savollar va topshiriqlar

1. Sotsiogenez antropogenezsiz kechadimi?
2. Insonning kelib chiqishida sotsiogenez belgilovchi bo‘la oladimi?
3. Inson kelib chiqishini tushuntiradigan yana qaysi ta’limotlarda qurollardan foydalanish, ularni yasash jarayonlari markaziy o‘ringa qo‘yiladi?
4. Hozirgi inson ajdodlari miyasining tegishli qismlarida qurol yasash ko‘nikmalari bo‘lganligini qaysi fan tarmog‘i tushuntiradi?
5. Mehnat qurollarining murakkablashib borishi qanday natijalarga olib keldi?

6-§. Ruhiyat

Miya va asab tizimi – ruhiyatning moddiy tashuvchilari

Ruhiyatda faqat ichki, fiziologik jarayonlar emas, balki tashqi obyektlar ham ifodalanadi. Bu jihatlar bilan ruhiyat yuksak rivojlangan hayvon va insonda umumiylikka ega. Lekin insondagi ruhiyat boshlang‘ich ko‘rinishlaridayoq, *dastavval,* anglanganlik tabiatiga ega. *Ikkinchidan,* qurolsozlik faoliyati bilan jamoaviy taqozolangan, deb hisoblanadi. *Uchinchidan,* insondagi ruhiyat birgalikdagi faoliyatda erishiladigan tajribaga tayanadi. *To‘rtinchidan,* inson ruhiyati rivojlangan his-tuyg‘u ularni o‘z ichiga oladi.

Sotsiogenez omili sifatida ruhiyatning ilk o‘rni inson ajdodlaridan boshlangan mizoj va *fe’l-atvor* qay tarzda ularning birgalikdagi yashashiga olib kelganligi bilan belgilanadi.

Neyrofiziologiya ma’lumotlariga ko‘ra, ruhiyat inson miyasining ham yaxlit, ham konkret bo‘lgan turlari faoliyatining natijasidir. Masalan, miyaning chap yarim shari so‘zlar, belgilar bilan, o‘ng yarim shari esa obrazlar, turli ko‘rinishlar bilan bog‘liq vazifalarni bajaradi. Ayni vaqtda, neyrofiziologik va ruhiy jarayonlarning o‘zaro muvofiq kelishi kuzatilmaydi. Shuning uchun ham neyrofiziologiya jarayonlari bo‘yicha hatto yetuk mutaxassislar ham o‘zining ruhiyati jarayonlarini tanlashga qodir emas. Gap shundaki, ruhiyat ideal tabiatga ega bo‘lib, unda voqelik belgilardagi ma’no tarzida o‘z ifodasini topadi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ruhiyatning tarkibiy tuzilishini, yuqorida aytilganidek, eng oddiy ko‘rinishda *hislar, iroda* va *idrok* holida olish mumkin. Bu ularning har biri o‘z tashuvchisi faoliyatining tegishli shaklini, masalan, hislar kishilarning ilk uyushmalari ichida *hamkorlikni,* iroda – dushmanlar bilan kurashishda *qat’iyatni,* idrok esa u yoki bu tarzda bularni *boshqarishni* ta’minlagan.

Hozirgi zamon fani ruhiy jarayonlar kechishini qator jihatlarga ko‘ra irsiyat bilan ham bog‘liqligini isbotladi. Ya’ni, inson eng qadimgi avlodlari populyatsiyalari o‘rtasida genlar almashuvi – irsiy xususiyatlar ham ruhiyatning sotsiogenez omili bo‘lishiga ko‘mak bergan.

Tafakkur va til

Sotsiogenez tizimida inson shakllanishining uning ruhiyatida qaror topayotgan tafakkuri bilan aloqadorligi ham muhim hisoblanadi. Bu yerda butun va bo‘lak aloqadorligini eslash o‘rinli. Negaki, shakllanayotgan tafakkur inson sotsiogenezi omillaridan sanalgani holda, o‘z tashuvchisi bo‘lgan insonga to‘laligicha tegishli.

Inson tafakkuri markazida uning yashashga bo‘lgan *intilishini*, erishilgan *tajribani* mulohaza qilib undagi zarur jihatlarni ajratib olish orqali vaziyatga ta’sir etish yotadi. Ilk insonda dastlab tashqi dunyo jarayonlari o‘rtasidagi aloqani *anglash,* yuzaki *qiyoslash* va *muvofiqligini* bilish tasodifiy yuz bergan deb hisoblanadi. Bunda inson ajdodlari tafakkuri doirasi butun va bo‘lak munosabatni tushunish, makon va vaqt bog‘liqligini anglash hamda obyektlarni o‘zaro solishtirishda ularning tafakkur mantiqi hali ratsionallikdan xiyla uzoq bo‘lgan. Ya’ni, tabiiy, hissiy bo‘lib, obyektni qamrashga harakat qilingan.

Ibtidoiy kishilar tafakkuri moddiy ifodasini tilda topgan. Lekin tafakkur va til tarkibiy tuzilishi jihatidan farq qiladi. Ilk davrdanoq tafakkur shakllari va qonunlari uning tashuvchisiga nisbatan bir xil bo‘lgan. Tafakkur har doim muayyan tildagi aqliy faoliyatdir. Til bundan farqli holda tashuvchisi guruhi doirasi bilan cheklangan. Uning moddiy ko‘rinishi bo‘lgan nutqning kelib chiqishi gominidlar kichik oilasi (pitekantrop, neandertal) davriga to‘g‘ri keladi. Har bir til o‘ziga xos tarkib va ma’nodan iborat bo‘ladi. Bu davrda til *og‘zaki nutq* – vokalizatsiya shaklida, mimika, gavdaning holati va ishora yordamida olib borilgan aloqa ko‘rinishida mavjud bo‘lgan.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Sotsiogenez omili sifatida til ibtidoiy kishilarni birlashtirib, *axborotlarni* berish va olish imkoniyatini ta’minlagan. Hayot faoliyatining murakkablashuvi bilan axborotlarga bo‘lgan ehtiyoj tilning rivojlanishini taqozo etgan. Til tabiiy tovushlar yig‘indisidan hosil bo‘lgan. O‘zaro aloqa ehtiyoji bu primitiv, ammo muhim vositani takomillashtirishni taqozo qiladi. Natijada ovoz va tovushlar ko‘rinishida keltirilib, ulardan so‘zlar yasash mumkin bo‘ladi.

Tilda, uning keyingi rivojlanishi davomida *ifodalanish* orqali ta’sir etish va mansublikni aniqlash vazifalari farqlanadi.

Inson ajdodlaridagi til asta-sekin narsalar va jarayonlar *mohiyatiga* kirib borish vositasiga aylandi. Unda muhim bog‘lanishlar va munosabatlar qayd etila borgan. Inson tashqi muhitga hayvonlarga qaraganda yaxshiroq moslashish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Ayni vaqtda, olingan bilimlar tufayli inson tashqi voqelikni o‘ziga moslashtirishga muayyan darajada erishib boradi.

Tanlov

Barcha hayvonlar hayotida bo‘lganidek, gominidlar faoliyatida ham tadrijiylikning umumiy turi sifatida ruhiyat bilan bog‘liq bo‘lgan tanlov mavjuddir. Biroq sotsiogenezda uning o‘rni ibtidoiy jamoa kishilari to‘dasida boshqa hayvonlardagi eng kuchlisining yashab qolishi bo‘lmay, balki birgalikdagi faoliyatini lozim darajada tashkil etgan individ tanlanadi. Chunki gominidlar jamoasi qanday tashkil etilganiga bog‘liq holdagina ularning keyingi hayoti davom etadi. Aks holda ichki yoki tashqi ta’sirlar ostida ular qirilib ketgan bo‘lar edi.

Tanlov ba’zan shunday yuz berishi mumkinki, bunda individlar o‘zlari uchun emas, balki mansub bo‘lgan guruhi uchun zarur xatti-harakati orqali tanlanadi va shuning natijasida yashab ham qoladi. Bunda gominidlar jamoasining aniq tashkillashganligi yashash uchun kurashda hal qiluvchi vosita hisoblanadi.

Kishilar ajdodlarining areali kengayib borishi bilan ularning xilma-xil sharoitlarga, birinchi navbatda, har doim ham qulay bo‘lmagan tabiiy sharoitlarga duch kelishi o‘z-o‘zidan ravshan. Primatlarning sharoitlarga ko‘nikishi natijasida ular turlarining ayrimlari ichida farqlanish yuz bergan. Bu jarayonda ham tanlov namoyon bo‘lib, ularning yangi xususiyatlari mustahkamlanib borgan.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Asosiy tushunchalar

- **Mizoj** (arabcha: *moslik, mos kelish*) – inson ruhiy faoliyati o‘zgaruvchanligini ifodalaydigan alohida xususiyatlarning yig‘indisi.
- **Fe’l-atvor** – kishilar ruhiy holati barqaror xususiyatlarining yig‘indisi bo‘lib, hayot sharoitlari ta’sirida shakllanadi.
- **Tafakkur** (arabcha: *«fikr» so‘zidan yasalgan*) – inson miyasi tomonidan voqelikni g‘oyalar, qarashlar, maqsadlar shakllarida o‘zlashtirish faoliyati.

Savollar va topshiriqlar

1. Sotsiogenez omili sifatida ruhiyat qanday tavsiflanadi?
2. Tafakkur va til bog‘liqligi nimada ko‘rinadi?
3. Tanlovning sotsiogenetik ahamiyati qanday?
4. Ruhiyatning tafakkur bilan bog‘liqlik jarayonini ko‘rsating.

7-§. Inson tadriji turli bosqichlarida sotsiogenez omillarining o‘rni

Sotsiogenezning davomiyligi

Inson rivojlanishida sotsiogenez omillarining qanchalik muhimligi, ularning tutgan o‘rinlari va bajargan aniq amallarida yaqqol ko‘rinadi. Bunda sotsiogenez davomiyligini aniqlash zarur.

Olimlarning nuqtayi nazari muhim dalillarga tayanadi. Chunonchi, 1965-yilda Afrikaning *Rudolf ko‘li* yonida topilgan yelka suyagi mohir odamning shunday suyaklaridan farq qilmaydi. Bu suyakning yoshi *4,5 million* yilga boradi. Ikki yildan so‘ng o‘sha joyda *5,5 million* yil avval yashagan tik yuruvchi avstralopitek qoldiqlari topildi.

Shu yili topilgan *keniapitekning* (Keniya) yoshi *9 million* yilga boradi. 1980-yilda Misrda topilgan odamsimon mavjudot – *yegiptopitek* qoldiqlari 30 million yil avval yashagan.

Ko‘rinib turibdiki, inson ajdodlarining nomlanishidan tortib hamda yashagan joylari va vaqtlarigacha bo‘lgan ma’lumotlar turlichadir. Bir tomondan, bu tayanish mumkin bo‘lgan faktlarning ko‘pligini bildirsa, ikkinchi tomondan, inson ajdodlari tarixi tobora uzoqqa borganligi mavjud nazariyalarni tez-tez qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Shuningdek, bu materiallar ashyoviy xarakterdaki, ularda ma’noviylikni aniqlash imkoniyati juda oz.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Morgan va Alekseyev nazariyalari

Erishilgan natijalar muayyan xulosalar chiqarish uchun yetarli. Tadrijiylik nazariyasi vakillaridan biri amerikalik L.G.Morgan asosiy kasbi advokatlik bo‘lishiga qaramay, 40 yil davomida antropologiya bilan ham shug‘ullangan. U o‘zining *«Qadimgi jamiyat»* asarida insoniyat madaniyati va jamiyati tadriji masalalarini yoritdi. Olim insoniyat rivojlanishini yovvoyilik, varvarlik va sivilizatsiya bosqichlariga bo‘ldi.

Morgan ilgari surgan g‘oyalardan foydalanib, uning tarafdorlaridan biri insoniyat ibtidoiy jamoa davri tarixini davrlashtirgan edi. Chunonchi, yovvoyilik davri uch bosqichga bo‘lingan:

1. Insoniyat zoti yoshligini bildirgan quyi darajasida kishilar ilk makonlari bo‘lgan tropik va subtropik o‘rmonlarda daraxt va ildiz mevalari iste’mol qilib yashaganlar va aniq nutq ular yetukligining bosh belgisi bo‘lgan.

2. O‘rta bosqichda kishilar baliq mahsulotlaridan, olovdan foydalanib oziq-ovqatlar tayyorlagan hamda daryo va ko‘llar atrofida joylasha boshlagan.

3. Oliy bosqichda o‘q-yoy ixtiro etilgani tufayli ovchilik bilan doimiy shug‘ullanish mumkin bo‘lgan.

Sotsiogenez bosqichini Morgan nazariyasi yo‘nalishida rus etnografi *V.P.Alekseyev* insoniyat tarixining boshlanishini insonning kelib chiqishidan, insonning o‘zini esa gominidlar oilasi shakllanishi va mehnat faoliyati boshlashidan olishni taklif qildi.

V.P.Alekseyev ibtidoiy to‘da davrini quyidagicha izohlaydi:

Birinchi bosqich – bir necha million yil avval yashagan avstralopiteklar kichik oilasida hayvonot dunyosidan ajralib chiqishining ilk kurtagi ko‘rina boshlagan.

Ikkinchi bosqich – pitekantrop turi davri. Ularda sodda nutq va til paydo bo‘lgan, ov qilish qurollari va usullari murakkablashgan bo‘lib, ovchilik jamoalari o‘zaro munosabatlari murakkablashganidan darak bergan. Bu davrdagi inson ajdodlarida jinsiy masalada ba’zi taqiqlar – tabu yo‘lga qo‘yilishi mumkin edi.

Uchinchi bosqich – neandertalni ifodalab hozirgi inson ko‘rinishini maydonga keltirgan davrni o‘z ichiga oladi.

Bu bosqichlarning biridan ikkinchisiga o‘tish davrida yuz bergan jarayonlarni zarur darajada tasavvur qilmasdan sotsiogenez to‘g‘risida

www.ziyouz.com kutubxonasi

gapirish yetarli bo‘lmasdi. Shunga ko‘ra, kishilik dunyosi kelib chiqishining umumiy jihatini aniqlab olish kerak.

Porshnev va Kliks nazariyalari

Rus olimi V.F.Porshnev insoniy tarix anglangan mehnat faoliyatidan emas, balki mehnat qurollarini instinktiv yaratishdan, tayyorlashdan boshlanadi, deb hisoblaydi. Ya’ni, inson ajdodi o‘zidagi biologik instinkt talabiga ko‘ra sof tasodifiy tarzda dastlabki tosh qurollarni yasagan.

Bunday tarzda kelib chiqqan inson, ya’ni, sotsium a’zosi yagona tip emas, balki bir necha xil ko‘rinishda bo‘lgan. Ular ichida o‘z turi vakillarini yeydiganlaridan tortib, qurbon bo‘lishidan qo‘rqib stixiyali tarzda, aniqrog‘i, biologik instinkt talabiga ko‘ra miyasining tegishli qismini kutilmaganda ishlatib yuborib boshqalardan ruhiyati rivojlangani bilan oldinga o‘tib ketganlari ham bor. Ana shu nuqtayi nazarni tasdiqlashga qaratilgan anchagina qiziqarli faktlar to‘plangan. Lekin boshqa barcha shu turdagi nazariyalarda bo‘lganidek, Porshnev qarashlarida ham munozarali xulosalar anchagina topiladi.

Kishilik dunyosi kelib chiqishi mexanizmini tushuntirishda nemis olimi F.Kliks ta’limotiga ko‘ra inson kelib chiqishida mehnat qurollari yasash turli individlarda turlicha – birovda tez va soz, boshqalarida esa aksincha bajarilgan. Birinchilarining bu sohada ixtisoslashuvi mehnat taqsimotini keltirib chiqarishi, mutaxassis bo‘lish uchun zaruriyat hosil etgan. Bular, albatta, tabiiy holat bo‘lmay, balki sotsiumga tegishlilik, ijtimoiylikdir. Shu tarzda boshlangan jarayon oqibatda murakkab tizimga olib kelishi, tizim esa o‘z-o‘zidan rivojlanishi mumkin bo‘lgan.

Sotsiogenez bosqichlari

V.P.Alekseyev sotsiogenez bosqichlari haqida gapirar ekan, jarayonning boshi (avstrolopiteklar hayoti) va nihoyasi (neandertallar jamoasi) to‘g‘risida fikr yuritadi. Bu jarayonlarga oid ashyoviy ma’lumotlardan foydalanib, mantiqiy xulosa yasash mumkin. Oraliq davr esa eng umumiy jihatlari bilangina ma’lum bo‘lgani uchun uning to‘g‘risida aniq xulosa chiqarish mushkul. Shunga qaramay, sotsiogenez kechishi tarzi haqida aytish mumkinki, uning qaysidir bosqichida jinsiy munosabatlar tartibga solina boshlandi. Chunonchi, insestga tabu qo‘yildi. Asta-sekinlik bilan bo‘lsa-da, bevosita biologik aloqalarning qon-qardoshlikka olib kelish hollari anglandi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Bular va boshqa ko‘pgina jarayonlar natijasi o‘laroq turli ijtimoiy me’yorlar qaror topishiga sharoit tug‘ildi, til va tafakkur rivojlana boshladi. Sotsiumning shakllanishi bilan inson areali, ya’ni, odamning Yer yuzining turli qismlariga tarqalishi yuz berdi. Boshqa o‘rinlarda bo‘lganidek, bu borada ham javoblarni afsonaviy-diniy va ilmiy ko‘rinishlarda olish lozim bo‘ladi.

Inson areallari

Ilmiy nuqtayi nazarlarning biriga ko‘ra, inson Yer sharining faqat bir qismida (Ch. Darvin, V.P.Alekseyev va boshqalarning qarashlari) – *Afrikada,* L.Valua – *Mesopotamiyada* kelib chiqib, keyinroq dunyoning boshqa qismlarini o‘ziga areal tutgan. Bu nazariya insonning Avstraliya qit’asiga qanday kelib qolganligini va irqlar masalasini tushuntirib berolmaydi.

1938-yili V.Vaydenrayx insonning to‘rt joyda – *Afrikada, Osiyoning janubi sharqida, Osiyoning sharqida* va *Yevropada* kelib chiqqanligi to‘g‘risida o‘zining qarashlarini bayon qilgan edi. I.G.Podoplichko inson uch joyda – *Afrikaning markazi va shimoli, Yevropaning markazi va janubi,* Osiyoning markazi va janubida, M.F.Nestrux – ikki joyda – *Afrikaning shimoli,* Osiyoning janubi sharqida kelib chiqqanligi to‘grisidagi nazariyani ilgari suradi.

Insonning ilk vatani to‘g‘risidagi masala garchi bir qator jihatlari bilan hal etilgan bo‘lsa-da, hali-hamon fanda aniq xulosalar chiqarilmagan.

Inson qadimgi ilk ajdodining Yer yuzining faqat bir qismida yoki bir necha joyida kelib chiqishi to‘g‘risidagi nazariyalarga qo‘shimcha ravishda uning o‘ziga oykumen – yashash joyi tanlashi, boshqacha aytganda, Sayyoraning quruqlik qismida joylashganligi va tarqalganligi masalalarini ham aniqlash lozim bo‘ladi.

Kishilar sonining ko‘payishi bilan manzilgohlar yaqinidagi ovlanadigan mavjudotlarning kamayishi obyektiv ravishda yangi hududlarni o‘zlashtirishga olib keldi. Ovchilar asta-sekin Shimoliy Yevropa va Osiyoning sahro yerlariga, muzliklardan bo‘shagan quruqlikka borib joylasha boshlaganlar. So‘nggi paleolit davrida Sibir va Markaziy Germaniya o‘zlashtirildi. Osiyo qit’asidan Bering bo‘g‘ozi orqali bundan *20 ming* yil avval odamlar Shimoliy Amerikaga o‘tganlar. Keyinroq Avstraliyaga ham kelib joylashgan.

Insoniyat taraqqiyoti boshqa qator sohalarda bo‘lganidek, quruqlikni tobora egallab, o‘zlashtirib borishda ham ko‘rinadi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Irqlar masalasi

Sotsiogenez bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagani holda antropologiyada inson mavjudligi bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘liq masala – irq to‘g‘risida ham biroz to‘xtalish lozim. Keng ma’noda irq shunday shaklki, unda inson o‘zining tashqi umumiy irsiy belgilarida, masalan, boshi, burni va yuz shakllarida, teri rangida, soch shakli va rangida, tana o‘lchamlarida ifodasini topadi.

Ko‘pchilik olimlar irqlarda kishilarning sotsiumga mansubligi aks etmaydi, deb hisoblaydilar. Shu bilan birga, ba’zi irqlarda u yoki bu sohaga aloqador jihatlar ko‘zga tashlanadi. Masalan, AQSHning negr aholisi biologik jihatdan jismoniy madaniyat va sportga mos keladi. Ma’lumki, bu sohalar ijtimoiy hodisa. Yoki boshqa misol: avstroloidlar kino tomosha qilayotganida lentaning odatdagi aylanishida kadrlar orasidagi bo‘shliqni to‘la ko‘rgani tufayli zarur estetik zavq ola olmaydi. Shuning uchun ularga kinolentani ikki marta tez ko‘rsatish zarur bo‘lar ekan. Binobarin, irqiylik shubhasiz qandaydir jihatlarni ifodalamasligi mumkin emas.

Asosiy tushunchalar

- **Davrlashtirish** – bilishni osonlashtirish uchun o‘rganilayotgan obyekt davrini ketma-ket bo‘laklarga bo‘lish.
- **Insoniyat areali** – Yer yuzi quruqlik qismida kishilar tarqalgan, ular doimiy yashaydigan joy.
- **Insest** – bevosita yaqin qarindoshlar o‘rtasida nikohning taqiqlanishi.
- **Tabu** – u yoki bu xatti-harakatning man qilinishi.

Savollar va topshiriqlar

1. Sotsiogenez bosqichlari tavsifini bering.
2. V.F.Porshnev nuqtayi nazarida sotsiogenez qanday tushuntiriladi?
3. Inson areali nima?
4. Kishilarning Yer yuzining quruqlik qismiga tarqalishi sabablari nimada?
5. Irqni faqat biologik hodisa deyish mumkinmi?

www.ziyouz.com kutubxonasi

8-§. Insonning biologik tavsifi to‘g‘risida

Antroposotsiogenez

Antropogenezning sotsiogenez bilan uzviy aloqadaligi, o‘zaro bir-birini taqozo etishi ularni yaxlit holda – antroposotsiogenez tarzida qarash imkoniyatini beradi. Albatta, bunda ularning inson kelib chiqishidagi o‘ziga xos sifatlari yo‘qolib ketmaydi. Balki inson hayoti davomida uning butun borlig‘ida tabiiy-biologik va ijtimoiy-ruhiy nisbati ko‘rinishida ham namoyon bo‘ladi. Yuqorida aytilganidek, inson tabiatning uzviy bir bo‘lagi. Shu ma’noda uning tanasi nafaqat biologik, balki jonsiz tabiatning fizik va kimyoviy jarayonlari ham kechadigan manbadir. Unga tana tuzilishi jihatidan muayyan tur belgilarining yig‘indisi tarzida qarash mumkin. Bu yig‘indi qat’iy qonunlarga ko‘ra tashqi muhit bilan doimiy bog‘langan mexanizm sanaladi.

Tabiiy-biologik jihatdan inson ona qornida rivojlanishi, tug‘ilishi, umrining davomiyligi, muayyan ovqat turlarini o‘zlashtirish qobiliyati, nasldan naslga beriladigan nishonalari, belgilari va imkoniyatlari hamda jins va boshqa sifatlari bilan ham bog‘liq.

Inson o‘z umrining katta qismini oziq-ovqatga, suvga, turar joyga, kiyim-kechakka bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish uchun sarflaydi.

Sotsiogenez bosqichlari

Antropologik[1] jihatdan inson o‘z tadrijining yakuniga yetgan deb qaraladi. Haqiqatdan ham, unda to‘rt oyoqli mavjudotlarda bo‘lmagan sifat mavjud: tana barcha a’zolari ijodiy murakkab mehnat jarayonlarini bajarishga moslashgan. Bular quyidagilarda ko‘rinadi: qo‘llar va ulardagi barmoqlarning turli yumushlarni bajara olishi; ko‘z a’zolarining uch o‘lchovda ko‘ra olishi bilan makonda mo‘ljalni to‘g‘ri olishi; ruhiy rivojlanishning yuksakligi bilan bog‘liq bo‘lgan intellekt; tovushlar va so‘zlardan foydalanish orqali nutq boyligini doimo ko‘paytirib borish; odatda, har qanday sharoitda tashqi muhitga ongli ravishda moslasha olish; turmush tarzining barcha jihatlariga ta’sir etadigan barqaror

[1] Antropologiya XIX asr o‘rtalarida fan sifatida shakllangan bo‘lib, insonning kelib chiqishi va tadrijini, jismoniy tuzilishi, normal variantlari va irqlar tuzilishini ko‘rsatadi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

jinsiy maylning mavjudligi va hokazo. O‘z navbatida, bular inson rivojlanishini ta’minlashga to‘la qodir bo‘lgan omillardir.

Ana shunday qarashlardan kelib chiqib insondan boshqa mavjudotlar shakllanishi nihoyasiga yetmagan ekan-da, deb o‘ylamaslik kerak. Negaki, o‘z turi davomiyligini ta’minlash uchun hayvonlar ham instinktiv belgilangan «dastur»ga ko‘ra harakat qiladilar. Bu instinkt doimiy ravishda takomillashib boraveradi, avloddan avlodga o‘taveradi.

Instinktiv harakat qiladigan hayvonlardan farqli o‘laroq inson aql-idrok bilan harakat qiladi. Buni obyektiv sharoit taqozosi bilan sodir bo‘lishini izohlash mumkin.

Ikkinchi qarashga binoan insonda ham, hayvonda ham tadrijiylik salohiyati tugamaydi. Lekin tarixiy davrga qaraganda biologik davr ritmik sekinlashgani kuzatiladiki, bu endi boshqa omillar bilan ham bog‘liqdir.

Filogenez va ontogenez jarayonlari

Insonning biologik mavjudot ekanligini haddan tashqari bo‘rttirish noto‘g‘ri bo‘lganidek, uni nazarga olmaslik ham to‘g‘ri emas. Inson biologik muhit bilan uzviy bog‘langan – uning zaminida kelib chiqqan, filogenez jarayonida tadrijiylikning biologik qonunlariga bo‘ysunadi. Insonning biologik xususiyatlari bu – irsiylik yoki organizm ichki sharoitlari bilan bog‘liq hodisalari va jarayonlaridir. Ularni ikki xilga – biotik (genetik omil, ovqatlanish, kasallik, irq) va abiotik (iqlim, harorat va yorug‘likning mavsumiy o‘zgarishi, Yerning aylanishi va h.k) turlarga ajratish mumkin.

Insonning ontogenetik rivojlanishida quyidagi biologik jihatlar o‘zaro bog‘liqlik kasb etadi: a) tana, a’zolar o‘lchamlari va shakllari, ularning xususiyatlari, alohida bajaradigan vazifalari; b) tana qismlari o‘zaro moslashgan. Hozirgi vaqtda insonga biologiyaviylik pozitsiyasidan turib yondashadigan nuqtayi nazarlar anchagina. Ulardan eng asosiylari quyidagilar: 1. Sotsial darvinizm tarafdorlari kishilik dunyosi mavjudligi va rivojlanishning belgilovchi omili sifatida tabiiy tanlov va yashash uchun kurash tamoyillarini ilgari suradi. 2. Irqiy antropologiya maktabi tarafdorlari inson bosh suyagi shakllari, sochining rangi, ko‘z rangi, ruhiy o‘ziga xosliklar va hokazolar xalqlar tarixi va madaniyatiga belgilovchi ta’sir etadi, deb hisoblaydi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ko‘rinib turibdiki, bularda insonning asosiy mohiyati biologiyaviylikdan iborat bo‘lib chiqadi. Holbuki, insonning hayvonlar to‘dasidan ajralib chiqqanidan beri unda sotsium dunyosiga mansublik tobora oshib borishini insoniyatning butun tarixi tasdiqlab kelmoqda. Faqatgina tibbiyot (bu – sotsium hodisasi) rivojlanishi tufayli inson umri hozir o‘rtacha 75–78 yoshni tashkil etmoqda. Bu qadimgi G‘arbiy Yevropada 20–22, XVIII asrda 30, XX asr boshida 56 yoshdan iborat edi.

Hozirgi vaqtda qator ilmiy-tadqiqot markazlari miya muammolarini o‘rganmoqda. Ma’lum bo‘lishicha, miya tarkibiga 14 milliard neyron to‘qimasi kirar ekan. Ular yordamida tananing turli a’zolaridan keladigan va tashqaridan olinadigan axborotlarni to‘plash, saqlash hamda qayta ishlash amalga oshiriladi.

Antroposotsiogenez, xususan, uning yakuni doirasida hozirgi vaqtda G‘arbda keng tarqalgan sotsiobiologiya ilmiy yo‘nalishidir. Uning tarafdorlari insonga xos xatti-harakat va holatlarning aksariyat qismini hayvonot olamida borligiga e’tiborni qaratadi. Ular kishilarga xos umumiyliklarni, jumladan, asalarilar oilasida, chumolilar guruhida, bo‘rilar to‘dasida ham mavjud deb hisoblaydilar. Lekin ularga qarshi chiqayotgan sotsiologlar, antropologlar ixtiyorida ham ancha asosli dalillar bor.

Freyd nazariyasi

Z. Freyd va uning tarafdorlari biologik determinizm pozitsiyasida turib insonni tushuntirishning ruhiy tahlil nazariyasida inson mavjudligini uch omildan — «U», «MEN» va «SUPER MEN»dan iborat, deb biladi. Agar «U» instinktlikni, ongsizlikni ifodalasa, undan ajralgan «MEN» tashqi muhitga moslashish jarayonida ongni bildiradi. «SUPER MEN» esa insoniyat kelib chiqishi davrida maydonga kelib, «MEN» faoliyatini yo‘naltiradigan, cheklaydigan, instinktiv intilishni bosib turadigan bosqich hisoblanadi. Bu nazariyaga ko‘ra kishilar anglab bo‘lmaydigan va tajovuzkor intilishlarni o‘z ichiga olgan ruhiy hayot sohasidagi doimiy, to‘xtovsiz kurash holatida bo‘ladilar.

Insonning biologik maqomini umumiy darajada bo‘lsa-da aniqlab olish natijasida ko‘rinadiki, *Mohir odam* turi kelib chiqqanidan beri o‘zining holatini asosan o‘zgartirmagan. Shu bilan birga, insonning sotsiogenez bilan bog‘liq tadriji to‘xtamaydi deyishga ham yetarli

www.ziyouz.com kutubxonasi

asoslar bor. Chunki antroposotsiogenez tufayligina insondagi tabiiy-biologiyaviylik sotsiumga mansublik bilan shakllanib boradi.

Asosiy tushunchalar

- **Gen** – madaniy koevolyutsiya – insonda organik (gen) va madaniy tadrijiylikning uzviyligi.
- **Ruhiy tahlil** – inson ruhiy dunyosini tushuntiradigan ta'limot bo'lib, Z.Freyd va uning izdoshlari amaliy faoliyati va asarlarida turli maktablarni birlashtirgan oqim sifatida shakllangan.
- **Sotsiobiologiya** – uning asoschisi E.O.Uilson fikricha, hayvon va insondagi xatti-harakatning barcha shakllari biologiyaviy asoslarini o'rganish sohasi.
- **Biologiyaviylik** – har bir insonning genetik kodi, vazni, bo'yi, mijozi, sochi va terisining rangi, umrining uzunligi va hokazo xususiyatlarining yig'indisi. Bularning ahamiyatini haddan tashqari bo'rttirish – biologiyazatorlik.
- **Irqchilik** – irqiy belgilariga ko'ra kishilarning yetuk emasligini targ'ib qilish. Odatda yevropoid irqining ustunligi g'oyasi ilgari suriladi.
- **Sotsial-darvinizm** – Ch. Darvinning tabiiy tanlanish va tadrijiylik nazariyasini mutlaqlashtirib, bu pozitsiyadan nafaqat inson kelib chiqishini va mohiyatini, balki pirovard natijada sotsium munosabatlarini ham tushuntirishga urinish.
- **Filogenez** – (yunonchada: urug', qabilaning kelib chiqishi) – organizmning tarixan rivojlanishi.
- **Ontogenez** – (yunonchada: narsalarning kelib chiqishini bildiradi) – organizmning individual rivojlanishi.

Savollar va topshiriqlar

1. Sotsiobiologiyaning sotsial-darvinizmdan farqi nimada?
2. Z.Freyd ta'limotidagi ratsional (oqilona) jihatlar nimada?
3. Antroposotsiogenezning biologik jihati nega belgilovchi bo'la olmaydi?
4. Sotsial-darvinizm va irqchilik qarashlarining ilmiy noto'g'riligi amaliy-siyosiy zarar ham keltiradimi?
5. Biologiyaviylik bilan sotsio-madaniylik inson filogenezi va ontogenezida bir xil amal qiladimi?

www.ziyouz.com kutubxonasi

Amaliy ish

1. Inson kelib chiqishi (yaratilishi) to‘grisida yana qanday afsonalarni bilasiz? Ularni darslikda keltirilganlari bilan solishtiring.
2. Antropogenezning diniy tushuntirilishi nega yagona nuqtayi nazar bo‘la olmaydi? Buni o‘zingizga fan amaliyotidan ma’lum bo‘lgan dalillarga tayanib mulohaza qiling.
3. Nega antropogenezning fan variantlari xilma-xil? Bu yerda plyuralizmning ahamiyati nimadaligini tushuntiring.
4. Inson ajdodlariga maymunlardan tashqari quruqlikda va suvda yashovchi yana qanday mavjudotlar yaqin hisoblanadi? Bu to‘g‘rida turli o‘quv darslaridan olgan bilimlaringizga tayanib mulohaza yuriting.
5. Inson tanasi a’zolaridan qaysilari eng rivojlangan hisoblanadi? O‘z nuqtayi nazaringizni yozma bayon qiling.
6. Inson tomonidan Koinotning o‘zlashtirilishi antropogenez nazariyasiga ta’sir ko‘rsatadimi? Noma’lum uchuvchi jismlar (NUJ) koinotdan Yerga kelgani haqida «Pallovizitologiya» jurnali chiqib turishi haqida nimalarni bilasiz? Bilganlaringizni yozma bayon qiling.
7. Hozirgi vaqtda kishilik hayoti barcha sohalarida ma’naviy omillarning o‘rni va ahamiyati oshib borayotgani qonuniymi? Antropogenezni izohlashda bu omillarning roli to‘g‘risida fikringizni yozma bayon qiling.
8. Sinergetika haqida nimalarni bilasiz? Bu to‘g‘rida yozma ish tayyorlang.

Ma’ruza va referatlar uchun mavzular

1. Inson faoliyatining mohiyati.
2. Insonning antropogenetik tavsifi.
3. Tadrijiylik nazariyasining asosiy jihatlari tavsifi.
4. Koinotiy nazariyada diniy va ilmiy jihatlar nisbati.
5. Darvinizm: tarixi va hozirgi zamon.
6. Mehnat nazariyasi: yutuq va kamchiliklari.
7. Anomal hodisalarining antropogenezdagi o‘rni to‘g‘risida.
8. Noan’anaviy nazariyalarning dalillanganligi to‘g‘risida.

www.ziyouz.com kutubxonasi

9. Antropogenezning ma’naviy omillari tavsifi.
10. Sotsiogenezning mohiyati.
11. Antroposotsiogenezning tavsifi.
12. Qurolsozlik faoliyati.
13. Ruhiyat – sotsiogenez omili.
14. Til va tafakkur – sotsiogenez omili.
15. Tabiiy va ijtimoiy tanlov.
16. Inson kelib chiqishining sinergetik tavsifi.
17. Sotsiogenez bosqichlarining tavsifi.
18. Sotsiogenez va irqlar muammosi.
19. Sotsiobiologiya: yutuqlar va kamchiliklar.

Tavsiya etilayotgan adabiyotlar:

1. «Qur’oni karim». Toshkent, «Cho‘lpon», 2001.
2. «Injil». Shvetsiya-Stokgolm. 1993.
3. A. Choriyev «Inson falsafasi». 1-kitob. Qarshi, 1997.
4. «Мифы народов мира». М., 1991.
5. Бехтерева Н.П. «Механизм управления памятью человека». Л. , 1989.
6. Алексеев В.П. «Становления человечества». М., 1984.
7. Кликс Ф. «Пробуждающееся мышление у истоков человеческого интеллекта». М. 1983.
8. Окладников А.П., Окладникова Е.А. «Заселение Земли человеком». М. 1984.

www.ziyouz.com kutubxonasi

II B O B. SHAXS

9-§. «Mohir inson» – individ

«Individ» tushunchasi

Ko‘rib o‘tilganidek, inson tushunchasi bioijtimoiy-ruhiy mavjudlikni ifodalaydigan tushuncha. Unda insonning zohiriy va botiniy sifatlari o‘z aksini topadi. Insonning umumiy sifatlari uning aniq holat va murakkab hayot sharoitlarida namoyon bo‘ladigan xilma-xil kayfiyat, ruhiyat va munosabatlarning yig‘indisidir. Har bir alohida insondagi bu xususiyatlar betakror, o‘ziga xos holatlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Shunga ko‘ra alohida insonning o‘ziga xos tabiiy-biologik va ijtimoiy ehtiyojlari, manfaatlari, aqli, irodasi va hokazolar yig‘indisi ekanligini nazarda tutib «individ» tushunchasi qo‘llaniladi.

Individ *«Mohir odam»* turiga mansub yaxlitlikni o‘zida jamlagan alohida insondir. Ya’ni, u har doim ko‘plardan biri va har doim qiyofaga ega emasligi bilan xarakterlanadi.

«Individ» tushunchasi har xil talqin etiladi. *Jumladan*, uni ayrim olimlar konkret inson kelib chiqqanidan boshlab butun hayoti davomida betakror jihatlariga ko‘ra individ sifatida namoyon bo‘ladi, deb talqin qilishadi.

Ikkinchi xil tushunilishiga ko‘ra, individ sifatida inson o‘zining jismoniy mavjudligini ta’minlashni birinchi o‘ringa qo‘yadi. Har bir individ o‘zining ichki dunyosi bilan, aniqrog‘i, biologik mavjudligi bilan band bo‘ladi. Uning mavjudligi, mustaqilligi va davomiyligi esa, o‘zi mansub bo‘lgan urug‘ jamoasi bilan cheklangan bo‘ladi. Urug‘ a’zolari esa o‘zlarining maqsad va manfaatlarini ajratmagan.

Individ tadrijiy jarayonlarida farqlanish (differensatsiya) va yaxlitlanish (integratsiya) holatlari bilan tegishli tarzda yuqoridagi xususiyatlarning yo‘qola borishi yuz beradi. Bu jihat individlarning yashash qobiliyatini saqlab qolishda, ayniqsa, muhimdir.

Individuallik

Urug‘ jamoasining yemirilishi bilan asta-sekin ijtimoiy mehnat taqsimoti, xususiy mulkchilik va bir xotinlikka asoslangan oilaning qaror topishi inson rivojlanilishida individdan yuksak bo‘lgan yangi bosqich kelib chiqishini ta’minladi. Lekin bundan individga tegishli jihatlar yo‘qolib ketadi, degan ma’no kelib chiqmaydi, balki

www.ziyouz.com kutubxonasi

individuallik ko‘rinishlarida saqlanib qoladi. Bular hamma vaqt obyektiv ravishda inson sifatlari muhim xususiyatlarining ifodachisi bo‘lib qolaveradi. Navbatdagi bosqichlarda ham kishilar mustaqil faoliyat ko‘rsatuvchi mavjudot sifatida bir-biridan o‘ziga xosligi bilan farqlanadi. Umuman, individning turlicha talqini mavjud bo‘lganidek, uning natijasi bo‘lgan individuallikni izohlashda ham xilma-xil qarashlar bor. Masalan, uni yo individ bilan, yo inson mavjudligining yuksak shakli bo‘lgan shaxs bilan qiyoslashadilar. Holbuki, dastavval individuallik tushunchasida har bir inson hayoti, faoliyatining barcha sohalarida namoyon bo‘ladigan o‘ziga xosliklar – bir individni ikkinchisidan farqlaydigan xususiyatlar ifodalanadi. Darhaqiqat, moddiy ishlab chiqarishni amalga oshirish jarayoni, siyosiy vazifalarni hal etish yo‘llari, ma’lum obyektning san’at asarlaridagi turli-tuman talqini va hokazolar pirovard natijada ijrochilarning talanti, tashkilotchiligi, o‘z burchlariga fidoyiligi kabi ko‘plab xususiyatlariga bog‘liq bo‘ladi. Individuallikda ijobiylik o‘z aksini topadi. Masalan, o‘zi no‘noq shaxsning individual xususiyatlari to‘g‘risida maxsus gapirilmaydi.

Individuallikda alohida olingan insonning aniq xatti-harakatlari malakasi, layoqati, odat va ko‘nikmalari ifodalanishi o‘rta arifmetik darajada olingan shaxs sifatlaridan hamma vaqt ortiqligi bilan Individuallik ajralib turadi. Buni ijtimoiy tarix misollari yetarlicha tasdiqlaydi. Masalan, O‘zbekistonda XI–XV asrlarda yashagan mutafakkirlar falsafa, fan, din va san’atda shunday yangiliklarni berdiki, bular nafaqat o‘z davri uchun yuksak ravnaqni bildirgan va yana undan keyingi davrlarda ham ko‘pgina xalqlar, xususan, yevropaliklar tafakkuri rivojlanishi uchun zarur turtki bo‘ldi. Har qanday inson individi o‘ziga xos salohiyati bilan dunyoga keladi. Hamma gap bu salohiyatni qay tarzda ro‘yobga chiqarishdan iboratdir.

Asosiy tushunchalar

- **Bioijtimoiy ruhiylik** – insonning jonli tabiatga mansubligi, ijtimoiy mavjudot ekanligi va yuksak ruhiyat tashuvchisi sifatlarini ifodalaydigan tushuncha.
- **Individ** (lotincha: *yagona, bo‘linmas*) – inson hayotining turli-tuman asoslarini tasvirlashda qo‘llaniladi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

- **Individuallik** – «individ» atamasidan yasalgan bo‘lib, insonning noyob xususiyatlarini ifodalaydigan tushuncha.

Savollar va topshiriqlar

1. «Inson» va «individ» tushunchalari o‘zaro qanday nisbatda?
2. «Individuallik» tushunchasida insonning salbiy xususiyatlari ifodalanadimi?
3. Individualligi aniq ifodalangan inson bilan o‘rtacha inson sifatlari teng bo‘la oladimi?

10-§. Shaxs – inson tadrijining yuksak bosqichi*

Inson rivojlanishining individ bosqichi eng uzoq davom etadigan, izchillikni taqozo qiladigan davrdir. Bu bosqichda uning asta-sekin shaxsga aylanish jarayoni boshlanadi.

«Shaxs» tushunchasi

Individning shaxsga aylanishida, boshqacha aytganda, insonning individ bosqichidan shaxs bosqichiga o‘tish jarayonida jamoa a’zosi sifatidagi imkoniyatlari, ijtimoiy-ahamiyatli belgilari qat’iy tizim shaklida qaror topadi. Ya’ni, fe’l-atvori shakllanadi. *«Shaxs» tushunchasida uning atrof-muhitga munosabatini bildiradigan ijtimoiy-ruhiy sifatlarining ichki muayyan yaxlitligi ifodalanadi. Shaxs bo‘lish degani, birinchi navbatda, o‘zining ichki qadriyatlar dunyosini shakllantirishni, tevarak-atrofga, eng avvalo, ijtimoiy hodisalarni anglash, uning mohiyatini tushunish orqali qadriyatiy-tanqidiy munosabatga ega bo‘lishni bildiradi.*

Insonning shaxs sifatidagi qadriyati uning o‘zligidan, fiziologik mavjudligidan ajratib olingan tarzda mavjud emas. Shu bilan birga aytish mumkinki, istagan inson shaxs bo‘la olmaydi, lekin, har qanday shaxs – bu insondir. U tashqi muhitga faqat biologik moslashuv natijasi sifatida shakllana olmaydi. Balki, sotsiumda, aniqrog‘i, uning turli darajalarida qaror topadi va unga ma’lum darajada bog‘liq bo‘ladi. Shunga ko‘ra, sotsiumning turli darajalarini o‘rganadigan barcha fanlar doirasiga shaxs masalasi ham kiradi. Xususan, inson tanasi tuzilishi va faoliyatini o‘rganadigan biologiya va boshqa fanlardan farqli o‘laroq

* Ushbu paragraf falsafa fanlari nomzodi, dotsent F. Saifnazarova tomonidan yozilgan.

www.ziyouz.com kutubxonasi

jamiyatshunoslik, ruhshunoslik, ta'limshunoslik kabi qator fanlar shaxs masalasini o'rganishga ehtiyoj sezadi.

Shaxs va kishilik dunyosi (sotsium)

Shaxs va sotsium bog'liqligida, dastavval, kishilar o'rtasidagi mavjud munosabatlar jamuljam bo'ladi. Ibtidoiy tuzumning sodda jamoachiligi inqirozga yuz tutishi tufayli kishilar bir-biridan «ichki» dunyosi va manfaatlari bilan o'zaro farqlanib, shaxs bosqichiga ko'tarilib boradilar.

Shaxsning sotsium bilan munosabatlari o'ziga xos jihatlarga ega. Shaxsning o'zligi, dastavval, uning muayyan darajadagi mustaqilligidir. U shu holati bilan sotsium hayotining barcha sohalarida ishtirok etadi. Albatta, gap bu borada ko'proq yetuk shaxs to'g'risida boradi. Lekin yangi tug'ilgan insonning shaxs bo'lish imkoniyati faqat sotsiumda vujudga keladi.

Shaxs shakllanishiga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi va konkret shaxs boshqa oddiy insondan nimasi bilan farqlanadi, degan savol qo'yilsa, unga javob berish xiyla qiyin. Negaki, bu jaroyonda juda ko'p omillar ishtirok etadi. Ularning ichida ijtimoiy muhit katta mavqega ega. Uni quyidagicha tasnif etish mumkin:

Birinchidan, har bir insonga bo'lgan global ta'sir, ya'ni, radio, televideniye, matbuot, kino va hokazolar orqali axborot almashuvi;

Ikkinchidan, mamlakat va mintaqa miqyosidagi ijtimoiy ta'sir insonni mavjud shart-sharoitlar doirasida inson dunyoga kelishidan to hayotdan ko'z yumgunigacha o'z orbitasida tutib turadi;

Uchinchidan, insonni avvalboshdan o'rab turgan mikromuhit – oila, maktab, mahalla va hokazolar o'z ta'siriga oladi.

Oila bioijtimoiy sifatga ega bo'lgan tuzilma bo'lib, jamiyatning barqaror va dastlabki bo'g'inidir. Oilada go'dak ilk bor ijtimoiy-madaniy qadriyatlarni anglamagan holda o'zlashtiradi va ular zamirida faolligini asta-sekinlik bilan oshirib boradi.

Maktab, turli ijtimoiy guruhlar (masalan, tengdoshlar, sport uyushmalari va boshqalar) bilan muloqot davomida madaniy ideallik qaror topa borib, shaxs shakllanishining muhim manbasiga aylanadi.

Shaxs ideali

Har qanday jamiyat madaniyatida inson shaxsining yetukligi darajasi to'g'risidagi tasavvurlar ishlab chiqilgan. Masalan, yunon madaniyatida aqliy barkamollikka erishgan shaxs ideali ilgari surilgan bo'lsa, Sharq madaniyatida insonning dono, botir, kamtar

www.ziyouz.com kutubxonasi

va odillik kabi aqliy, axloqiy, jismoniy sifatlari ideal hisoblangan. Sanoatlashgan jamiyatlar rivojlanishi sharoitlarida, deylik, Yevropada ishbilarmon, tadbirkor inson shaxsi ideali markaziy o‘rin tutadi.

Shaxsning madaniy ideali u mansub bo‘lgan millat, ijtimoiy guruhda amalda bo‘lgan qadriyatlar doirasida shakllanadi va rivojlanadi. Bu yerda shuni ta’kidlash joizki, shaxsning ideali millat yoki undagi turli guruhlar uchun tirik bo‘lgan idealdan farq qilinmog‘i lozim. Madaniy idealda sotsium rivojlanishi o‘z aksini topgan bo‘ladi. Shunga ko‘ra, shaxsning madaniy ideali uning jamiyat hayotining turli sohalaridagi faoliyati «ohang»lari va maqsadini o‘z ichiga qamrab oladi.

Shaxs o‘z madaniy idealini ro‘yobga chiqarishi uchun turli-tuman ijtimoiy guruhlar doirasida muayyan mavqega ega bo‘lishi va muayyan vazifalarni, rollarni o‘zgalardan farqli holda bajarishi lozim. Bular esa shaxsning guruhlar orasidagi betakror faolligi tufayli yuz beradi.

Faollik obyektiv ehtiyojlar bilan bog‘liq bo‘lib, inson hayotining barcha jihatlarini qamrab oladi va u har qanday holatda ham harakat va munosabatdan boshlanadi.

Shaxsning huquq va majburiyatlari

Shaxsning jamoa o‘rtasidagi vazifasi va o‘rni to‘g‘risidagi masala bevosita uning huquq va majburiyatlari bilan ham bog‘liq. Bularda sotsium tarkibiy qismlarini tashkil etgan ijtimoiy guruh a’zolari rioya qilishi zarur bo‘lgan qoidalar belgilangan. Guruhda qabul qilingan qonunlarga ko‘ra har bir shaxs boshqalar bilan tegishli huquqiy munosabatda bo‘lishi kerak. Majburiyatlar esa shaxsning o‘zi mansub bo‘lgan guruhda egallab turgan vazifalarga muvofiq keladigan xatti-harakatlar qilishdan iborat bo‘ladi. Boshqacha qilib aytganda, shaxsning ijtimoiy vazifalarni bajarishi – bu faqat unga xos bo‘lgan shaxsiy sifatlarini ham namoyon etishdir. Masalan, rahbar (lider) vazifasini bajarish uchun shaxs irodali, dadil, o‘ziga ishongan bo‘lishi bilan birga hormay-tolmay ishlashi, fidoyilik ko‘rsatishi lozim. Shuningdek, o‘quvchi, ota-ona, harbiy xizmatchi, shoir, tabib, me’mor, jamoat arbobi va boshqalarning ham o‘z shaxsiy va kasbiy fazilatlari, fe’l-atvorlari, bajaradigan o‘z vazifalari mavjud.

Ijtimoiy guruhlar o‘z a’zolarining xatti-harakatlarini hech vaqt nazoratsiz qoldirmaydi. Balki ularni doimo baholab boradi. Bu esa shaxsdan o‘z ijtimoiy mas’uliyatiga jiddiy munosabatda bo‘lishni talab etadi. Ayni vaqtda, vazifalarning bajarilishi g‘oyat murakkab kechadi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Buning sababi juda ko‘p omillarning amal qilishidadir. Shaxslarning jismoniy yetukligi, qobiliyati, aql-zakovati va boshqalar ularning ayni shu o‘ringa loyiq yoki loyiq emasligini belgilaydi. Agar shaxs noyob xususiyatlarga ega bo‘lsa, bu uning ishini ancha osonlashtiradi. Guruhlarning ichki tuzilishi, tashkiliy uyushganligi ham shaxsning ijtimoiy o‘rnini namoyon etishiga ta’sir etmay qolmaydi.

Asosiy tushunchalar

- **Shaxs** – sivilizatsiya boshlangandan beri insonning sotsializmga, uning turli darajalarda uyushib jamiyat hosil etganligiga tegishli sifatlarini ifodalaydigan tushuncha.
- **Ijtimoiy muhit** – insoniyat dunyosi tabiati bilan bog‘liq jamiki munosabatlar.
- **Oila** – inson zotini dunyoga keltirish zaruriyati, asosiy er va xotin, ota-onalar va farzandlarning maishiy hayot birligi, axloqiy mas’uliyati va o‘zaro hamkorligini ifodalaydigan tushuncha.

Savollar va topshiriqlar

1. Insonning shaxs bosqichi individ bosqichisiz yuz berishi mumkin edimi?
2. Shaxs va sotsium munosabatlari qanday mexanizmda kechadi?
3. Oilaning bosh vazifasi nima?
4. Oila ishtirokisiz shaxs shakllana oladimi?

11-§. Ijtimoiylashuv*

Shaxsning «MEN»i

Shaxsning shakllanishida uni o‘rab turgan muhit va u intiladigan madaniy-ijtimoiy ideallar hamda bajarishi lozim bo‘lgan vazifalarining ham ahamiyati kattadir. Bunday hodisani fanda insonning ijtimoiylashuvi yoki sotsializatsiya yo‘li bilan shaxsga o‘tishi, deb atash qabul qilingan. Buni izohlaydigan ko‘pgina qarashlar mavjud.

* Ushbu paragraf falsafa fanlari nomzodi, dotsent F. Saifnazarova tomonidan yozilgan.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ijtimoiylashuv umumiy ma’noda insonning bio va ruhiy ehtiyojlariga maqsadga muvofiq, oqilona ta’sir o‘tkazishdir. Buning oqibatida inson shaxsi qaror topishining ikkinchi tomoni – uning *subyektiv «MEN»i* ham shakllanadi. Shaxsning «MEN»i ota-onalari, qarindosh-urug‘lar, tanish-bilishlar, mahalla-ko‘y va boshqalardan o‘zlashtiradigan sifatlardir. Bu sifatlar aniq olingan joyi va vaqtiga ko‘ra ijobiy yoki salbiy shaxsiy xususiyatlarda shakllanishi mumkin. Ijobiy holatda shaxsda o‘zi to‘g‘risida odillik, epchillik, qobiliyatlilik, uddaburonlik kabi tasavvurlar tug‘ilsa, salbiy holatda uning layoqatsizligi, noshudligi, zaifligi kabi xususiyatlari qaror topishi mumkin. Albatta, bu xususiyatlar inson subyektining o‘z *«MEN»i* to‘g‘risidagi fikrlaridir. Ularning voqelikka muvofiq kelishi, ya’ni, haqiqiymi yoki yo‘qligi masalasini ham nazardan qochirmaslik lozim.

Subyektiv «MEN» yuzaga kelishi bilan nisbiy mustaqillik tarzini oladi va shaxs sifatida o‘zini ko‘rsata boshlaydi. Shu bilan birga, shaxs «MEN»i doirasida uning ikkinchi jihati – boshqalarning bu «MEN»ga bo‘lgan munosabatiga javoblari masalasi ham ko‘zga tashlanadi. «MEN»ning bu jihati *o‘zga «MEN»* bo‘lib, unda aniq olingan shaxsning xatti-harakatlari, fikr-o‘yi, siyosiy mavqeyi, turmush tamoyillari va hokazolar to‘g‘risida jamoatchilik fikrlarini hisobga olish yoki olmaslik bilan bog‘liq holatlar ifodalanadi.

O‘zga «MEN» quyidagi holatlardan tashkil topadi. Bular – boshqalarning aynan shu shaxs to‘g‘risidagi qarashlari asosidagi fikrlar; ayni shu shaxsning xatti-harakati va faoliyatini boshqalar tomonidan baholash bilan bog‘liq omillar; boshqalarning qarashlari va bergan baholariga javoban qoniqish, g‘urur, o‘ziga ishonchining kuchayishi, o‘zini bekam-u ko‘st deb hisoblash, uyalish, afsuslanish, ehtiyotkorlikka moyillik kabi holatlardir. Shaxsning *obyektiv «MEN»i* bilan uning to‘g‘risidagi «o‘zga MEN» bir-birini to‘ldirgandagina insonning ijtimoiy tabiati haqidagi fikrlar ham to‘laroq bo‘ladi.

«MEN» inson shaxsning ichki muayyanligini ifodalaydi va mohiyatan uning belgilovchisidir. Unda shaxsning o‘z-o‘zini anglashi, fe’l-atvori va irodasining manbasi jamlangandir. Shaxs «MEN»i insonning u yoki bu yo‘nalishdagi faoliyati bilan bog‘lanib, o‘zining turli-tuman qirralarini namoyon qiladi. Ular eng umumiy tarzda quyidagilardir.

www.ziyouz.com kutubxonasi

O‘z-o‘zini anglash

Bu shaxsning obyektiv voqelikka nisbatan turli darajada va shakllarda ifodalanadigan xatti-harakati, his-tuyg‘ulari, fikr-o‘ylari, manfaati, o‘zi a’zo bo‘lgan eng oddiy guruhdan insoniyat va jamiyatgacha bo‘lgan barcha bosqichlardagi o‘rni va hokazolarni bilib olganligidir. Buning natijasida shaxsning turmush faoliyatini oqilona boshqarish yo‘lga qo‘yiladi. O‘z navbatida, o‘z-o‘zini boshqarish negizida shaxsning o‘zini takomillashtirish, ro‘yobga chiqarish ta’minlanadi.

Bunda shaxs faoliyati, ma’naviy olami tahlil obyekti sifatida olinsa – bu *refleksiyadir* (lotincha: *orqaga qarash*). Unda shaxs o‘z ma’naviyatining o‘ziga xos jihatlarini bilishi, o‘z harakatlarini mulohaza qilishga, baholashga intilishini ifodalaydi.

Shaxs o‘zining tabiati, uni o‘rab turgan olamning mohiyati, mazmuni va holati jihatidan ma’lum bir maqsadga yo‘naltirilgan, e’tiqodga aylangan, turmush ehtiyojlari bilan uzviy bog‘langan qarashlarning umumiy ko‘rinishiga ega bo‘ladi. Bular, eng avvalo, olam haqidagi yaxlit bilimdir. Shaxs bilish jarayonida o‘z faoliyatini namoyon etib, qarashlarida voqelikni nafaqat qanday bo‘lsa o‘shanday aks ettiradi, balki uni muayyan tarzda *baholaydi.* Demak, shaxsning bilimi uning ma’naviy dunyosini boyitadi, *bilim-baho* va *bilim-munosabat* esa uning ijtimoiy mavqeyi va turmush tamoyillarini shakllantirishga ko‘mak beradi. Bulardan ko‘rinadiki, shaxs qarashlari faqatgina bilimlardan iborat bo‘lmay, balki uning voqelikka munosabatini ifodalaydigan *e’tiqodlar tizimi* hamdir. Shaxs qarashlari fanga muvofiq, mantiqan izchil, taraqqiyparvar, aql tarozisidan o‘tgan (ratsional) yoki fanga zid (irratsional), reaksion bo‘lishi mumkin.

Ijtimoiylashuv tufayli inson shaxsi o‘z sifatlarini namoyon etib, turmush sharoitini o‘zi yaratadigan mehnatkash, mol-u mulk egasi, moddiy va ma’naviy qadriyatlar iste’molchisi, siyosiy-huquqiy jarayonlar ishtirokchisi bo‘lgan fuqarolar hamda sotsiumning ilk barqaror bo‘g‘ini bo‘lgan oila a’zosi vazifalarini ado etishga qodir bo‘ladi.

Begonalashuv

Shaxsni ifodalaydigan muhim jihatlardan ayrimlari ma’lum shart-sharoitlar ta’sirida shaxsning o‘ziga, tabiatiga zid sifatlarda yuzaga kelishi mumkin. Natijada shaxsiy yaxlitlikda u o‘z imkoniyatlarini to‘la-to‘kis namoyon

www.ziyouz.com kutubxonasi

qila olmaydi. Boshqacha qilib aytganda, shaxsning o‘z-o‘zidan begonalashuvi jarayoni boshlanadi. Huquqshunoslikda mulkning egasidan boshqa birovga o‘tishi begonalashuv hisoblanadi. Shaxsdagi begonalashuv esa uning o‘z shaxsiy qadriyatlaridan sharoit va muhit taqozosi bilan ayrilishini bildiradi.

Shaxsdagi ikkiga bo‘linganlik muayyan sivilizatsiya chegarasida namoyon bo‘lib, sotsium a’zolarining o‘z faoliyati natijasidan bexabar bo‘lib, begonalashib qolishiga olib keladi. Bu, o‘z navbatida, shaxs erkinligi holatlariga ta’sir etmasdan qolmaydi.

Xo‘sh, shaxs erkinligini cheklaydigan begonalashuv nimalardan iborat? Dastavval, bu hodisa shaxsni ojiz etib qo‘yishida, uning taqdirini begona kuchlar belgilayotganligida, so‘ngra shaxs hayotining ma’nosizligi, u yoki bu xatti-harakati doimo nooqilona natijalarga olib kelishi to‘g‘risidagi tasavvurlarda, yana shaxsni o‘rab turgan voqelikdagi oqilona aloqalarning barbod bo‘lganligini idrok qilishda ko‘rinadi. Shaxs «MEN»i o‘zligini yo‘qota boshlaydi.

G‘arbning ko‘pgina mutafakkirlari begonalashuv hodisasini hozirgi sanoatlashgan sotsiumning o‘tmishdagi an’anaviy jamiyatlarga qarama-qarshi ekanligidan va buning natijasida individlarning ilgari amalda bo‘lgan birdamliklarining barham topishi, shaxsiyatparastlik ko‘lamining oshib ketishi, boshqaruvda to‘rachilikning kengayib ketishi, texnikaning inson ustidan hukmronlik qilishi va hokazo jihatlariga e’tiborni qaratadilar.

Kishilarning ongli mavjudotligi va sotsiumda ham ruhiyatning o‘rni katta ekanligiga asoslanib begonalashuvni oqilona bartaraf etishning ko‘plab nazariyalari yaratilgan. Afsuski, hozirgacha katta da’volar bilan maydonga chiqqan ko‘plab ijtimoiy qarashlar o‘ziga bildirilgan ishonchni oqlamadi.

Xo‘sh, bundan begonalashuv shaxs peshonasiga yozilgan azaliy holat ekan-da, degan ma’no kelib chiqadimi? Albatta, yo‘q.

Hozirgi vaqtda insoniyat yagona kelajak, yagona taqdir masalalarida, aytish mumkinki, bir to‘xtamga kelmoqda. Yer yuzidagi davlatlarning kuch-g‘ayratlarini birlashtirib jahon yagona hamjamiyati sari yo‘l tutish doirasida har bir mamlakatda huquqiy davlat qurish va uni demokratik boshqarish inson shaxsi erkinligini ta’minlashi mumkin, deyishga asos bor.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Asosiy tushunchalar

- **Ijtimoiylashuv** – inson shaxsining qaror topishi jarayonlari va uning omillarini ifodalaydigan tushuncha.
- **«MEN»** – shaxsning o‘zi to‘g‘risidagi tasavvurlarining barqaror yig‘indisi bo‘lib, bunda uning o‘ziga va boshqalarga bo‘lgan munosabatlari ifodalanadi.
- **Begonalashuv** – shaxs faoliyati natijalarining unga qarama-qarshi turgan mustaqil kuchga aylanishi.
- **Shaxsiyatparastlik** – bir tomondan, inson «MEN»ining notanqidiy va noo‘rin ilgari surilishini bildirsa, ikkinchi tomondan, qo‘yilgan shaxsiy maqsadga erishish yo‘lida tashabbus va tadbirkorlik ko‘rsatishni anglatadi.

Savollar va topshiriqlar

1. Shaxs bo‘lishda madaniy-ijtimoiy aqidalarning o‘rni qanday?
2. Shaxs shakllanishi ijtimoiy omillarsiz ham amalga oshadimi?
3. Shaxsning o‘z-o‘zini anglashi va refleksiya etishi o‘zaro qanday bog‘langan?
4. Begonalashuv shaxs hayotida zaruriy hodisami?
5. Begonalashuvni bartaraf etish mumkinmi?

12-§. Shaxs: erkinlik va demokratiya

Erkinlik butun ijtimoiy tarix davomida insoniyat va inson shaxsi hayotining dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Chunki erkinlik ijodiy, yaratuvchi, faol, o‘z oldiga qo‘ygan maqsadi sari harakat qiluvchi insonning ehtiyoji bo‘lib, uning tabiati bilan bog‘liqdir.

Inson hayoti g‘oyat murakkab aloqadorliklar orqali kechishi, munosabatlari g‘oyat xilma-xil sohalarda namoyon bo‘lishi tufayli uning erkinligi ham ko‘p qirrali. Dastavval, buni so‘z erkinligi, shaxsning tanlov erkinligi, diniy e’tiqod erkinligi va hokazolarda ko‘rish mumkin.

Zaruriyat

Erkinlik nima, degan savolga berilgan javoblar ichida, dastavval, uni voqelik –

www.ziyouz.com kutubxonasi

olam rivojlanishining zaruriy jihatlari bilan bog‘lash ko‘zga tashlanadi. Darhaqiqat, zaruriyatning o‘zi nima? Zaruriyat deganda uni taqdir taqozosi (diniy qarashlar), voqelik rivojlanishining pirovard natijada qonuniy, zaruriy holda yuz berib, o‘ziga yo‘l topib olishi (materialistik, deterministik qarashlar), ma’naviy rivojlanish ifodasi, (turli ruhshunoslik va subyektiv yo‘nalishdagi qarashlar) kabi tarzlarda talqin etiladi. Bu qarashlarda, albatta, muammoning muayyan jihatlari o‘z ifodasini topgan. Lekin shuni alohida aytish kerakki, masala antinomiya (qonundagi ziddiyatlilik) ko‘rinishida qo‘yilmasligi lozim. Balki masala erkinlik va zaruriyat birligida, ular nisbatining eng umumiy jihatlarini aniqlash tarzida olinishi mumkin. Bu esa aniq tarixiy yondashuvni taqozo etadi.

Kishilar kundalik hayotlarida turlicha ko‘rinishlardagi zaruriyatga duch kelib turadi. Ular o‘z faoliyatlarining obyektiv sharoitlarini tanlab olishda o‘z bilganlaricha ish ko‘ra olmaydilar. Balki ayni shu sharoitlar talablaridan kelib chiqib harakat qiladilar. Shu bilan birga, zaruriyat qonunlarining amal qilishi avtomatik tarzda har bir aniq olingan hodisada ro‘y bermay, balki xiyla katta hodisalar doirasida, ularning o‘zgarishi va rivojlanishida namoyon bo‘ladi. Kishilar zaruriyat ketidan shunchaki ergashib yurmaydilar, zaruriyat qonunlari talablariga yo turli darajada moslashadilar, yo imkoni bo‘lgan hollarning barchasida bu talablarga qarshi turadilar. Ana shu o‘rinda kishilar erkinligining ifodalanishi uchun dastlabki sharoitlar yaratiladi. Natijada har bir kishi u yoki bu qarorni qabul qilishi, o‘z harakatlarini amalga oshirishi mumkin. Bunda, *birinchidan,* insonning erkinligi nafaqat tashqi omillar bilan, balki uning ichki intilishlari, qadriyatlar tizimi va mo‘ljallari bilan ham bog‘liq. *Ikkinchidan,* shaxs o‘ziga ko‘rsatilayotgan har qanday ta’sirga fikran turlicha javob bera oladi. Shunga ko‘ra, bitta sabab bilan qator oqibatlarni yuzaga keltirsa bo‘ladi.

Shaxsning tanlov erkinligi

Shaxsning maqsadga muvofiq faoliyati jarayonida uning erkinligi turli bosqichlarni – erkinlikni subyektiv anglab olishdan tortib, to uni obyektiv amalga oshirishgacha bo‘lgan bosqichlarni bosib o‘tadi. Chunonchi, shaxs o‘z faoliyati natijasini oldindan belgilab olish imkoniyatiga ham ega. Chunki har qanday aniq vaziyatda ham bir nechta imkoniyatlar mavjud bo‘ladi. Aks

www.ziyouz.com kutubxonasi

holda, ya'ni, oqilona muqobillik yetishmay turganda ham shaxs o'z erkinligi doirasida yuz berishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlardan o'zini chetga oladi. Shaxsning tanlov erkinligini, insoniyat dunyosida tutgan o'rnini jonli tabiatdagi obyektiv saralanish bilan qiyos etish mumkin. Biroq bular o'rtasida ma'lum farqlanishlar ham bor. Tabiiy saralanish bu – obyektiv jarayon. Insonning tanlov erkinligi esa amaliy xususiyatlar ifodasi bo'lib ham subyektiv, ham obyektiv tabiatga ega. Tanlov istagan joyida yaratilgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar o'rganilishi, o'zlashtirilishi va ijodiy takomillashtirilishi mumkin.

Inson shaxsining bu jihati faqat individual tabiatga ega bo'lmay, balki keng ijtimoiy mazmunga ham ega. Ya'ni, shaxslargina emas, balki katta yoki kichik el-elatlar, millatlar va xalqlar ham taqdirlariga tegishli hollarning barchasida ijtimoiy tanlov erkinligiga egadir. Lekin bular shaxs va ijtimoiy kuchlar sof subyektivligining natijasi emas, balki pirovardida obyektiv taqozolanganligi oqibatidir.

Shaxs erkinligi individual sezgi, subyektiv erkinlik sifatida tanlov qilishdan boshlansa-da, insonning tabiatan faolligi tufayli yuqoriroq bosqichlarda – maqsadga erishish uchun tanlangan vositalarni ishlatib, muayyan xatti-harakatlar qilishda (obyektiv erkinlikda) nihoyasiga yetadi.

Erkinlikning subyektiv va obyektiv ifodalanishlarida undagi ichki va tashqi tomonlarning xususiyatlari, o'zaro bog'liqligi va muhim farqlarni payqash qiyin emas.

Shaxs erkinligining ichki tomoni belgilovchi va tuzilishiga ko'ra ancha murakkab bo'lib, asosiy unsurlar sifatida maqsad va vositalarni tanlash, amalga oshirish uchun zarur bo'lgan vaziyatlarni bilishni, bu bilingan, o'zlashtirilgan tashqi zaruriyatni ichki e'tiqod bilan muvofiqlashtirib olish va, nihoyat, o'zligini to'la namoyon etish kabilarni o'z ichiga oladi. Bular alohida olinganda ham, birgalikda olinganida va nisbiy mustaqil tarzda ham mavjud.

XX asr Yevropa mutafakkirlaridan *M.Xaydegger, K.Yaspers* va *J.P.Sartr* inson ichki erkinligi masalasida muhim ta'limotlarni ilgari surganlar. Haqiqiy erkin tanlov – bu individning ichki ehtiyojiga muvofiq qilingan tanlovki, uning ichki e'tiqodi, samimiyligi, sofdilligi bilan bog'liqdir.

Tashqi erkinlik – bu, dastavval, mavjud ijtimoiy munosabatlar tizimida shaxs o'rni va ahamiyatining ifodalanishi, uning ichki

www.ziyouz.com kutubxonasi

erkinligining hissiy-buyumlashgan tarzda namoyon bo‘lishidir. Bunda oxir-oqibatda shaxs bilan sotsium manfaatlarining uyg‘unligi masalasi alohida ahamiyatga ega.

Shaxs va u mansub bo‘lgan tuzilma – jamiyat manfaatlari muammosi, shaxs erkinligi masalasi borasida bir-birini istisno qiladigan ikki xil qarashlar mavjud. Ulardan birida inson shaxsi manfaatlarini rivojlanishning belgilovchi omili hisoblanib, mutlaqlashtiriladi. Ikkinchisi esa, aksincha, insonga shunchaki bir unsur sifatida qarab, uning manfaatini ijtimoiy manfaatlar oldida ahamiyatsiz qilib qo‘yadi. Tashqaridan qaraganda bu nuqtayi nazarlar bir-biriga qarama-qarshi turadi. Amalda esa ularning har ikkalasida ham manfaatlar nisbati to‘g‘risida gap boradi.

Demokratiya

Shaxs mohiyatining ko‘pgina muhim qirralari, uning tabiatidagi qator jihatlari, imkoniyati, bajarishi lozim bo‘lgan vazifalari va hokazolar qadimgi davrlardan boshlab insoniyatning butun tarixi davomida kishilar hayoti jamiyat tarzida qanday tashkil qilinganiga, siyosiy hokimiyatning o‘rniga hamda amaldagi huquqiy tizimlar qay tarzda mavjudligiga bog‘liq bo‘ladi. Boshqacha qilib aytganda, shaxs jamiyatning demokratiyaviylik darajasiga bog‘liq holda shakllanadi.

Demokratiyaning ilk ko‘rinishlari sivilizatsiya tongidayoq qaror topgan bo‘lib, insoniyatning buyuk qadriyati hisoblanadi. Biroq insoniyat rivojlanishining butun bosqichlarida demokratiya yo sahnadan ancha vaqtda tushib ketib, yo qisqa vaqtda tiklanib, mutafakkirlarning o‘y-fikrlari markazida inson bilan inson, inson bilan jamiyat uyg‘unligini ta’minlaydigan ijtimoiy muhit shakllarini topishga urinish yotadi. Sharq uyg‘onish davrida Forobiy va boshqalar antik davrning demokratiyaga doir qarashlarini rivojlantirib, ancha ilgarilab ketgan edilar. Movarounnahrda jamiyatni, kishilar hayotini tashkil etish va boshqarishning o‘z davri uchun tipik jihatlari dastlab Xorazmshohlar, keyinroq Amir Temur davrida rivoj topdi. Bularda (masalan, «Temur tuzuklari»da) jamiyat va shaxsning siyosiy huquqiy maqomlari aks etgan edi.

Konstitutsiyaviy erkinliklar

Shaxs erkinliklari, uning davlat oldidagi burch va majburiyatlari demokratiyaviy konstitutsiyalarda qonunlashtirilgan

www.ziyouz.com kutubxonasi

bo‘ladi. Unda, birinchi navbatda, xalqning xohish-irodasi erkin ifodalanishi, shu xalqning hokimiyat manbasi ekanligi o‘z aksini topadi. Shuning uchun ham xalq davlat uchun emas, davlat xalq uchun xizmat qilishi lozim.

Konstitutsiyada shaxsning vijdon erkinligi, so‘z erkinligi, mulkiy daxlsizligi va hokazo huquqlari aks etgan bo‘lib, ularda inson borlig‘ining asosiy shartlari qamrab olinadi. Davlat iqtisodiyot, siyosat va ma’naviyat sohalarida o‘z manfaatlari talablariga ko‘ra qanday qonun-qoidani ishlab chiqib kuchga kiritmasin, bu mamlakat asosiy qonuniga, shaxsning unda belgilab qo‘yilgan maqomiga zid kelmasligi kerak. Har qanday demokratik davlatda shaxs maqomi faollikni nazarda tutadi. O‘zining faolligi tufayli shaxs mavjud siyosiy institutlar yordamida jamiyatga muntazam ta’sir ko‘rsata oladi. Bunda taqiqlanmagan barcha harakatlarga yo‘l qo‘yiladi. Shaxsning jamiyatga ko‘rsatadigan ta’siri parlament demokratiyasi yo‘li bilan olib borilganda maqsadga muvofiqdir. Bular quyidagilarda ko‘rinadi:

Birinchisi – shaxsning «to‘g‘ridan to‘g‘ri» demokratiyaviy institutlar faoliyatidagi ishtirokidir. Davlat hokimiyati o‘tkazadigan yalpi saylovlarda ovoz berishi va hokazolar shaxs fikr-o‘yining barometri hisoblanadi. Ko‘pchilikning fikri davlat miqyosida qabul qilinadigan qarorga asos bo‘ladi. Lekin bundan ozchilikning fikri noto‘g‘ri, degan ma’no kelib chiqmasligi lozim. O‘zining shaxsiy nuqtayi nazariga ega bo‘lish insonning ajralmas huquqidir. Buni ta’minlash natijasidagina shaxsning ehtirosi junbushga kelgan olomonning to‘la ta’sirida bo‘lishdan saqlanish va demokratiyaning oxlokratiya ko‘rinishiga o‘tishining oldini olish mumkin.

Ikkinchisi – inson shaxsining Xalqaro bayonotlar himoyasida bo‘lgan va mamlakat Asosiy Qonunida mustahkamlab qo‘yilgan hech kim tomonidan o‘zgartirilishi mumkin bo‘lmagan asosiy huquqlaridir.

Uchinchisi – shaxsning o‘z huquqi ma’lum qismini o‘zi saylagan vakiliga, masalan, xalq deputatiga berish bilan «to‘g‘ridan to‘g‘ri» demokratiya usullarini muayyan nisbatda olinishidir. Bunda ular bir-birini muayyan darajada cheklaydilar ham. Shundagina shaxsning siyosiy maqomini ta’minlash mumkin bo‘ladi.

Shaxs maqomi muayyan demokratiya madaniyati doirasida

www.ziyouz.com kutubxonasi

ta’minlanadi. Bunda xalq vakillarining ham saylovchi shaxslardan begonalashib, ajralib qolmaslik choralarini nazarda tutish lozim. Masalan, yalpi saylovlarda buning oldini olish uchun ularni o‘tkazish tartibi shunday belgilanishi kerakki, natijada shaxsning ichki mustaqilligi, uning individualligi namoyon bo‘lsin. Shuningdek, saylovchilar topshirig‘i, deputatlarning ularga hisob berib turishi, ularning chaqirib olish huquqi va hokazolar vositasida hokimiyatning manbayi bo‘lgan xalqning, binobarin, har bir shaxsning manfaati ta’minlanadi.

Asosiy tushunchalar

- **Erkinlik** – insonning turli muqobilliklarda tanlov imkoniyatini beradigan, uning talablariga chuqur singdirilgan holatidan iboratdir.
- **Shaxs xillari** *(tiplari)* – insoniyat o‘tmishi turli davrlari shart-sharoitlari bilan bog‘liq holda shaxsning farqlanishi.
- **Demokratiya** (yunoncha: *xalq hokimiyati*) – davlat-siyosiy tuzumi shakli bo‘lib, uning manbasi xalq hisoblanadi.
- **Oxlokratiya** (yunoncha: *olomon hokimiyati*) – Arastuning ta’kidlashicha, demokratiyaning buzilishi shakli bo‘lib, ommaning cheklanmagan hukmronligini anglatadi.

Savol va topshiriqlar

1. Zaruriyatsiz erkinlik, erkinliksiz zaruriyat bo‘lishi mumkinmi?
2. Erkinlikning mezonlari bo‘ladimi?
3. Insonning ichki erkinligiga misollar keltiring.
4. Tashqi erkinlikning shaxsga ta’siri.
5. Qaysi soha erkinligi eng zarur hisoblanadi?
6. Shaxsning shakllanishida jamiyatning mas’uliyatini qanday tushunasiz?
7. Shaxsning siyosiy maqomi qanday ta’minlanadi?

www.ziyouz.com kutubxonasi

13-§. Buyuk shaxs: asosiy tavsiflar

Buyuklik shartlari

Har bir shaxs – bu muayyan bir siymo. Demak, u tarixda o‘zining katta yo kichik o‘rniga ega. Chunki tarixning o‘zi ham shaxslarning birligi va o‘zaro ta’siri, hayot faoliyatining natijasida qaror topadi.

Odatda tarixiy jarayonda shaxslarning o‘rni masalasi to‘g‘risida gap borsa, buyuk kishilar faoliyati tushuniladi. Shaxslarning buyukligi o‘zlari mansub bo‘lgan ijtimoiy guruh, el-elat yoki xalqning fikr-o‘yini to‘la ifodalab, ularning asosiy maqsad-vazifalarini tarixiy jarayon kechishining obyektiv mantiq talablariga mos ravishda amalga oshirishda hal qiluvchi ishlarni bajara olishidadir. Bunday shaxsda dastavval, uni o‘z orasidan yetishtirib chiqargan xalqqa xos sifatlar ham bo‘ladi. Bu sifatlar ularning betakror shaxsiy xususiyatlariga aylanib, bajarishi zarur bo‘lgan yumushlarni kun tartibiga qo‘yishda, ularni ro‘yobga chiqarishda mislsiz jasorat, ulkan tashkilotchilik va jonbozlik ko‘rsatilishida namoyon bo‘ladi. Buyuk shaxs faoliyatida o‘z xalqini saodatli qilish, o‘zligini ro‘yobga chiqarish, milliy va davlat mustaqilligini himoya qilish, ilg‘or xalqlar darajasiga ko‘tarish, natijada insoniyat yalpi taraqqiyotiga baholi qudrat ko‘mak berish muhim o‘rin egallaydi.

O‘zbek xalqi tarixida buyuk shaxslarning roli

Uzoq tarix saboqlari, bizgacha yetib kelgan manbalar, jumladan, yunon tarixchisi *Xerodot* (Gerodot) asarlaridan ma’lumki, o‘zbek xalqining qadimiy ajdodlaridan bo‘lgan massagetlar sardori *To‘maris* Eron shohi Kir bosqinchiligiga qarshi kurashga boshchilik qilib, uning o‘zini halok etib, eng zarur vazifani bajardi – yurtining mustaqilligini saqlab qoldi.

Buyuk shaxslik xususiyati o‘zbek xalqi tarixida mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi mardonavor kurashgan Jaloliddin Manguberdi, Chingizxon avlodlari qo‘lidan hokimiyatni tortib olib, milliy davlatchilikni tiklabgina qolmay, uni jahon miqyosida ravnaq toptirgan buyuk bobomiz *Amir Temurga* ham tegishli. Uning markazlashgan qudratli davlatida ijtimoiy hayotning barcha sohalari keng rivojlandi. O‘z davlati manfaatlarini ko‘zlab olib borgan urushlari slavyan va

www.ziyouz.com kutubxonasi

G‘arbiy Yevropa xalqlarining ijtimoiy taraqqiyoti tezlashuviga ham ko‘mak berdi. Buni o‘tmishda bo‘lganidek, hozirgi ingliz, fransuz, italyan va boshqa xalqlar tarixchilari ham chuqur e’tirof etadilar. Bu mamlakatlarda ulug‘ Amir Temur haqida xolis ilmiy tadqiqotlardan tashqari, boy badiiy adabiyot ham yaratilgan. Amir Temur jahon rivojlanishining keyingi taraqqiyotiga ham katta hissa qo‘shgan buyuk shaxsdir.

Temuriylar shajarasidagi ko‘pgina hukmdorlar, xususan, *Mirzo Ulug‘bek, Shohruh, Husayn Boyqaro, Zahiriddin Bobur* o‘zbek xalqi tarixida katta o‘rin tutgan shaxslardir. Boburning Movarounnahrdan Hindistonga borib, turli din va tillar sharoitida markazlashgan davlat tuzganligiga, boburiylar bu mamlakat tarixida nihoyatda salmoqli ishlar qilganligiga Hindistonning mashhur siyosiy va davlat arbobi Javoharla’l Neru juda katta baho bergan edi.

Jahon sivilizatsiyasi tarixida katta o‘rin tutgan buyuk shaxslardan biri shoir, mutafakkir, davlat arbobi Alisher Navoiydir. AQSH sobiq prezidenti R.Reygan Alisher Navoiy haqida gapirar ekan, *«Boy madaniyatga ega bo‘lgan zaminda voyaga yetgan Alisher Navoiyning samimiyati va nafosati, buyuk insonparvarlik g‘oyalari va siyosati butun insoniyatga tegishli bo‘lgan qadriyatdir»,* degan edi.

O‘zbek xalqi tarixida tutgan o‘rni, o‘z xalqi taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi bo‘yicha Amir Temurdan so‘ng muayyan mavqe shayboniylar sulolasidan chiqqan Abdullaxon II ga tegishlidir. Bu siymo Movarounnahrda ulkan davlatni tuzib, iqtisodiyot, fan va madaniyat ravnaqiga katta e’tibor bergan.

Qadimgi rimlik mashhur mutafakkir *Tatsit* tarixni hodisalarning jonli izlaridan borib yozmoq lozim, degan edi. Shunday yo‘ldan borilsa, tarixning betakror jarayonining mantig‘i ochiladi va bu jarayon markazida turgan ijtimoiy kuchlar, uning dohiylari faoliyati obyektiv baholanadi. Binobarin, xalqimiz o‘tmishidagi buyuk siymolarning jamiyatni boshqarish va taraqqiyotga o‘tkazgan mislsiz ta’siri ko‘lami, ahamiyati yorqinroq namoyon bo‘ladi. Rossiya mustamlakachiligi Turkistondagi mavjud ijtimoiy turg‘unlikni chuqurlashtirdi. Biroq dunyoda yuz berayotgan tub o‘zgarishlarning guvohi bo‘lish mahalliy ziyolilarni xalq va yurt taqdiri xususida chuqurroq o‘ylashga majbur etdi. Jadidlarning maydonga kelishi, xususan, *Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Cho‘lpon* va

www.ziyouz.com kutubxonasi

boshqalarning millat manfaatlarini himoya qilib chiqishi shu vaqtga to‘g‘ri keladi. Ularning qarashlarida qoloq ijtimoiy munosabatlarni va mustamlakachilikni tugatish, milliy davlat istiqloliga erishish maqsadi o‘z aksini topgan edi.

Shaxs salohiyatining kuchi O‘zbekistonda davlat mustaqilligini qo‘lga kiritishda va mustahkamlashda yana bir marta namoyon bo‘ldi. ***Prezident I.A.Karimovning*** aql-zakovati, siyosiy irodasi va qat’iyati tufayli jiddiy bo‘hronlarsiz, qurbonlarsiz, qon to‘kilmasdan tinch ijtimoiy rivojlanish yo‘liga chiqib olindi. Huquqiy demokratik davlatni barpo etish, demokratik tamoyillarni chuqurlashtirish, insonparvar fuqarolik jamiyatini qurish yo‘lida barcha qiyinchiliklarni juda katta siyosiy qudrat, qat’iyat va sobitqadamlilik bilan yengib borilmoqda.

Asosiy tushunchalar

- **Buyuk shaxs** – xalq orasidan yetishib chiqqan, uning taqdiri va tarixida olamshumul rol o‘ynagan kishilarga nisbatan aytiladi.
- **Amir Temur shaxsi** – Vatanimiz tarixida o‘tgan ulug‘ siymolarning eng yirigi. XIV asrda mo‘g‘ullardan hokimiyatni tortib olib mustaqil, markazlashgan davlat tuzdi va keng qirrali faoliyati bilan yaqin mintaqalar tarixida va hatto Yevropa xalqlari tarixida ham chuqur iz qoldirdi.
- **Islom Karimov shaxsi** – 130 yil davom etgan mustamlakachilikdan so‘ng milliy davlatchilikni tiklashda va uni mustahkamlashda favqulodda jasorat ko‘rsatdi.

Savollar va topshiriqlar

1. Shaxsning buyukligi nimalarda ko‘rinadi?
2. Vatanimiz tarixida o‘tgan qaysi buyuk shaxslarni bilasiz?
3. Hozirgi vaqtda Vatan istiqloliga xizmat qilish buyuklik maqomiga kiradimi?
4. Tarixni shaxslar yaratadimi yoki tarix shaxslarni yaratadimi?

www.ziyouz.com kutubxonasi

14-§. O‘lim va undan keyingi mangulik muammolari

Hayotning ma’nosi va o‘lim

Inson nima uchun yashaydi? Bu savolga kundalik ong darajasidan boshlab tafakkurning eng yuqori bosqichlarigacha bo‘lgan imkoniyatlar doirasida bir xil javob berib bo‘lmaydi. Haqiqatan ham hozirgacha mavjud bo‘lgan barcha ilmiy yo‘nalishlar va maktablar bu savolni chetlab o‘tmagan bo‘lsa ham, ko‘pchilikni qoniqtiradigan darajada yaxlit javob topa olmaganlar. Umuman olganda, bu savolga uzil-kesil javob berish ham qiyin. Lekin bundan yuqoridagi savol bema’nidir, degan mulohazaga bormaslik lozim. Alohida insonga nisbatan uning hayoti, maqsadi ma’lum ma’noga ega. Ya’ni, *hayotning ma’nosi insonning har tomonlama barkamollikka erishishidan iborat.* Bu esa alohida inson hayotini keng qamrovda olib, undagi haqiqiy va soxta jihatlarni va, nihoyat, to‘laqonli hayot qaysi vositalar yordamida amalga oshishini qarab chiqishni shart qilib qo‘ydi.

Har qanday jonli mavjudot singari inson hayotining ham nihoyasi borligi, boshqa mavjudotlardan farqli o‘laroq, u o‘zining oxir-oqibatda o‘limga mahkumligini anglashi masalalari, aytish mumkinki, mumtoz masalalardandir. Bu – tasodifiy hol emas. Inson hayoti va o‘limi masalalari asotirlar va dinlarda ham alohida o‘rinni egallagan. Kishilarda dastlab o‘limdan qo‘rqish tuyg‘usi kuchli bo‘lgan. Keyinroq asotiriy, diniy tasavvurlar vositasida bu jarayon «majburiy» ekanligi isbotlandi. Asotirlarda hayvonlar ham, kishilar ham o‘ladigan tana va o‘lmas ruhga ega deb ko‘rsatilgan. Ruh nozik, nomoddiy tabiatga ega bo‘lib, o‘zida inson vujudi timsolini gavdalantirgan. U yo‘qolmaydi, o‘lmaydi va o‘z makonida yashaydi hamda o‘z joyini almashtirib turadi. Ba’zi diniy ta’limotlarda tana o‘lgach, ruh bir jonzotdan ikkinchisiga o‘tib turishi ko‘rsatilgan.

Turli g‘oyaviy yo‘nalishlar va maktablar hayot va o‘lim masalalarini turlicha tushuntiradi. Ayrim buyuk faylasuflar bu masalaga mantiq, mazmun kiritishda shaxsiy hayot taqdirini hal qilish orqali ham erishganlar. Masalan, *Suqrotning* o‘z o‘limiga roziligi haqidagi qarori uning hayoti uchungina emas, balki undan keyingi falsafiy muammolar hal etilishi uchun ham muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. *Aflotun* Suqrotning ushbu qarorida faylasuf uchun o‘z

www.ziyouz.com kutubxonasi

hayotini oliyjanoblik bilan tugatish imkoniyatini ko‘rgan. Uning fikrlariga ko‘ra inson ezoterik (ma’naviy) mavjudot sifatida ilohiy mohiyatga ega. Bu uning o‘zi ustida ishlashi, o‘zini takomillashtirishi va ilohiy dunyo sari intilganligida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham o‘lim mas’ullikdir. Ya’ni, ma’naviyatli inson, har tomonlama komil va inson mohiyatini chuqur anglagan kishida o‘limdan qo‘rqish tuyg‘usi bo‘lmaydi.

Islomiy sivilizatsiyada hayot va o‘lim masalalari

Islom dinida ham inson hayoti, uning ma’nosi va o‘limi masalasi katta o‘rin olgan. Hayotning ma’nosi – bu ruhning salomatligi, doimiy rohat-farog‘atga eltuvchi mehnat va bilimdir. Inson o‘z hayotini xudbinlik, nafs va yovuzlikdan saqlamog‘i kerak.

Insonning dunyoga kelishi, islom dini nuqtayi nazaricha, taqdirga, ilohiy irodaga bog‘liq. Inson o‘z taqdirini o‘zgartirishga qodir. Faqat ana shu o‘zgartirish mazmuniga ko‘ra inson – bandaning ma’naviy-ruhiy olamiga baho beriladi.

Ayni vaqtda, inson bu olam go‘zalligi manbasidir. Uning hayoti orqali tabiat nafas oladi va yashaydi. Tan ruhsiz yashay olmaydi. Binobarin, tabiatga zarar yetkazish – ruhga zarar yetkazish bilan barobardir. Islom dinida insonga tabiatdagi ruhiylikning ramzi sifatida qaraladi.

Insonning hayoti, o‘limi va manguligi masalasi tasavvuf tariqatlarida ham muhim o‘rin olgan. Uning yirik ilk vakillari *Hasan Basriy, Al-Muxsibiy, Junayd Bag‘dodiylar* islomning monoteistik talablariga muvofiq insonning mohiyati va hayot yo‘nalishini Olloh belgilagan yo‘ldan borish, deb ko‘rsatganlar. O‘zbekiston hududida yetishib chiqqan so‘fiy mutafakkirlar – *Abduxoliq G‘ijduvoniy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro va Bahouddin Naqshband* ta’limotlarida hayotning ma’nosi, o‘lim va mangulik masalalari insonning ilohiy mohiyatini bilishga intilish, halol mehnat qilib boshqalarga mehr-muruvvatli, rahm-shafqatli bo‘lish kabi fazilatlar bilan bog‘liq ravishda yoritiladi.

Yevropa yangi va eng yangi tafakkurida hayot va o‘lim masalalari

Yevropada yangi zamon sharoitlarida Sharq falsafasi ta’siri ostida hayot va o‘lim masalalariga yangicha qarashlar shakllandi. Jumladan, hayot va o‘limni

www.ziyouz.com kutubxonasi

anglash muammosi *ikki antropologiyaviy modelda* – tabiiy inson va yangi yevropacha inson modellari orqali ifodalandi. Agar *birinchi modelda* inson tabiiy (biologiya, fiziologiya, psixologiya va boshqa) fanlar obyekti bo‘lsa, *ikkinchi modelda* u o‘zini olamning markazi sifatida anglagan, aql-idroki va erkinligini o‘zi yo‘naltiradigan, o‘z hayotini o‘tmishdan hozirgacha, undan esa kelajakka borishini tushungan ijtimoiy mavjudot sifatida baholandi.

Bu fikrlar insonga, uning hayoti mazmuni va maqsadiga ratsional yondashishning natijalaridir.

XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab G‘arb tafakkurida shakllangan irratsional yo‘nalishda o‘lim biologiyaviy ma’nodagina tan olinmay, inson borlig‘ining nihoyasi sifatida qaraladi. Bunday nuqtayi nazarga binoan, o‘lim diniy yoki siyqa tabiiy tushunilishdan farqli holda subyektivlik sohasi voqeasiga aylanadi. *F.Nitsshening* so‘zlari bilan aytganda, inson o‘limi uning hayotidan ko‘ra ahamiyatliroqdir. Ya’ni, o‘lim tuyg‘usi inson hayotini mazmun bilan boyitadi.

Hozirgi vaqtda insonni yigirmaga yaqin ilmiy-falsafiy yo‘nalish o‘rganadi. Ularning barchasida asosan inson hayotining mohiyati, mazmuni va nihoyasi mushohada qilinadi. Bu ta’limotlarga ko‘ra, inson mohiyati masalasi tahlilida hozirgi sivilizatsiya qadriyatlari talablarini hisobga olish muhim ahamiyatga egadir.

Insoniyat hozirgacha erishgan eng yuksak sivilizatsiya – bu G‘arb modelidir. Bunda tabiiy inson modeli ham singdirilgan. Shu sababli yangi ijtimoiy-ma’naviy inson modeli yuzaga keldi. Hozirgi inson ko‘proq shartli mulohazalar asosida yashashga moyilki, uni bunday yashash va fikrlash yo‘liga radio, televideniye, kino, teatr, badiiy adabiyot va, albatta, o‘zining mustaqil fikr-o‘ylari olib kelgan. Natijada u o‘limidan keyingi hayotidan ko‘proq tashvishlanmoqda. Hayot qancha yaxshi, farovon bo‘lsa, kishiga o‘lim shunchalik dahshatli ko‘rinadi.

Ma’lumki, o‘lim ekzistensial tomondan olinganda inson individual hayotining shunchaki yo‘qolib ketishi mumkin emas. O‘lim oldida qo‘rquvni yo‘qotish qay tarzda uni ma’noli va hatto hayotning ijodiy momenti sifatida anglashdir. Darhaqiqat, o‘limga faqat tabiiy hodisa sifatidagina qarash mumkin emas. O‘limni har doim *«madaniyat ko‘zgusi»*, zaruriyat sifatida idrok etish lozim. O‘limni madaniyat doirasiga kiritilishdan undan keyingi umrning ma’nosi

www.ziyouz.com kutubxonasi

to‘g‘risidagi masala kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, bu ma’noli yashalgan umrning o‘limdan keyingi davomi, ya’ni, yuksak ideallar bilan yashagan inson vafotidan keyin boshlangan hayoti manguligi masalasidir. *Mangulik* – insonning o‘z ijodiy, yaratuvchilik faoliyati bilan hayotda abadiy iz qoldirishidir. Inson o‘zidan dunyoda qoldirgan yaxshi nom – uning ikkinchi va davomdor umridir. Shu sababli ham, insoniyat uchun xayrli, ezgu ishlar qilib, yaxshi nom qoldirgan kishilar abadiy hurmat bilan tilga olinadi.

Asosiy tushunchalar

- **Hayotning ma’nosi** – ertami-kechmi har bir inson oldida ko‘ndalang bo‘lib turadigan masala bo‘lib, uning bir xil yechimi yo‘qdir. Inson o‘zining erkinligi doirasida qanday yashash kerakligini o‘zi hal qiladi.
- **O‘lim** – inson biologik hayotining yakunlovchi moment yoki uning jismi faoliyatining yakuni, har qanday sotsiomadaniy tizim dunyoqarashining muhim unsuri.
- **Mangulik** – inson hayotligida ijobiy ma’noda erishgan muvaffaqiyatlarining ezgulik tarzida avlodlar xotirasida saqlanishi.

Savollar va topshiriqlar

1. O‘lim hodisasiga din va fan munosabati qanday?
2. F.Nitsshening «insonning o‘limi uning hayotidan ko‘ra ahamiyatliroqdir» degan fikrini qanday izohlaysiz?
3. Inson o‘limi va manguligi nisbati qanday?
4. «O‘lim»ni madaniyat darajasiga kiritilishi haqida fikringiz.

Amaliy ish

1. Insonning shaxs maqomini aniqlashda «individ» va «individuallik» tushunchalarining o‘rni qanday?
2. Insonning shaxs maqomi uning biologiyaviy mohiyati bilan qanday munosabatda? Buni tushuntirib bering.
3. Ijtimoiylashuv inson shaxsi shakllanishining yagona sharti hisoblanadimi? Bu xususda o‘z mulohazalaringizni ayting.

www.ziyouz.com kutubxonasi

4. Erkinlik hodisasi inson zotidan boshqa mavjudotlarga ham taalluqlimi? O‘z fikrlaringizni yozma bayon qiling.
5. Tutqunlikda ham inson shaxs sifatida shakllanadimi? Buni qullar qo‘zg‘aloni sardori Spartak misolida izohlang.
6. Shaxs erkinligi bilan u mansub millatning erkinligi o‘zaro bog‘liqmi? O‘zbek davlatchiligi tiklanishi misolida tushuntiring.
7. Begonalashuv inson hayotida xususiy holmi yoki obyektiv hodisami? Buni o‘zingizga tanish bo‘lgan taniqli shaxslar misolida tushuntirib bering.
8. Shaxs va demokratiya nisbatida ulardan birini avval, boshqasini keyin kelib chiqqan deb hisoblasa bo‘ladimi? Tarixiy bilimlaringizga tayanib javob bering.
9. Buyuk shaxs butun hayoti davomida buyukmi yoki bir-ikkita voqea ishtirokchisi bo‘lish uni mashhur qiladimi? O‘zingizga ma’lum siymolar misolida izohlang.
10. Vatanimiz va, umuman, O‘rta Osiyo hamda Qozog‘iston mintaqasida buyuk Amir Temurga teng ulug‘ siymolar bo‘lganmi? Bu xususda yakunlangan ming yillikda mintaqada yashab o‘tgan kishilar misolida mulohaza yuriting.
11. Prezident Islom Karimov buyukligining siri nimada? Bu to‘g‘risida yozma ish tayyorlang.
12. Inson stixiyali tarzda yashab hayotini ma’noli qilishi mumkinmi? Bilganlaringiz asosida yozma javob tayyorlang.
13. Inson o‘limini ham ma’noli qilish mumkinmi? Buni mulohaza qilib ko‘ring.
14. Evtanaziya haqida nimalarni bilasiz? Bilganlaringizni mulohaza qiling.

Ma’ruza va referatlar uchun mavzular

1. Shaxsning mohiyati.
2. Individning tavsifi.
3. Individuallikning mohiyati.
4. Ijtimoiylikning mohiyati.
5. Erkinlikning tavsifi.
6. Erkinlikning turlari.
7. Erkinlikning me’yorlari.
8. Davlat mustaqilligi va erkinlik.

www.ziyouz.com kutubxonasi

9. Begonalashuvning tavsifi.
10. Shaxsning siyosiy maqomi.
11. Demokratiya sharoitlarida shaxs mas'uliyati.
12. Buyuk shaxs maqomi tavsifi.
13. Donolar o'lim haqida.
14. Hayotning ma'nosi.
15. Hayotning mazmuni.

Tavsiya etilayotgan adabiyotlar:

1. «Falsafa». Darslik. M. Ahmedova tahriri ostida. T. 2005.
2. A. Choriyev. «Inson falsafasi», II-kitob, T. 2002
3. Коган Л.Н. «Цель и смысль жизни человека». М. 1991.
4. «Феномен человека». Антология. М. 1993.

www.ziyouz.com kutubxonasi

I K K I N C H I B O‘ L I M
JAMIYAT – SOTSIUMNING TASHKILIY SHAKLI

III B O B. SOTSIUM DUNYOSI

15-§. «Sotsium» tushunchasi. Jamoa va jamiyat

«Sotsium», «jamoa» va «jamiyat» tushunchalari

«Sotsium» atamasidagi lotincha «sotsio» fe’li qo‘shish, birlashtirish, birgalikda mehnat qilmoqni anglatadi. Tushuncha sifatida «sotsium», universumning – yaxlit olamning tarkibiy qismi bo‘lgan kishilik dunyosi alohida jihatlarini ifodalaydi. Unda tabiatga, tabiiylikka muqobil bo‘lgan ijtimoiy-madaniy borliq aks etadi.

«Jamoa» va «jamiyat» atamalari anglatgan ma’nolariga ko‘ra yaqindir. Har ikki so‘z arabcha *«jam‘a»*dan yasalgan bo‘lib, kishilarning turli darajada va maqomda olingan umumiyligini anglatadi. Agar *«jamiyat»* deyilganda keng ma’noda oldingi paragraflarda ko‘rsatib o‘tilganidek, kishilarning birgalikdagi manfaatlari va kelishuvi asosida maqsadga muvofiq oqilona tashkil etilgan birgalikdagi faoliyati ifodasi tushunilsa, «jamoa» tushunchasida umumiy kelib chiqish, til, taqdir va qarashlar bilan bog‘liqlik o‘z aksini topadi. Oila, xalq va hokazolar ayni shunday jamoalardir. Har qanday jamoa ham jamiyat bo‘lavermaydi. Lekin istalgan jamiyat jamoa hisoblanadi. Ayniqsa, jamiyat murakkab jamoa bo‘lib o‘z-o‘zidan tashkillanganlik va rivojlanish xususiyatlariga egadir. Bunday murakkab hodisani yaxlit holda na kuzatib va na tajribada tekshirib bo‘ladi. Uni faqat nazariy jihatdangina andaza, nusxa tarzida tasavvur etib, asosiy jihatlarini aniqlash mumkin.

«Jamiyat» deyilganda, odatda hammaga tushunarli bo‘lgan atama va, hatto, tushuncha tasavvur etiladi. G‘ayritabiiylik shundaki, ko‘pincha bu xildagi tushunchani ta’riflash, uning salmog‘ini aniqlash juda qiyin.

Masalaga tarixiy yondashilganda ko‘rinadiki, «jamiyat» tushunchasi alohida holda XIX asrdan beri qo‘llaniladi. Unga qadar

www.ziyouz.com kutubxonasi

boshqa ilmiy tushunchalar orqali ifodalangan. Masalan, qadimgi yunon mutafakkirlari qarashlarida jamiyat nazarda tutilib shunday fikrlar ilgari surilgan: Empedokl (miloddan avvalgi 341–270-yillar) fikricha, *«kishilar o‘z hayotini yo‘lga qo‘yish uchun ongli ravishda uyushadilar»*. *Aflotunning* fikricha (miloddan avvalgi 427–347-yillar), *«kishilar ehtiyojlariga ko‘ra bir-biriga muhtojdir»*.

Qadimgi yunonlar qarashlari markazida turli tomondan taxmin qilinishi mumkin va lozim bo‘lgan Olamning tarkibiy qismi sifatida kishilik dunyosi asosan axloq va davlat fenomenlari misolida tadqiq qilingan. Ayni ana shu tushunchada kishilar hayotining boshqa sohalari ham o‘z aksini topgan.

Kishilik hayoti muammolarini keyinroq maxsus tadqiq etgan mutafakkirlar – *J.Vikoning* (1668–1744, «Millatlarning umumiy tabiati to‘g‘risida yangi fanning asoslari»), *I. Gerderning* (1744–1803, «Inson tarixi falsafasiga doir») asarlarida «jamiyat» atamasi ishlatilmay, *«millat»* va *«insoniyat»* tushunchalari qo‘llangan. XIX asrda *O.Kont, G. Spenser* va boshqalarning asarlarida uchray boshladi.

«Jamiyat» tushunchasiga zamonaviy yondashuvlar

Kishilik dunyosi shakllari turli darajalaridan kelib-chiqib, jamiyat to‘g‘risidagi yangidan yangi qarashlar ilgari surildi. Ulardan *biriga* ko‘ra kishilarni jamiyatga ruhiy hayot o‘xshashligi, qadriyatlar mohiyatini bir xil tushunishi birlashtiradi. *Boshqasiga* binoan jamiyat – bu:1) o‘zidan katta tizimga kirmagan birlashma; 2) nikohlar birlashma a’zolari o‘rtasida tuziladi; 3) birlashma a’zolari bolalar hisobiga to‘ldiriladi; 4) hududiga ega; 5) o‘z nomi va tarixiga ega; 6) o‘z boshqaruv tizimiga ega; 7) o‘zining a’zosi umridan uzoq vaqt davomida mavjud bo‘ladi; 8) o‘zining madaniyatiga (odatlari, an’analari, me’yorlari, qonunlari, qoidalari va h.k.) ega. *Uchinchi* nuqtayi nazar tarafdorlari moddiy-iqtisodiy ishlab chiqarishni kishilik hayotining asosiy tashkil etuvchisi, deb hisoblaydilar.

Ko‘rinadiki, «jamiyat» tushunchasining qo‘llanilish ko‘lami, tarkibiy jihatlari juda keng va turli-tumandir. Mazkur tushunchaga keng ma’no berilsa, «jamiyat» *«tabiat ustida turgan olam», «ijtimoiy-madaniy borliq», «sotsium»* bilan bir xil ma’noni anglatadi. Ma’lumki, turli ijtimoiy oqimlar bu tushunchalar yordamida kishilik dunyosi umumiy masalalarini xilma-xil ta’limotlarda (ba’zan ular bir-birini inkor etishi mumkin) ifodalab keldilar.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Jamiyatni keng ma’noda tushunish shartli bo‘lib, buni hisobga olmaslik ko‘pgina chalkashliklarni keltirib chiqaradi. Masalan, ovchilar jamiyati bilan kishilik jamiyati sifat jihatidan ham, mohiyat jihatidan ham boshqa-boshqa ekanligi o‘z-o‘zidan ma’lum.

Ya’ni, aniq holda *jamiyat – bu kishilar birgalikdagi faoliyatining tashkiliy shakllari turli darajalaridan iboratdir.* Bu faoliyat doirasida turli-tuman jamiyat va uning a’zolari, ularga mansub bo‘lgan birliklarning har biri uchun umumiy bo‘lgan ehtiyojlar qondiriladi. Aniqroq qilib aytganda, *jamiyat – bu o‘z-o‘zicha yetarlilik bo‘lib, o‘z a’zolari turmush sharoiti uchun barcha zarur jarayonlarni yo‘lga qo‘yadi, amalga oshiradi.* Bu «o‘z-o‘zicha yetarlilik»ni jamiyat bilan uning bir qismi bo‘lgan siyosiy partiya nisbatini aniqlash misolida yaqqol ko‘rish mumkin. Masalan, Xitoy Xalq Respublikasidagi hukmron partiyaning a’zolari soni allaqachon 100 million kishidan oshib ketgan. Lekin bu partiya jamiyat ichida mavjud. Umumiy soni mingdan ham ko‘p bo‘lmagan yovvoyilar qabilasi haqiqiy, to‘laqonli jamiyat bo‘la oladi. Gap shundaki, etnos tarixan birinchi o‘z-o‘zicha yetarli ijtimoiy guruh bo‘lgan. «Jamiyat» tushunchasiga zamonaviy yondashishlar, etnos a’zolari birgalikdagi xatti-harakatlari bilan zarur hayot sharoitlarini yaratadilar.

So‘z turkumlaridan ot bo‘lgan «sotsium» va «jamiyat» so‘zlaridan *«sotsial»* va *«ijtimoiy»* sifatlar yasaladi. Binobarin, ularni sinonim sifatida ishlatish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Chunki bu tushunchalar anglatadigan ma’nolar, garchand yaqin bo‘lsa-da, lekin aynan emas. «Sotsium» tushunchasi «jamiyat» tushunchasidan keng. «Jamiyat» tushunchasi «sotsium» ifodalaydigan voqelikni konkretlashtirib aks ettiradi, uning mavjudlik usulini ko‘rsatadi. Ushbu holat va sifat ko‘rinishidagi «jamiyat», «ijtimoiy» so‘zlarini aniq ishlatish, o‘rnida qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

Asosiy tushunchalar

- **Sotsium va jamiyat** – o‘zaro bog‘langan tushunchalar bo‘lib, birinchisi kishilik dunyosi umumiy tavsifini ifodalab o‘z ichiga ikkinchisini qamraydi. Jamiyat sotsiumning turli darajalardagi tashkiliy ifodasidir. Ba’zi o‘rinlarda bu tushunchalar tor ma’nolarda ham ishlatiladi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

- **Jamiyatning asosi** – bu tushunchada ijtimoiy voqelikni muayyan tushunishga bog‘liq ravishda iqtisodiyot, ma’naviyat yoki turli xil omillar asosida izohlash yotadi.
- **Jamiyatning o‘z-o‘zicha yetarliligi** – jamiyatning mavjudligini va o‘z-o‘zidan rivojlanishini ta’minlaydigan shart-sharoitlarning yetarliligini ifodalaydi.

Savollar va topshiriqlar

1. «Jamiyat» tushunchasiga doir qarashlarda qaysi jihatlar o‘zgarishsiz qoladi?
2. «Jamoa» va «jamiyat» tushunchalari qanday nisbatda?
3. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan «sotsium» (ot) va «jamiyat» (ot) hamda «sotsial» (sifat) va «ijtimoiy» (sifat) istilohlarining ma’nolarini mulohaza qilib ko‘ring.

16-§. Jamiyatning nazariy modeli

Nazariy model

Bunday murakkab hodisani yaxlit holda na kuzatib va na tajribada tekshirib bo‘ladi. Uni faqat nazariy jihatdangina andoza, nusxa tarzida tasavvur etib, asosiy jihatlarini aniqlash mumkin. Nazariy model insoniyat voqeligi barcha jihatlarini o‘zida mujassam eta olmasada jamiyatning mohiyati, mazmuni va rivojlanish sharoitlari hamda masalalariga mumkin qadar to‘laroq javob topishda katta imkoniyat yaratadi. Jamiyatni nazariy modellashtirish yordamida mavhumlikdan konkretlikka, aniqlikka borishi ta’minlanadi. Ya’ni, bunda model aniq bilimlar, masalan, kishilik tarixi rivojlanishining o‘tmishiga tatbiqan antik davr jamiyati, undan keyingi asrlar jamiyati va hokazo bosqichlarni farqlashga imkon beradi.

Tasavvur etilgan nazariy modeldan aniqlikka borilgan sari tobora mazmunan to‘lalikka erishiladi. Chunki obyektning yuksak rivojlangan tarzi modellashtirilgani tufayli aniqlikka erishilganda, uning xususiy jihatlari o‘zining rang-barangligini, jamiyat esa murakkab tarkibini namoyon etadi.

Nazariy model tufayli nafaqat mavhumlikdan jamiyat aniq jihatlarini bilishga o‘tiladi, balki aniq jihatlarni umumlashtirish orqali yana mavhumlikka qarab boriladi. Natijada jamiyatni tashkil etgan

www.ziyouz.com kutubxonasi

tomonlar va jarayonlar hamda ular o‘rtasidagi aloqadorlikni ham aniqlash mumkin bo‘ladi.

Jamiyat hayotining asosiy tamoyillari va tushunchalari

Jamiyatni umumiy tushunishda mavhumlikdan konkretlikka, aniqlikka borish ta’minlanadi. Ya’ni, bunda aniq bilimlar, masalan, kishilik tarixi rivojlanishining o‘tmishiga tatbiqan antik davr jamiyati, undan keyingi asrlar jamiyati va hokazo bosqichlarni farqlashga imkon beradi.

Jamiyatning tahlili har qanday sharoitda ham muayyan tamoyillar va tushunchalar tizimiga tayanadi.

Faoliyatlilik eng asosiy tamoyil sifatida jamiyatni tashkil etgan kuchlarning aktivligi tufayli maqsadga muvofiq ravishda tevarak-atrofni va o‘z-o‘zini o‘zgartirishni anglatadi. Bunda faoliyat tarkibi ilgari surilgan maqsad, tanlangan vositalar, erishilgan natija va, tabiiyki, jarayonning o‘zidan ham iborat bo‘ladi.

Jamiyatga faoliyatlilik pozitsiyasidan yondashish asosida ishlab chiqilgan ma’lum tushunchalar tizimida kishilik hayotining eng umumiy aloqadorliklari va xususiyatlari ifodalanadi. Bular jumlasiga *«ijtimoiy munosabat», «ijtimoiy aloqa», «ijtimoiy ishlab chiqarish», «ijtimoiy jarayon», «obyektiv omil», «tarixiy qonuniyat», «sivilizatsiya», «madaniyat», «qadriyat», «maqsad», «manfaat», «shaxs», «oila»* va h.k. tushunchalar kiradi.

Bu tushunchalar jamiyatning konkret sohalarida o‘ziga xos konkret ko‘rinishda olinadi. Xususan, iqtisodiyot sohasi tushunchalariga *«mulk», «iste’mol», «texnika», «texnologiya», «fan-texnika inqilobi»* va boshqalar kiradi. *«Ma’naviyat», «g‘oya», «qadriyat», «ma’naviy ehtiyoj», «ma’rifat», «mafkura», «e’tiqod»* va hokazolar ma’naviy soha tushunchalaridir. Siyosiy soha tushunchalari o‘z ichiga *«siyosat», «hokimiyat», «siyosiy guruh», «millat», «davlat», «tashkilot», «boshqaruv», «demokratiya»* va hokazolarni oladi. Bu tushunchalarning chegarasi doimiy emas.

Mazkur tushunchalarni ma’lum tartibotlarga keltirishga har qancha urinilmasin, ular o‘rtasidagi me’yor hamisha shartlidir. Ularda aks etadigan jamiyat hodisalari, voqealari va jarayonlari doimo o‘zaro ta’sirda bo‘lib, bu chegarani o‘zgartirib turadi. Chunki jamiyatga chuqurroq qaralsa, unda kishilar o‘zlarining obyektiv va subyektiv ehtiyojlariga ko‘ra bir-biri bilan ko‘pdan ko‘p munosabatlarni

www.ziyouz.com kutubxonasi

amalga oshiradilar. Qat'iy ma'noda jamiyat rivoji, mazmun-mohiyati kishilarning hayoti, ularning o'zaro munosabatlari va daxldorligi orqali ta'minlanadi.

Asosiy tushunchalar

- **Nazariy model** – obyekt «sof holida» mantiqan tasavvur etilib o'rganiladi va olingan bilimlar obyektga tadbiq etiladi.
- **Tamoyil** (arabcha: *ilk asos*) – qat'iy qoidani, asosiy sababni, belgilangan tartibni anglatadigan tushuncha.
- **Tushuncha** – tafakkurning mantiqiy shakllaridan biri, tildagi bir xil ifodalanishning hamma tomonidan tan olinganligi.

Savollar va topshiriqlar

1. Faoliyat tamoyil sifatida va jarayon tarzida qanday tavsifga ega?
2. Jamiyatni o'rganishda qo'llaniladigan ilmiy tushunchalarning boshqa zarur atamalardan farqi nimada?
3. Faoliyat jarayon sifatida qanday tavsiflanadi?

Amaliy ish

1. «Sotsium» atamasi ijtimoiy bilim tushunchasi sifatida qayerda va qachondan beri qo'llanilib kelishini tushuntiring.
2. «Sotsium» va «jamiyat» tushunchalaridagi umumiy va xususiy jihatlarni tushuntiring.
3. Jamiyat sohalari ichida birontasini belgilovchi deb olsa bo'ladimi? Buni izohlab yozma ish tayyorlang.
4. Jamiyatning o'z-o'zidan harakatlanishini tushuntiring.
5. Nazariy modelda obyektni (jamiyatni) sof holida o'rganish imkoniyatini izohlang.
6. Jamiyatni tushuntirishda asosga qo'yiladigan tamoyillarni boshqa predmetlaridan tamoyillar bilan solishtirib tushuntiring.
7. Kishilik jamiyatini nazariy o'rganishda tushunchalarning ahamiyatini ko'rsating.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ma’ruza va referatlar uchun mavzular

1. «Sotsium» tushunchasi.
2. Jamiyat – Sotsiumning tashkiliy ifodasi.
3. Jamoa va jamiyat.
4. Jamiyatning o‘z-o‘zidan harakatlanishi.
5. Nazariy model – jamiyatni o‘rganishning usuli.
6. Faoliyatiylik tamoyili.

Tavsiya etilayotgan adabiyotlar:

1. «Falsafa». Darslik. M.Ahmedova tahriri ostida. T., 2005.
2. «Falsafa». O‘quv qo‘llanma. E. Yusupov tahriri ostida. T.,1999.
3. «Обществознание» (Человек и общество). Учебник. Под редакцией И.А.Боголюба и И.Е.Лазебниковой. М., 2006.

www.ziyouz.com kutubxonasi

IV B O B. JAMIYAT HAYOTINING ASOSIY SOHALARI

17-§. Ma’naviyat sohasi*

Ma’naviyatning mazmuni

Jamiyat a’zolari uning asosiy jihatlarining tashuvchilari bo‘lgan kishilar ichki dunyolarida bir tomondan o‘zlariga tegishli, ikkinchi tomondan esa umumijtimoiylikni ifodalagan eng oddiy his-tuyg‘u, hayajon, hissiy bilish, tajriba, odatlardan tortib ruhiyatning oliy bosqichi darajalari va ko‘rinishlari qadriyatlarigacha joylaydilar. Ma’naviyat deb ataladigan ichki tuzilma kishilar moddiy borlig‘iga muqobildir. Ma’naviy hodisalar takror hosil etib turishlikni taqozo etadi. Bular tegishli sohalar qadriyatlari bo‘lib, o‘z navbatida madaniyat umumiy tizimi tarkibiga kiradilar.

Madaniyat kishilarning va ular mansub bo‘lgan jamiyatning keng ma’noda olingan bilish, axloq-odob, adabiyot va san’at, falsafa, huquq, din va hokazolarni o‘z ichiga oladi. Bu hodisalar mavjudligi bilan bog‘liq holda tegishli tashkilotlar va muassasalar faoliyati ham ma’naviylik kasb etadi. Barcha holatlarda bularning ma’naviy mohiyati borliq to‘g‘risidagi axborotlardan nechog‘lik xabardorligini taqozo etadi. Aniqrog‘i, jamiyatda axborotlar muayyan tarzda yig‘iladigan, saqlanadigan va qayta ishlanadigan soha ma’naviyat sohasidir. Inson shunday tuzilganki, u «sof holda» olingan axborotni shunchaki qayd etib qolmaydi, balki undan foydalanadi. Bu axborotning moddiy tashuvchisi miyada joylashgan bo‘lib, inson uning borligini bilsa-da, lekin his eta olmaydi.

Ziyolilar – ma’naviyat yaratuvchilari

Ziyolilar alohida ijtimoiy guruhni, so‘ngroq qatlamni tashkil etadi. Ular kasbiy jihatdan asosan murakkab aqliy faoliyat bilan shug‘ullanadilar. Ayni vaqtda, ular faoliyati ma’naviy-amaliy xarakter ham kasb etishi mumkin. Masalan, ma’naviy qadriyatlarni taqsimlash, tarqatish va iste’mol masalalari muayyan mutaxassislarning nazorati bo‘lishligini taqozo etadi.

---

* Ushbu paragraf falsafa fanlari nomzodi, dotsent F. Saifnazarova tomonidan yozilgan.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ijtimoiy voqelikni ma’naviy-axloqiy o‘zlashtirish mavjud jamiyatda amalda bo‘lgan huquqiy, axloqiy, diniy va hokazo me’yorlar tizimi doirasida amalga oshadi. Agar huquqda bular davlat hokimiyati, jamoa tashkilotlari tomonidan belgilangan va nazorat qilinadigan, shuningdek, ilgaridan davom etib kelayotgan an’anaviy me’yorlar bo‘lsa, axloqda boshqacha tarzda mavjuddir. Unda jamiyat tomonidan kishilarning ezgulik, adolat, burch, sha’n va bularning muqobillari to‘g‘risidagi axloqiy bilimlariga muvofiq belgilanadi va jamoatchilik fikri kuchi bilan nazorat qilinadi.

Dinda bulardan farqli o‘laroq ijtimoiy me’yorlar kishilarning Olamni, shu jumladan, kishilarning o‘zini ham yaratgan xudo to‘g‘risidagi tasavvurlarga tayanadi.

Ziyolilar qadimda aytarli badavlat bo‘lmagan erkin fuqarolardan, undan keyingi asrlarda bir qismi mehnatkash ommaning, shu jumladan, kambag‘al tabaqaning ham iqtidorli vakillaridan yetishgan. Bunday hol kishilik jamiyati tadrijining keyingi bosqichlarida ham garchi saqlangan bo‘lsa-da, ammo ma’naviy qadriyatlarga bo‘lgan katta ijtimoiy ehtiyoj tufayli ziyolilar safi tobora keng xalq ommasi vakillari hisobiga to‘lib bormoqda.

Hozirgi vaqtda barcha rivojlangan davlatlarda ziyolilar mavjud ko‘pchilik – O‘rta qatlamning asosiy qismini tashkil etadilar va xizmat ko‘rsatuvchi barcha sohalarda ularning soni tobora oshib bormoqda. Bunda ta’lim tizimining o‘rni, ahamiyatining qanday bo‘lishi, o‘z-o‘zidan, ravshandir. Hozirgi jamiyatda yuksak bilimli, o‘ziga ishongan, mas’ul qarorlar qabul qilishga tayyor, zamonaviy texnika va texnologiyadan zarur darajada xabardor mutaxassisni faqat maxsus tayyorlash mumkin. Masalan, Shvetsiyada bu maqsadda har bir o‘quvchiga individual yondashiladi. Mamlakat bo‘yicha har 9 o‘quvchiga bitta o‘qituvchi to‘g‘ri keladi. Yoki Germaniyada texnik ta’lim ko‘zdan kechirilsa, ma’lum bo‘ladiki, bu yerda rasman ma’lumot olish uchun 4 yildan kam bo‘lmagan vaqt ajratilgan. Lekin talabalarga chuqur mutaxassis bo‘lish uchun 6–7 yil o‘qish berilgan. Chunki firmalarga diplom egalari emas, balki mutaxassislar kerak, shunga ko‘ra talabalar vaqtni qizg‘anmasdan ixtisoslik egallaydilar.

Zamonaviy ta’lim tashkiliy-huquqiy jihatdan O‘zbekiston Respublikasida eng yuksak talablar darajasida yo‘lga qo‘yilgan. Endigi vazifa mas’uliyat bilan mutaxassislar tayyorlashdan iborat.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Asosiy tushunchalar

- **Axborot** – ma’naviyatning asosiy tashkil etuvchisi bo‘lib moddiy tashuvchi inson miyasida joylashgan, uni his qilib bo‘lmaydi, balki mantiq yordamida bilish mumkin.
- **Ma’naviy madaniyat** – kishilarning ma’naviy hayoti sohasi bo‘lib, ular faoliyatida amalga oshadigan kuchi va qobiliyatidir.
- **Ziyolilar** – aholining asosan ma’naviy faoliyat bilan kasbiy shug‘ullanuvchi (hozirgi vaqtda) qismi.
- **Ta’lim** – ma’naviyat tashkil etuvchilari ichida keng qamrovli ijtimoiy institut.

Savollar va topshiriqlar

1. Ma’naviyat jamiyat sohalari tizimida qanday o‘rin tutadi?
2. Ma’naviyatning bosh tashkil etuvchisini mulohaza qiling.
3. Aholining ziyolilar qatlami paydo bo‘lmasdan avval ham ma’naviyat bo‘lganmi?
4. Ma’naviyat tarkibida ta’limning o‘rni qanday?
5. O‘zbekiston Respublikasi ta’lim tizimini mulohaza qilib ko‘ring.

18-§. Iqtisodiyot sohasi

Iqtisodiyotning mazmuni

Keng ma’noda kishilarning o‘z moddiy sharoitlarini yaratish, ishlab chiqarish bilan bog‘liq barcha faoliyat turlari yig‘indisiga iqtisodiyot deyiladi. Ana shu faoliyat turlari insonning boshqa jonzotlardan farqini ko‘rsatadi. Inson tabiatdan oladiganlari bilan cheklana olmaydi. Unda ilgari bo‘lmagan mahsulotni inson ehtiyojiga moslab yaratish lozim bo‘ladi. Inson tabiatga ta’sir etish uchun tana kuchlarini harakatga keltirib, o‘z hayotining doimiy va zaruriy asosi hamda sharti bo‘lgan moddiy ne’matlar ishlab chiqarishni amalga oshiradi. Bunda bir tomondan inson bilan tabiat o‘rtasida yuz beradigan modda va quvvat almashuvining, inson mehnatining ilk mahsuli, ikkinchi tomondan esa inson mehnatining dastlabki vositasi bo‘lgan ish qurolidan ham foydalaniladi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Mehnat unumdorligi

Inson quvvatining nechog‘li oqilona sarf etilganligi mehnat unumdorligining darajasini belgilaydi. Uning unumdorligini oshirish vazifalari tufayli *ilk mehnat taqsimoti – chorvachilik* kelib chiqqan, hunarmandchilik dehqonchilikdan ajralib chiqqan. Qadimdan hozirgacha mehnat taqsimotining ko‘pdan ko‘p shakllari yuzaga kelgan. Jumladan, aqliy va jismoniy mehnatga bo‘linishi va o‘tmishda chorvadorlar *ovulidan* dehqonlar *qishlog‘i,* undan shahar ajralib chiqqan. Bu esa o‘z navbatida ishlab chiqarishning *texnologiyaviy* va *tashkiliy* jihatlarini kuchaytirmasligi mumkin emas edi.

Texnologiya

Ishlab chiqarishda fan va amaliyot talablari asosida ta’sir etuvchi usul – bu texnologiyadir. Ushbu ta’sir muayyan texnika (lotinchada *«texnika», «mahorat», «san’at»* ma’nolarini anglatadi) yordamida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarishning *tashkiliy* jihatlari – bu mehnat faoliyatini turli ko‘rinishlarda yo‘lga qo‘yish, uning texnologiyaviy, tarmoq, hududiy taqsimlanishi, mehnatning ixtisoslanishi, shirkatchilik va hokazolarni ifodalaydi.

Fan-texnika taraqqiyoti

Texnika taraqqiyoti fandagi chuqur o‘zgarishlarsiz yuz bermaydi. Hozir esa bu o‘zgarishlar bir vaqtning o‘zida yuz beribgina qolmay, balki sifat xususiyatlariga ham ega bo‘lgani uchun *fan-texnika inqilobi* (FTI) deb atalmoqda. Namoyon bo‘lishiga ko‘ra FTI o‘zining hozirgi bosqichida *mikroelektronika, biotexnologiyaning rivojlanishi,* yalpi *kompyuterlashtirish* va hokazolardan iborat bo‘lmoqda.

Ishlab chiqarishni *tashkiliy-iqtisodiy* va *ijtimoiy-iqtisodiy* munosabatlarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Bulardan birinchisi ishlab chiqarishni tashkil etish jarayonida kelib chiqadigan munosabatlarni ifodalasa, ikkinchisi mulk munosabatlarini aks ettiradi.

Mulk tushunchasi inson o‘ziga tegishli bo‘lgan narsalar, shu jumladan, o‘zining hayotini, jismoniy va ma’naviy kuchlarini tasarruf etish huquqiga ega bo‘lgandagina yuzaga keladi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Asosiy tushunchalar

- **Iqtisodiyot** – keng ma'noda moddiy-ishlab chiqarish sohasi.
- **Mehnat unumdorligi** – inson kuch-quvvati va aql-zakovatida, xususan, mehnat faoliyatidan qanchalik oqilona foydalanganlik ko'rsatkichi.
- **«Inson-texnika» tartiboti** – asboblardan foydalanish, mexanizatsiya va avtomatlashtirish bosqichlari.
- **Fan-texnika inqilobi** – fan va texnika, texnologiyada bir vaqtda yuz berayotgan tub sifat o'zgarishlari.

Savollar va topshiriqlar

1. «Iqtisodiyot» va «iqtisod» atamalarini mulohaza qiling.
2. Iqtisodiyotning tarkibi nimalardan iborat?
3. Texnologiya nima?
4. Ishlab chiqarishning tashkiliy-iqtisodiy shakllarini mulohaza qiling.
5. Ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy tarzlarini tushuntirib bering.

19-§. Ijtimoiy soha

Ijtimoiylik tashkil etuvchilari

Ruhiyat, shu jumladan, irodaga ega bo'lgan kishilar iqtisodiy faoliyatidan tashqari ham muayyan tarzda birikib *hududiy* (ovul, qishloq va shahar o'rtasidagi farqlar), *demografiyaviy* (aholining jinsi, yoshi, kasb-kori va hokazo jihatlari), *etnik* (el-elat va millat bilan bog'liq), *sinfiy* (tipik holda ko'proq Yevropaga oid) jihatlarda ijtimoiy faoliyat alohida sohani – ijtimoiy sohani namoyon etadi. Ijtimoiy soha ikki – *keng* (butun jamiyatga tegishli) va tor (jamiyat hayotining muayyan sohasi) ma'nolarida farqlanadi. Ikkinchi holda «ijtimoiy soha» tushunchasi yuqoridagi tuzilmalardan tashkil topganlik ma'nosida qo'llaniladi[1].

[1] «Ijtimoiy soha» atamasi yanada torroq sohani, masalan, ijtimoiy himoya qilish, nafaqa ta'minoti va hokazolarni ham anglatishi mumkin.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Hududiy umumiylikning barqaror ijtimoiylik kasb etishi kishilarning muayyan ma’muriy hududlardagi hayot tarziga aloqador bo‘lib, tegishli ravishda, masalan, bizning mamlakatimizga tatbiqan ovul, qishloq va shaharlardagi mulkchilik, hokimiyatni tashkil etish shakllari, xilma-xil infratuzilmalar faoliyati bilan bog‘liqdir.

Demografiyaviy omil ijtimoiy sohaga tug‘ilish, o‘lim, jinslar nisbati, jins va yosh tarkibini o‘rganish, aholi ko‘payishi darajalarini hisobga olish bilan, shuningdek, bu tarmoqqa doir boshqaruv institutlari faoliyatlari orqali tegishli bo‘ladi.

Ishtimoiy soha tarkibiga kirgan etnik shakllarning o‘zi xiyla katta mazmunni tashkil etadi. Ulardan urug‘ dastlabki ijtimoiy umumiylik (birlik) hisoblanadi va ijtimoiy tarixning uzoq davom etgan ibtidoiy jamoa davriga to‘g‘ri keladi. Urug‘lar tadriji natijasida qabila umumiyligi hamda qabilalar ittifoqi qaror topadi. Ular, o‘z navbatida, keyingi umumiyliklarning – elat va millatning paydo bo‘lishiga zamin hisoblanadi. Hozirgi sharoitlarda millatlararo va davlatlararo munosabatlarning tig‘izlashuvi jarayonida alohida umumiylik sifatida xalq shakllanmoqda.

Tipik holda aholining ko‘proq Yevropaga oid olinganidagi sinfiy tabaqalanishi ijtimoiy soha tuzilmalarida muhim o‘rin tutadi. Sinflarning mavjudligi, dastavval, mulkchilik shakllari va ijtimoiy mehnat taqsimoti bilan bog‘liq. Hozirgi rivojlangan davlatlarda sinfiy farqlanish avvalgi o‘tkirligini yo‘qotib bormoqda. Zero, uning o‘rnini ijtimoiy qatlamlardagi bilim darajalari, mavjud hokimiyatga munosabatlari, yashash tarzlarining o‘xshashligi singari belgilariga ko‘ra ajralib turadigan ijtimoiy guruhlar egallamoqda. O‘z navbatida, ijtimoiy guruhlar kishilarning ijtimoiy ahamiyatga molik mezonlarga ko‘ra farqlangan istagan tarzdagi birligidir. Bu jihatdan yondashganda ijtimoiy maqomni – insonning jamiyatdagi o‘rnini, ahvolini ham farqlash lozim bo‘ladi. Buni quyidagi misolda – ayni bir odamni turli jihatlardan olib ko‘rish mumkin: kasbi – o‘qituvchi; yollanib ishlab o‘rtacha ish haqi oluvchi – iqtisodiy belgi; 50 yoshdagi erkak – demografik ko‘rsatkich; siyosiy partiya a’zosi – ijtimoiy pozitsiya va hokazo.

Mehnat jamoalari

Ijtimoiy sohani yuqorida qarab chiqilgan tashkil etuvchilari qatoriga yana ishlab chiqarishning muayyan tarmoqlarida band bo‘lgan mehnat jamoalari, shuningdek, *fermerlar,* turli tarzdagi *ijarachilar,* savdo sohasi

www.ziyouz.com kutubxonasi

dallollari (brokerlari) va boshqalarning egallagan ijtimoiy maqomidan kelib chiqib qo‘shish mumkin.

Savodxonligi, ma’lumoti darajasi (masalan, boshlang‘ich, o‘rta yoki oliy) va xarakteriga ko‘ra ijtimoiy-kasbiy (konkret kasb, aqliy va jismoniy mehnat egalari) maqomiga binoan farqlanish ham aholining muayyan qismi sifat holatini ifodalaganligiga ko‘ra ijtimoiy sohaga mansub hisoblanadi. Kishilarning yuqoridagicha farqlanishi, agar ular oladigan *daromadlari darajalariga* (yashash minimum doirasida o‘rtacha yoki yuqori daromadga ega bo‘lganlar) bog‘liq holda belgilansa, bu ham ijtimoiy sohaga tegishli bo‘ladi.

Jamiyat hayotining ijtimoiy sohasi tarkibi haqida gapirganda *nikoh* va *oilani* chetlab o‘tib bo‘lmaydi. Zero, nikoh huquqiy shartnoma bo‘lib er-xotin, bolalar va qarindoshlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solib turadi. Oila esa nikohga, qon-qardoshlikka, maishiy hayot umumiyligiga, axloqiy va o‘zaro yordam mas’uliyatiga asoslangan kichik guruh, alohida ijtimoiy institutdir.

Asosiy tushunchalar

- **Etnik shakllar** – Sotsiumning ilk tashkiliy tarzi bo‘lgan urug‘dan boshlanib qabila, el-elat, millat va hozirgi vaqtda shakllanayotgan xalqdan iborat.
- **Demografiya** – aholishunoslik, aholini o‘rganadigan fan.
- **Sinflar** – kishilarning qator asosiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha farqlanishi.
- **Nikoh va oila** – erkak va ayol, ularning nasliyatga munosabati boshqariladi. Yosh avlod turmushning asosiy sohalari bo‘yicha dastlabki saboqlarni oladi.

Savollar va topshiriqlar

1. «Ijtimoiy» so‘zining tilshunoslik (sifat) ma’nosi hamda keng va tor ma’nolarda qo‘llanishini mulohaza qiling.
2. Sinflar qaysi jihatlariga ko‘ra o‘zaro farqlanadi?
3. «Millat birligini» mulohaza qiling.
4. Aholining hududiy, demografik, ishlab chiqarish va bilim darajasiga ko‘ra farqlanishida qaysi belgi asosiy hisoblanadi?
5. Oila nikohsiz, nikoh oilasiz bo‘lishi mumkinmi?

www.ziyouz.com kutubxonasi

20-§. Boshqaruv va siyosat sohasi

Boshqaruv nima?

Boshqaruv o‘zida jamiyatni muayyan maqsadlar tomon yo‘naltirish, tarkibiy unsurlarini takomillashtirish hamda rivojlantirishini ta’minlashni ifodalaydi. Boshqaruv, o‘z navbatida, ikkiga: *stixiyali* (masalan, an’ana, odat, bozor munosabatlari va h.k.) va *o‘z-o‘zini ongli* (masalan, oilaviy munosabatlarda) boshqaruvga bo‘linadi. Ikkinchi xil boshqaruv ham ikki ko‘rinishga ega. Birinchisida *majburiylik* obyektiv ravishda jamiyat yoki uning muayyan qismlari obyektiv ehtiyojlari bilan yuzaga kelsa, ikkinchisida *maxsus yaratilgan tashkilotning* vazifasi majburiylikni amalga oshirishdan iborat bo‘ladi.

Har qanday boshqaruvning oliy nuqtasi *hokimiyatdir*. Hokimiyatning umumiy doirasi ichida katta ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi munosabat bilan bog‘liq bo‘lgan siyosiy hokimiyat shakli farqlanadi. Siyosiy hokimiyat yuzaga kelishi bilan bog‘liq holda jamiyatning siyosiy sohasi tashkil topadi. Endi siyosatda o‘z ifodasini topmaydigan ijtimoiy hodisaning o‘zi bo‘lmaydi. Bu soha markazida davlatga nisbatan munosabat yotadi. Uni quyidagicha ta’riflash mumkin: *davlat – bu insoniyat sivilizatsiyasi rivojlanishining mahsuli, xalqlar va millatlar hayotining huquq va qonunga asoslanib tashkil etilgan shaklidir*.

Davlat va huquqning bog‘liqligi uch asosiy jihatni – *birlik* (o‘zlarining kelib chiqishidagi o‘xshashlik va funksional umumiyliklari), *o‘zaro farq* (birinchisi kuch-qudratni, ikkinchisi esa irodani ifodalaydi) va *o‘zaro ta’sirni* (davlat tomonidan huquq qonun sifatida yaratiladi, o‘zgartiriladi, huquq esa davlat faoliyatini qonuniylashtiradi, uning amal qilish chegaralarini belgilaydi) o‘z ichiga oladi.

Hozirgi zamon ijtimoiy qadriyatlari nuqtayi nazaridan davlat hokimiyati orqali olib borilgan boshqaruvda ikkita umumiy jihatni ko‘rish mumkin:

Birinchidan, davlat paydo bo‘lishi bilan kishilar hayotini tashkil etish va uni boshqarishning tarixan mavjud bo‘lgan tamoyillari asosida yangi shakllari qaror topdi.

Ikkinchidan, davlat mavjudligi sharoitlarida behisob vayronagarchiliklar keltirgan minglab urushlar, butun-butun xalqlarning

www.ziyouz.com kutubxonasi

qirilib ketishi, mustamlakachilik va boshqa ko‘pgina dahshatli voqealar ham yuz berdi.

Siyosiy soha

Davlatchilikni rivojlantirish bilan siyosiy boshqaruvning murakkab tartiboti maydonga keladi. Bunda, eng avvalo, jamiyatning siyosiy sohasida yuzaga keladigan siyosiy tashkilotlar turkumi, masalan, *partiyalar* nazarda tutiladi.

Siyosiy partiya – bu jamiyat ma’lum qismi manfaatlarini ifodalab, ularni hokimiyat ishlarida qatnashishi yoki davlatni qo‘lga kiritish orqali amalga oshirishni ko‘zlagan hamfikrli kishilarning uyushgan guruhidir. Uning kurtaklari juda qadimga borib taqaladi. Hozirgi maqomdagi siyosiy partiyalarning dastlabki ko‘rinishlari Yevropada XVII–XVIII asrlarda ro‘y bergan inqiloblar bilan bevosita bog‘liqlikda yuzaga keldi va xalq vakolatchiligini ifodaladi. Hozirgi vaqtda siyosatga xalq ommasining tortilishi munosabati bilan siyosiy partiyalarning roli oshib ketdi hamda ular siyosatning asosiy subyektlaridan va demokratik davlat zarur unsurlaridan biriga aylandi. Buni davlatning vakolatli organlariga o‘tkaziladigan saylovlarda ishtirok etish (nomzodlar tavsiya etish, saylovoldi targ‘iboti, saylov komissiyalari ishida qatnashish va hokazo) da ko‘rish mumkin. Davlat ham partiyalarni qonun yo‘li bilan (partiyalarning siyosiy tizimdagi o‘rni va roli belgilashi; ularning tashkil etilishi va faoliyatining to‘xtatilish tartibi, shartlari; dasturlari va mafkurasiga doir talablar; partiyalarning moddiy-iqtisodiy bazasining belgilanishini va hokazo) nazorat qiladi. Partiyaviy tizim odatda *ko‘ppartiyaviylik* (demokratiya mavjudligida) va *bir partiyaviy* (totalitar davlatlarda) ko‘rinishidan iborat.

Asosiy tushunchalar

- **Boshqaruv** – qo‘yilgan maqsadga erishish uchun qonun kuchiga tayanib ta’sir o‘tkazishdir. Bunda boshqaruvchi va boshqariluvchi munosabatlari yuzaga keladi.
- **Davlat** – ijtimoiy boshqaruvning eng katta va maxsus tashkiloti.
- **Siyosat** – davlat hokimiyati bilan bog‘liq munosabatlar, ularni tushuntiradigan ta’limotlar hamda amalga oshiradigan tashkilot va muassasalar faoliyatining jami.

www.ziyouz.com kutubxonasi

- **Siyosiy partiyalar** – aholining avangard qismi bo‘lib, muayyan manfaatlarga (masalan, davlat hokimiyatiga) erishish uchun faoliyat ko‘rsatadigan guruh.
- **Partiyaviy tizim** – nechta partiya va qanday sharoitda ish olib borayotganligini ifodalaydigan tushuncha.

Savollar va topshiriqlar

1. Jamiyat siyosiy sohasini uning boshqa sohalari bilan aloqasini mulohaza qiling.
2. Siyosiy soha tarkibiga nimalar kiradi?
3. O‘quvchilar siyosat obyektimi yoki subyekti?
4. Partiyalar faoliyati har doim oqilona tashkil etiladimi?
5. O‘zbekiston Respublikasidagi partiyaviy tizim haqida mulohaza yuriting.

21-§. Ijtimoiy institutlar

«Institut» atamasi

Murakkab tuzilma bo‘lgan jamiyat ichida harakatlanuvchi kuchlar shunday darajada o‘zaro bog‘liqki, ularning alohida olingan har bir xatti-harakati oqibatlarini oldindan ko‘rish iloji yo‘q. Shunga ko‘ra, sotsiumning qaysi darajasida olinishidan qat’i nazar mavjudligi va rivojlanishi uning a’zolari – *kishilar faoliyatining shakli bo‘lgan* ijtimoiy institutga bog‘liq bo‘ladi. «Institut» atamasi fanda ko‘p ma’nolarda va ko‘p o‘rinlarda qo‘llaniladi.

Ijtimoiy institut kishilar o‘rtasidagi munosabatlarni, ularning xatti-harakatlarini tartibga soluvchi, jamiyatda barqarorlikni ta’minlovchi vosita hisoblanadi. Odatda eng muhim, eng zarur darajadagi institutlarga oilaviy, siyosiy, iqtisodiy, ta’limiy va diniy tuzilmalar kiradi. Hozirgi rivojlangan jamiyatlar sharoitida fan qadriyatlari tobora muhim ahamiyat kasb etib borgani sari uning standartlarini ham institut jumlasiga kiritish mumkin.

Insoniyat tarixining har bir bosqichi o‘zidan oldingisidan institutlarning soni va salmog‘ining oshib borishi bilan tavsiflanadi. Buni hozirgi vaqtda amalda bo‘lgan institutlar ko‘lami misolida, ayniqsa, yaqqol ko‘rish mumkin.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ijtimoiy institutlar tarkibi

Tashkilotlar, muassasalar hamda kishilar xatti-harakati barqaror shakllarini belgilaydigan me'yorlarning yig'indisi va bu me'yorlarga muvofiq keladigan fe'l-atvor tizimi ijtimoiy institutlar tarkibini tashkil etadi. Bular yordamida kishilarning turli o'rinlarda va darajalarda ijtimoiy almashuvi sodir etiladi.

Har bir institutning o'z maqsadi, unga erishishni ta'minlovchi aniq vazifalari va alohida maqomi bo'ladi. Ijtimoiy institut bajarishi lozim bo'lgan vazifalar xilma-xildir. Ulardan eng muhimlari quyidagilar:

1. Ijtimoiy munosabatlarni takror hosil etish va mustahkamlab qo'yish vazifasi.

2. Institutsiyaviy jarayonlar natijasida yuz beradigan o'zaro bog'liqlik, o'zaro mas'uliyat va jipslashuvga erishish – birlashtirish vazifasi.

3. Tarbiyaviy vazifa – ijtimoiy tajribani yoyish orqali institut chegarasini kengaytirish, uning a'zolarini ko'paytirishga erishish maqsad etib qo'yiladi.

4. Kishilarga turli axborotlarni yetkazish orqali jamiyat ravnaqiga xizmat qilishga qaratilgan – kommunikativ vazifa.

Tashkilotlar

Ijtimoiy institutlar tizimida nisbiy mustaqil holda tashkilotlar farqlanadi. Odatda tashkilot deganda muayyan me'yorlar va qoidalar asosida manfaatlarni, maqsadlarni va dasturlarni hamkorlikda amalga oshiradigan kishilar uyushmasi tushuniladi. Butun boshqa jihatlardan ham uning ma'nolari, xususan, ijtimoiy tuzilmaning unsuri, u yoki bu guruh faoliyatining ko'rinishi, muayyan tizimning ichki unsurlari tartiboti va hokazolar farqlanadi.

Kishilik jamiyatidagi tuzilmalar uzoq vaqt davomida urf-odatlar ta'sirida rivojlanib kelgan. Kishilarning ko'pgina ehtiyojlari tegishli tarzda oziq-ovqat tayyorlash, bolalar tarbiyasi, ish vaqti va bo'sh vaqtda oilada hamda qarindoshlar, qo'shnilar davrasida qondirilgan. Hozirgi jamiyatlarda kishilar ilgariga qaraganda ko'p jihatlardan o'zaro bog'lanib ketishgan. Ularning juda ko'p va xilma-xil ehtiyojlari bevosita amalga oshiriladigan aloqalar orqali qondiriladi. Tomonlarning shaxsan bir-birini bilishi talab etilmaydi. Ba'zan bunga masofaning uzoqligi sabab bo'lsa-da, lekin mehnat taqsimoti asosiy omildir. Bunday sharoitlarda tashkiliy ishlar va alohida tashkilotlarga bo'lgan zaruriyat o'z-o'zidan tushunarlidir.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Tashkilotlarning tasnifi

Tashkilotning rasmiylashuvi, ya’ni, tuzilishi, yaratilishi bilan ilgaridan mavjud konkret jamoa guruhi ko‘rinishini oladi. Albatta, bu hamfikrlilar, ishqibozlar yoki biron-bir obyektiv tarzda uyushganlar va hokazolar jamoasi, ya’ni, tashkilotidir.

Tashkilotlar tabiati, bajaradigan vazifalari, qo‘llaydigan usullari va hokazolariga ko‘ra turlicha bo‘ladi:

1. Rasmiy tashkilotlar me’yorlar, maqomlar va aloqadorliklarning ijtimoiy shakllanishi natijasida inson hayotidagi istagan voqea – tug‘ilish, nikoh yoki o‘lim va hokazolar albatta qayd etiladi. Bu maqsadda tegishli hukumat idoralari faoliyat yurutadi.

2. Norasmiy tashkilotlar – shaxslar yoki ularning guruhlari o‘rtasida o‘z-o‘zidan yuzaga chiqadigan munosabatlar tizimini ifodalaydi.

3. Rasmiylikdan tashqari tashkilotlar – masalan, sport ishqibozlarining, pochta markasi to‘plovchilarning va boshqalarning tashkilotlari.

Ayrim rasmiy tashkilotlar byurokratik tizimga jiddiy darajada moyilligi bilan ajralib turadi. «Byurokratiya» (aynan ma’noda «muassasa» va «boshqaruv») atamasi 1745-yilda birinchi marta fransuz ijtimoiyotshunosligida *de Gurne* tomonidan amaldorlarning hokimiyati ma’nosida qo‘llangan. Byurokratiya bir tomondan samarasizlik, sarf-xarajatdorlik, qog‘ozbozlik kabi illatlarni bildirsa, boshqa tomondan, muayyan kishilar nazarida tashkilot ishini yo‘lga qo‘yishda samarali ishlash, aniqlik, puxtalik modelini ham anglatadi. Masalaga oqilona yondashilsa, haqiqat bu qarama-qarshilikning o‘rtasidadir.

Yuqoridagilarning hammasi jamiyat hayotining asosiy sohalarini tashkil etibgina qolmay, ular o‘rtasidagi munosabatlarni belgilaydi.

Asosiy tushunchalar

- **Institut** (lotincha: *qurilma, belgilanish degani*) – a) muassasa, nizom, qoida, qonun; b) jamiyat doirasida munosabatlar va aloqalarning barqarorligini ta’minlaydigan, ijtimoiy hayotni tashkil etishning nisbatan barqaror shakli.
- **Tashkilot** – a) aniq maqsad bilan tuzilgan uyushma; b) muayyan faoliyatni uyushtirish bo‘yicha kishilar xatti-harakatini

www.ziyouz.com kutubxonasi

ifodalaydigan atama; d) obyektning tartibotiyligini tavsiflash darajasi.

- **Byurokratiya** – ko‘pincha ezgu niyat bilan bo‘lsa-da, haddan tashqari rasmiyatchilik hisoblanadi. Ba’zan ishga jiddiy zarar keltiradi.

Savollar va topshiriqlar

1. Kishilik jamiyatining institutsiyaviy tavsiflanishi qachondan boshlangan?
2. Institut tarkibini tashkilotsiz ham tasavvur etish mumkinmi?
3. Byurokratiyani faqat ijobiy jihatlari bormi?

Amaliy ish

1. Nega ijtimoiyot ilmida ilgari «jamiyat» tushunchasi ishlatilmaganini mulohaza qiling.
2. Kishilik jamiyati yaxlitligi tamoyili bilan uning muayyan sohalarga bo‘linganligi (tizimiyligi) qay darajada sig‘isha oladi? Mulohaza yuriting.
3. Jamiyat sohalari o‘zaro nisbatda tengmi? Buni turmushdan olingan misollar orqali tushuntiring.
4. Jamiyat hodisalariga institutsional yondashishning o‘tmish va hozirini taqqoslab bering.
5. Tashkilot va muassasa nisbatini aniqlang. Nazaringizda Sotsium miqyosida eng katta tashkilot qaysi?

Ma’ruza va referatlar uchun mavzular

1. Moddiy-iqtisodiy hayotning tavsifi.
2. Ma’naviylik mezoni.
3. Siyosat sohasining o‘ziga xos jihatlari.
4. Jamiyat hayoti sohalari o‘zaro aloqasi.
5. Siyosiy boshqaruv.
6. Davlat hokimiyati.
7. Ijtimoiy institut.
8. Hokimiyatlarning bo‘linganligi.

Tavsiya etilayotgan adabiyotlar:

1. «O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi». T., «O‘zbekiston», 2005.
2. «Falsafa». Darslik. M. Ahmedova tahriri ostida. T., 2005.
3. Кравченко А.И. «Обществознание». М., ООО «ТИД» «Русское слово – РС», 2006.

www.ziyouz.com kutubxonasi

V B O B. IJTIMOIY-TARIXIY JARAYONLAR

22-§. Ijtimoiy tarix: ma’nosi va kechishi

«Tarix» atamasi va tushunchasi

Kishilik dunyosi jarayonlari vaqt izchilligida, ketma-ketlikda, yuz berib muayyan voqelikni tashkil etishiga kishilar allaqachonlar e’tibor bergan va uni «tarix» atamasida ifodalaganlar.

«Jamiyat» va «tarix» tushunchalari nisbati masalasi kun tartibiga qo‘yilsa, alohida holat ko‘zga tashlanadi. Bunga, *birinchidan*, «tarix» tushunchasi, «jamiyat rivojlanishi», «ijtimoiy jarayon» tushunchalarining sinonimi hisoblanib, kishilik jamiyati va uni tashkil etgan sohalarning o‘z-o‘zidan harakatini tavsiflaydi. Ko‘rinadiki, tarixga bunday yondashishda, unda voqea va jarayonlarning tafsiloti ularning ishtirokchilari bo‘lgan shaxslar hayotisiz ko‘rsatiladi. Natijada kishilar ustidan shaxsi noma’lum qandaydir ijtimoiy kuchlarning hukmronligi ko‘zga tashlanadi.

Ikkinchidan, «jamiyat» tushunchasida «sotsium» tushunchasi konkretlashtirilsa, ijtimoiylik mavjudligining real usuli ko‘rsatilsa, «tarix» tushunchasi esa «jamiyat» tushunchasini konkretlashtiradi. Natijada kishilar hayotining qayerda va qachon kechgani bilan bog‘liq jihati tarixni tashkil etadi. Unda ijtimoiy hayotning barcha tomonlari o‘zgarishlarining yaxlit oqimi o‘z ifodasini topadi.

Uchinchidan, «tarix» tushunchasi chuqurroq mulohaza etilsa, uning nafaqat o‘tmish bilan aloqadorligi ma’lum bo‘ladi. Darhaqiqat, bir tomondan, biz har doim o‘zimiz yashab turgan ijtimoiy-madaniy davr holatidan kelib chiqib o‘tmish to‘g‘risida gapiramiz. Buning oqibatida o‘tmishda kechgan voqealar to‘g‘risida hozirgi vazifalar talablari belgilovchi bo‘lib hisoblanadi. Yani, o‘tmish hozirgi davr yordamida tushuntiriladi.

Boshqa tomondan, hozirgi zamon shart-sharoitidan kelib chiqib o‘tmish haqida olingan bilimlar kelajak uchun zarur xulosalarni ilgari surishga imkon beradi. Bu ma’noda tarix o‘z tarkibiga o‘tmishni ham, hozirgi davrni ham, kelajakni ham kiritib, ularni kishilar faoliyati bilan bog‘laydi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Tarixni tushunish to‘grisida

Kishilik jamiyati turli bosqichlarida tarixni tushunish tegishli tarzda amalda bo‘lgan. Dinamizmi kuchli bo‘lgan, taraqqiy topgan jamiyatlar sharoitida tarixni kechishi o‘tmishdan hozirgacha, undan esa kelajakka o‘tish tarzida qaraladi. Odatda, tarix sivilizatsiyaviy jamiyatlarga xos hisoblanadi va taxminan miloddan 4000 yil avval boshlangan deb olinadi.

An’anaviy, qoloq jamiyatlarda o‘tmish hozirgi davrning oldi tarzida tasavvur qilinadi. Namuna, ideal sifatida unga intilish, tobora yaqinlashib kelish maqsad etib qo‘yiladi. Bunday jamiyatlarda *mif* ustunlik qiladi. Shunga ko‘ra, bular ma’lum ma’noda tarixga qadar bosqichda qolgan, tarixiy tajribasi yo‘q jamiyatlar deyiladi.

Tarixning «ayyorligi» shundaki, uning yuz berishi kishilarga bildirilmaganday kechadi. Shunga ko‘ra, uning harakati va kishilarning shaxs shakllaridagi ravnaqini bevosita yaqindan turib kuzatish juda mushkuldir. Odatda, tarixni kuzatishning ikki imkoniyati haqida gapirish mumkin. Ulardan biri bola shaxsining shakllanishi bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchisi sotsium jarayonlari bosqichlarini tashkil etishni o‘ziga xos shakllari qaror topishini izchillikda qayd etishdan iboratdir. Boshqacha aytganda, tarixning insoniyat va shaxs tarixlari tarzida yuzaga kelishi ijtimoiy shakllar va shaxslar tadriji tarzida bo‘ladi.

Ayni vaqtda, oldingi boblarda ham ko‘rsatib o‘tilganidek, insoniyat tarixi bilan uning ajdodlarining inson bo‘lishga qadar kechgan tarixi chegarasini aniqlash masalasi muhim hisoblanadi. Bunga hozircha yetarli aniqlikda va dalillar bilan hech kim javob berolgani yo‘q. Chunki beriladigan javob muallif pozitsiyasiga, tafakkur kuchiga, ilmiy-nazariy model va hatto bevosita olingan ma’lumotlarga ham bog‘liq.

Tarixiy dinamizm

Sotsium tabiati shundayki, uning mavjudligi har doim o‘zgaruvchan xarakterga ega. Moddiy-ijtimoiy va amaliy-ruhiy mavjudot bo‘lgan kishilar o‘rtasidagi o‘zaro funksional xilma-xil munosabatlarni ifodalaydigan voqelikning bundayligi tushunarli holdir.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Insoniyat tarixining dinamik kechishi uzoq vaqtdan beri o‘rganish obyekti hisoblanadi. Buni qadimgi yunonlarning kishilik dunyosi voqealari va hodisalarini bilishga urinishlaridan, shu jumladan, «oltin davr» haqidagi xayolot va yangilanishlardan ham ko‘rish mumkin. Ovchilik va terib termaklash davridagi sodda tenglikni Antik davrdagi qullar va quldorlarga bo‘linganlik bilan solishtirish xalq og‘zaki ijodida tarqalgan *«oltin davr»* afsonasini yuzaga keltirgan edi. Bu afsonaga ko‘ra, *tarix bekik doira bo‘ylab harakatlanadi.* Buning sabablari haqida *«Xudo shunday hal etgan»* yoki *«Tabiatning hukmi shunday bo‘lgan»* kabi javoblar berilgan. Ayni vaqtlarda, bu javoblarda tarixning ma’nosi to‘g‘risidagi masala ham o‘ziga xos ravishda qamrab olingan. Lekin insoniyat o‘tmishining butun qamrovini Yevropa tafakkurida birinchi marta nasroniy dini pozitsiyasidan turib *Avreliy Avgustin* (354–430) ifodalab bergan edi. Injilda yozilganlarga tayanib insoniyat tarixini olti davrga bo‘ladi. Oltinchisi Iso payg‘ambar faoliyat ko‘rsatgan davrni o‘z ichiga oladi.

Nasroniylik dinining tushuntirishicha, tarix, *birinchidan,* chiziqli kechib, unda muayyan yo‘nalish, binobarin, ichki mantiq, alohida pirovard maqsadga tegishli muqaddas ma’no mavjud. *Ikkinchidan,* bu nuqtayi nazarga ko‘ra insoniyat tarixi ilgarilama, progressiv kechadi. Bunda Xudo tomonidan boshqariladigan insoniyat ulg‘ayib boradi. *Uchinchidan,* tarix qaytarilmasdir. Ya’ni, inson Xudo tomonidan yaratilgan bo‘lsa-da, keyinroq yo‘l qo‘ygan gunohi uchun Yaratgan rahnamoligida o‘zini takomillashtirishi lozim.

Tarixning chiziqli kechishi masalasi

Chiziqlik ko‘rinishidagi tarixning kechishi doirasida XVIII asr mutafakkirlari ilgari surgan g‘oyalarda ilohiylik o‘rniga tarixning tabiiy qonunlari tushunchalari va taraqqiyot tushunchasi qo‘yiladi hamda barcha xalqlarning tarixiy rivojlanashi yagona qonunga bo‘ysunadi deyiladi.

Keyinroq ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot g‘oyasi Yevropa xalqlari tafakkurida mustahkam o‘rin oldi. Italyan *J.Viko,* fransuzlar S*h.Monteskye, J.A.Kondorse,* nemislar *I.Kant, I.Gerder, G.V.F.Gegel* va boshqalar qarashlariga ko‘ra taraqqiyot fan, san’at, din, falsafa, huquq rivojlanishida ifodalanadi.

K.Marksning qarashlariga ko‘ra taraqqiyot ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishiga tayanadi. Lekin taraqqiyotni bunday tushu-

www.ziyouz.com kutubxonasi

nishda insonning o‘rni tarixda lozim darajada aks etmaydi. Holbuki, tarix, dastavval, inson tarixi – kishilar tarixidir. Ularning tarixi doirasidagina moddiy jarayonlar o‘tmishning mazmuni, mohiyati ifodalanadi.

Tarixning davriy kechishi

XX asrga, ayniqsa, uning oxirlariga kelib ijtimoiy dinamizmning doiraviy tarzda yuz berishi to‘g‘risidagi qadimdan mavjud bo‘lgan qarashlar yangi mazmun kasb etib, tarqala boshladi.

Darhaqiqat, insoniyat tarixida voqealarning muayyan maromda yuz berishi va takrorlanishi Sharqda ham, G‘arbda ham e’tiborda bo‘lgan. Asta-sekin kishilik dunyosi rivojlanishining davriy tarzda yuz berishi g‘oyasi shakllangan.

Hozirgi davrning mashhur tarixchisi *F.Brodelning* (Fransiya) ta’kidlashicha, *tarixiy voqealar – bular changlar, ulardagi asosiy jihat davriyliklardan iboratdir.* Bunda jarayonlar boshlanganidan ularning tugashigacha bo‘lgan vaqt olinadi.

Davriy o‘zgarishlar ikki xil tarzda: tizimiy-mutanosiblik va tarixiy shakllarda kechishi qayd etiladi. Ulardan birinchisida ijtimoiy o‘zgarishlar bir sifat holati doirasida kechib, olingan natija ikkinchi sifat o‘zgarishlari uchun ilk nuqta bo‘ladi, deb hisoblanadi. Ko‘rinadiki, bunday shaklda kechayotgan davriylik tufayli ijtimoiy holat mo‘tadilligi ta’min etiladi.

Davriylikning tarixiy shaklida mutaxassislar nazarida, umuman kishilik jamiyati ko‘rinishlari, xususan, uning aniq olingan tarkibiy qismlari muayyan muddat yashab, so‘ngra ularni tugatadi. Albatta, bunda tugayotgan ijtimoiy organizm bilan uning o‘rniga kelayotgan tuzilma o‘rtasida muayyan zarur bog‘lanishlar bo‘ladi.

Yuz berishi xillariga ko‘ra davriylikni qaysi tizimda kechishiga ko‘ra *mayatniksimon* (kichik tizimda), *doiraviy* (o‘rtacha kattalikdagi tizimda), *to‘lqinsimon* (katta tizimlarda) va hokazo ko‘rinishlari farq etiladi.

Taraqqiyot g‘oyasi: ijobiy va salbiy jihatlari

Borliqning o‘zaro mos holatini ifodalaydigan muhim jihat harakatning ilgarilama yo‘nalganligi – taraqqiyotdir.

Bu haqdagi tasavvurlar qadimdan ma’lum. Lekin nasroniylik dini insonning axloqiy takomillashuvi doirasida taraqqiyot tamoyilini xiyla to‘laroq ravishda kun tartibiga

www.ziyouz.com kutubxonasi

qo‘yadi. XVIII asrga kelib dunyoviy maqomdagi taraqqiyot nazariyasi maydonga chiqdi.

XIX asrdayoq, ayniqsa, XX asrda tarixiy taraqqiyotning umidbaxshligi shubhaga olina boshlandi. Chunki bir yo‘nalishdagi taraqqiyot ikkinchi yo‘nalishda orqaga ketishni keltirib chiqarib, inson va uning jamiyat rivojlanishiga xavf tug‘dirgan edi. Bularga qaramay, kishilik jamiyatining erishgan taraqqiyotidan ko‘z yumib bo‘lmaydi. Xususan, uning quyidagi ko‘rsatkichlarini keltirish mumkin:

1. Davrdan davrga o‘tgan sari mehnat vositalarini takomillashtirish va mehnatning o‘zini yanada oqilona tashkil etish hisobiga mahsulot ishlab chiqarish sur’ati beqiyos darajada o‘sdi.

2. Ishlab chiqarish taraqqiyoti bilan bog‘liq holda ilm-fan rivojlanishiga keng yo‘l ochildi, fan bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylana boshlandi.

3. Ishlab chiqarish yuksak texnologiyalar bilan qurollangani tufayli ijtimoiy ehtiyojlar tobora to‘laroq qondira boshlandi, turmush tarzi takomillashtirilib borildi.

4. Tabiat stixiyasidan qutulish imkoniyatlari tobora ko‘proq yaratila borildi. Shuningdek, ijtimoiy kuchlarning stixiyasi xarakterlarning salbiy oqibatlarini kamaytirish mumkin bo‘la bordi.

5. Sayyora miqyosida imkoniyatning o‘zaro yaqinlashuvi, umuminsoniy qadriyatlarning tobora kengroq va chuqurroq tarzda tarqalishi sharoiti yaratila bordi.

6. Insonning erkinlik darajasi jiddiy ravishda kengaydiki, bu muayyan darajada huquqiy-siyosiy institutlar faoliyatida o‘z aksini topib bordi.

Ayni vaqtda, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning hozirgi tarzda amalga oshishida insoniyat hayotiga to‘g‘ridan to‘g‘ri xavf soladigan quyidagi jihatlarni ham maydonga keltirdi:

birinchidan, tabiiy muhitni kimyoviy-radioaktiv va boshqa xavfli moddalar bilan zararlanishi, ekologik inqiroz;

ikkinchidan, fandan yalpi harbiy – vayronagarchilik (ommaviy qirg‘in qurollari) keltirish maqsadlarida foydalanish;

uchinchidan, jinoyatchilik, giyohvandlik, ichkilikbozlik, fohishabozlik, ko‘pgina kishilarda axloqiy buzilish hollarining ko‘payishi;

to‘rtinchidan, ijtimoiy tengsizlikning kuchayishi, ayrim ki-

www.ziyouz.com kutubxonasi

shilarning boshqalar va jamiyat hisobiga jinoyatkorona boyib ketishi;

beshinchidan, ijtimoiy adolat tamoyillarining buzilishi oqibatida mamlakat aholisi katta qismi turmush darajasining pasayib ketishi;

oltinchidan, inson huquqlarini izchil buzilishi, irqchilik, millatchilik va shovinizm illatlarining namoyon bo‘lishi;

yettinchidan, kishilarga kelajakni ilohiylashtirib ko‘rsatib hozirgi davr va o‘tmishni nazar-pisand qilmaslik;

sakkizinchidan, taraqqiyot ahamiyatini ko‘rsatishda bamisoli din darajasida ish ko‘rish;

to‘qqizinchidan, taraqqiyot tarafdorlari xohish-irodasidan qat’i nazar kelajakni ideallashtirish avlodlararo ziddiyatni keltirib chiqarishi mumkinligi, ya’ni, o‘tmish to‘laqonli bo‘lmagan edi, kabi fikrlarni ilgari surish va hokazo.

Xo‘sh, bu qiyoslardan qanday xulosa kelib chiqadi? Albatta, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotdan voz kechish kerak, degan fikrga bormaslik lozim! Gap hozirgi zamon nuqtayi nazaridan jamiyatning tarixiy taraqqiyoti tushunchasini qayta baholash to‘g‘risida bormoqda. Unga insonning jismoniy va ruhiy tavsiflari bilan uzviylikda qarash kerak. Jumladan, inson va jamiyat taraqqiyotining muhim ko‘rsatkichi sifatida hayotning o‘rtacha uzunligi, onalar va bolalar olimi darajasi, salomatlikning jismoniy va ma’naviy jihatlari, hayotdan qoniqish tuyg‘usi va hokazolar olinishi lozim. Bir tomondan tarixiy taraqqiyotning biron-bir ko‘rinishi, xoh iqtisodiy, xoh ijtimoiy-siyosiy yoki boshqa sohasi bo‘lsin, Sayyoradagi har bir insonni qamrab borayotgan barcha o‘zgarishlar uchun, tarix harakatiga maqsadga muvofiq yo‘nalish berish uchun har bir insonning mas’uliyat hissi keskin oshmoqda.

Asosiy tushunchalar

- **Tarix** – istalgan voqea, hodisa va jarayon kechishining o‘tmishini ifodalaydigan tushuncha.
- **Insoniyat tarixi** – kishilar ajdodlarining ovchilik davridan boshlangan o‘tmishi hisoblanadi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

- **Ijtimoiy dinamizm** – ijtimoiy hayotning doimo harakatda ekanligini ifodalaydigan tushuncha bo‘lib, statik holatga muqobil hisoblanadi.
- **Ijtimoiy taraqqiyot** (progress) – jamiyat tarixining ilgarilama yo‘nalganligi bilan bog‘liq holati. Uning muqobili regress (orqaga qaytish) hisoblanadi.
- **Taraqqiyot mezoni** – ijtimoiy o‘zgarishlar ko‘lamini belgilashda turli ta’limotlarda ilgari surilgan omillar va o‘lchovlar birligi.

Savollar va topshiriqlar

1. Tarixni insoniyat tarixisiz tasavvur etish mumkinmi?
2. «Tarix» va «sotsium» tushunchalari qanday nisbatda?
3. «Jamiyat» va «tarix» tushunchalari qanday nisbatda?
4. Tarixiy jarayonlar haqida diniy qarashlar?
5. Tarixiy jarayon mantiqidan taraqqiyot fenomeni kelib chiqadimi?
6. Tarixiy taraqqiyotning obyektiv mazmunini qaysi jihatlar belgilaydi?
7. Taraqqiyotni qaysi obyektiv mezonlarga ko‘ra aniqlash mumkin?

23-§. Sotsiumdagi o‘zgarishlarning funksional tavsifi

Sotsiumdagi o‘zgarishlar shartlari

Sotsium o‘zgarishi mexanizmini o‘zlashtirmasdan kishilar hayoti tizimiy tuzilishi va uning vaqtli dinamikasi to‘g‘risida muayyan tasavvur hosil etilmaydi. Sotsiumning o‘zgarishi esa uni tashkil etgan tomonlar, munosabatlar va aloqadorliklarning har birining muayyan vazifani bajara olishidan iboratdir.

Murakkab tuzilmali tizimlar tabiati shundayki, ularning har biri ko‘p o‘lchamli o‘z funksional bog‘liqligiga ega. Shunga ko‘ra, jamiyatning o‘z-o‘zini tutib turishi, o‘z yaxlitligini saqlashi, uning barcha bosqichlarida alohida-alohida olinganida ham funksional bog‘lanishlarning ifodasidir. Ya’ni, har bir tuzilma o‘z tizimi ichida

www.ziyouz.com kutubxonasi

yaxlitligiga ega. Bu yaxlitlik tuzilma darajasidagi kichik funksionallik bilan ta'minlanadi.

Jamiyat holatining funksional tahlilida uni tashkil etgan qismlar o'rtasidagi bog'lanishlarning xarakteri va yo'nalganligi masalasi hamisha muammoli hisoblanadi. Eng umumiy tarzda bu masalaga doir qarashlarni bir necha guruhga bo'lish mumkin.

Diniy yo'nalish

Bu yo'nalishda sotsiumning tashkiliy shakllanishidan tortib, uning turli darajalari funksional mavjud bo'lishigacha barcha bosqichlardagi holati *Oliy yaratuvchi* xohish-irodasiga bog'liq ekanligi asoslanadi. Jamiyatni nima harakatga keltiradi va uning manbasi qayerda, degan masala diniy fenomenning ilk ko'rinishi bo'lgan asotirda dastavval ifodasini topgan. Masalan, yunon shoiri *Gesiodning* (yangi eradan avvalgi V asr) poemasida quyidagicha hikoya qilinadi: Olimp tog'idagi *xudolar* insonning *birinchi* avlodini baxtli qilib yaratdilar. Bu avlod yashagan davr *oltin asr* bo'lgan.

Kishilar *ikkinchi asrda,* avvalgi oltin asrdagidek baxtli, kuchda ham, aqlda ham avvalgidek bo'lmagan va xudolarga ham bo'ysunmagan. Bundan achchig'langan *Zevs* ularni Yer ostida yashashga majbur qilgan.

Zevs yaratgan uchinchi zot va *uchinchi – mis asri* oldingilariga o'xshamagan. Kishilarning quroli ham, uy-joylari ham misdan qilingan. Ular bir-birini shafqatsiz talaganlar.

To'rtinchi asr va yangi kishilar zoti Zevs tomonidan yarim xudo – qahramonlar sifatida yaratilgan bo'lib, ularning barchasi keyinroq qonli urushlarda qirilib ketadilar.

So'nggi *beshinchi temir asri* kishilar zoti yaratilganidan beri hozirgacha yashab kelmoqda. Kishilar kechasi-yu kunduzi, tinimsiz ravishda og'ir mehnatga mahkum etilganlar. Ularga ba'zan xudolar tomonidan birmuncha ezguliklar ham yuborilib tursa-da, yovuzlik ko'proq va hamma joyda mavjuddir. Vijdon xudosi va Adolat kishilarni tashlab Olimp tog'iga ketib qolganlar.

Kishilik dunyosi funksional holatining asotiriy tushuntirilishi barcha xalqlarda mavjud. Mohiyatan bu izoh keyinroq ancha o'zgargan holda barcha monoteistik dinlarga ham o'tgan. *Iudaviylik* dinning, shuningdek, *nasroniylik* dinining ham kitobi *Injilda* keltirilishicha, gunohlari uchun *Odam* va *Yeva* jannatdan quvilsa-da,

www.ziyouz.com kutubxonasi

ularning avlodlariga e’tibor beriladi. Xudo olamni suvga bostiradi, kishilarning o‘zaro munosabatlari me’yorlarini din amri sifatida aniq belgilab beradi. Bu me’yorlardan to‘rttasida Xudoning buyukligi, qolgan oltitasida esa ota-onani hurmat qilish, o‘g‘rilik, qotillik, bevafolik qilmaslik, yolg‘on guvoh bermaslik va yaqinlarining mulkiga, xotiniga, umuman, hech nimasiga ko‘z olaytirmaslik haqida gap boradi.

Nasroniylik kishilik jamiyati turli holatlarini doimo diqqat markazida tutib keladi. Bu dinning bosh g‘oyasi – insonning gunohkorligi va qutqarishlik masalasi hisoblanadi. Odam va Yevadan boshlangan gunohi tufayli kishilar, insoniyatning barcha a’zolari o‘zaro tengdir. Ular uch qiyofada namoyon bo‘ladigan yagona va buyuk xudoga e’tiqod qilib gunohlari uchun tavba-tazarru etishlari lozim, degan tushuncha mavjud.

Nasroniylikda barcha ijtimoiy masalalar shaxs fenomenida jonlanadi. Uning ijtimoiy-siyosiy va ma’naviy-mafkuraviy jihatlarida Xudo bilan munosabati avtonom, deb olinadi. Shunga ko‘ra, u o‘z-o‘zini baholash orqali dunyo taqdiriga mas’uldir.

Islom dinida borliq holati me’yorlari barcha musulmonlar uchun Qur’oni karimda ifodalab berilgan. Bu – har kuni *besh martalik namoz, ro‘za, zakot,* imkon bo‘lganda muqaddas joyga kamida bir marta qilinadigan haj va hokazolardir. «Albatta, osmonlar-u yerning mulki Allohnikidir. U o‘zi tiriltiradi, o‘zi o‘ldiradi» («Tavba» surasi, 116-oyat).

Hindiylik dini yo‘nalishlaridan biri vishnuiylikda *uchlik* – Braxma (olamni yaratuvchi), Vishnu (olamni ehtiyot qiluvchi va homiy) va Shiva (vayron etuvchi) mavjud deb qaraladi. Vishnu inson zotini himoya qiladi, kishilar faoliyatini yo‘naltiradi.

Buddaviylikda xudolar dunyoviy ishlarga aralashmaydi. Yaxshi hayot kechirish insonning o‘ziga bog‘liq. Lekin barcha uchun majburiy bo‘lgan *«bironta ham tirik jonni o‘ldirmaslik», «o‘g‘irlik qilmaslik», «birovning xotiniga ko‘z olaytirmaslik», «yolg‘on gapirmaslik», «sarxush qiluvchi ichimliklar iste’mol qilmaslik»* kabi qoidalar ham mavjud.

Dunyoviy yo‘nalish

Jamiyat jarayonlarini o‘rganishda hamda uni funksional tomondan tushuntirishda monistik va plyuralistik yondashishlar farqlanadi. Ulardan birinchisida sotsium holatini belgilovchisi

www.ziyouz.com kutubxonasi

sifatida *iqlim, o‘simlik* va *hayvonot dunyosi, tog‘lar, dengizlar* va h.k. (geografik omil), *etnik* va *irqiy* jihatlar (zo‘ravonlik omili), *yashash uchun kurash* (biologiyaviy omil), *aholi soni, iqtisodiy manfaatlar* va *sinfiy kurash* (marksistik ta’limot) – moddiy omillar olinadi.

Monistik yondashuv asosiga *ma’naviy-intellektual* omillar, ya’ni, inson aql-idrokining rivojlanishi, ilmiy bilimlar, dunyoqarashlar va diniy e’tiqodlar, estetik zavqlanish, mehnat taqsimoti va hokazolar ham qo‘yilishi mumkin.

Plyuralistik yondashuvga ko‘ra kishilik dunyosi funksional holatida belgilovchi va belgilanuvchi omillar bo‘lmay, ular bir-birini to‘ldiradi, o‘zaro bog‘liq va taqozo etilgan holda mavjuddir.

Sotsium tashkiliy shakllarning funksional tahlilida alohida e’tiborga molik jihat – *birinchidan,* kishilik jamiyatining holatini barqaror ta’minlash bo‘lsa, *ikkinchidan*, uni takomillashtirish, rivojlantirish masalasidir.

Jamiyat holatini barqaror ta’minlash vazifasi mazmuniga ko‘ra, dastavval, bioruhiy-ijtimoiy mavjudot bo‘lgan insonning o‘zini har doim uning turli faoliyati sohalari orqali takror ishlab chiqarishdan iboratdir. Barqarorlik turg‘unlikni anglatmaydi, albatta. Ijtimoiy tizimning barqarorligiga uni rivojlantirish, optimallashtirish orqali erishiladi.

Inson kishilik taraqqiyoti davomida jamiyat holatining barqarorligi va rivojlanishi jihatidan ketma-ket tarzda quyidagi omillar ta’sirida bo‘lgan:

1. Tabiatning bevosita ta’siri – bunda tashqi va ichki tabiiy kuchlarning ta’sirida inson u yoki bu harakatni amalga oshiradi. Lekin tabiiylikning ham mutlaq xarakterga ega emasligi asta-sekin ma’lum bo‘lib qoladi.

2. Dinlar ta’siri – bunda kishilar o‘z xatti-harakatlari asosiga muayyan ma’no qo‘ydilar. Lekin bu omil ham voqelikka zid kelib qoladi.

3. Axloq – kishilar xatti-harakatlari ma’nosidan qat’i nazar, o‘zlari uchun yaxshi, zarur bo‘lgan faoliyatni amalga oshiradilar. Keyinroq uning ham inqirozi boshlanadi.

4. An’anaviylik – bu kishilarning qabul qilingan me’yorlar asosida o‘z hayotlarini yo‘lga qo‘yishi bo‘lib, albatta, keyinroq bu ham manfaatlarga to‘g‘ri kelmay qoladi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

5. Huquqiy omil – kishilarning taqiqlanmagan barcha faoliyat turlari bilan shug‘ullana olishi.

6. Kundalik ehtiyojlar – bunda kishilar qanchalik kuchlari yetadi, shunga bog‘liq tarzda o‘zlari uchun foydali bo‘lgan iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va hokazo faoliyat turlari bilan band bo‘ladilar.

Yuqorida aytilganlardan ko‘rinadiki, kishilik jamiyati tavsifida uni nimalardan iboratligini bilishning o‘zi yetarli emas. Uni tashkil etgan tomonlar qanday vazifalarni va qay tarzda bajaradi, degan masalalarga javob berish ham muhim hisoblanadi.

Asosiy tushunchalar

- **Funksional holat** – kishilik dunyosi tarkibiy qismlarining o‘zaro mutanosibligida uning o‘zgarishi, rivojlanishini ifodalaydigan tushuncha.
- **Monizm** (yunoncha: *bir*) – olamni yagona asosda tashkil topganligini izohlaydigan tushuncha.
- **Plyuralizm** (lotincha: *ko‘plik*) – narsa va hodisalarning yagona asosga keltirilmasligini, ularning o‘zaro bog‘liq bo‘lmagan tarzda turli-tumanligini tushuntiradigan tushuncha.

Savollar va topshiriqlar

1. Kishilik dunyosi funksional holati uning tarkibiy qismlari holatidan nima bilan farqlanadi?
2. Kishilik dunyosi mavjudligining funksional jihati qanday tuzilishga ega?
3. Ijtimoiy tarixni tushuntirishda funksional yondashishning ahamiyati qanday?
4. Kishilik dunyosi jarayonlarida diniy omillarning o‘rnini mulohaza qiling.
5. Dunyoviy qarashlar haqidagi fikringizni bildiring.

Amaliy ish

1. «Tarix» tushunchasini qo‘llashning amaliy ahamiyati nimada?
2. «Sotsium», «jamiyat» va «tarix» tushunchalari o‘zaro qanday bog‘liqlikda ekanligini tushuntiring.

www.ziyouz.com kutubxonasi

3. Sotsium va jamiyatga tatbiqan funksionallikni mulohaza eting.
4. Jamiyatning funksional holati uning tarixi kechishining omili bo‘la oladimi? Buni tushuntiring.
5. Tarixning ma’nosi bo‘lishi mumkinligini tushuntiring.
6. Ijtimoiy dinamizmni tushuntiradigan nazariyalarni o‘zaro solishtiring.
7. Taraqqiyot tamoyillariga hozirgi davr qanday talablar qo‘yadi? Buni rivojlangan mamlakatlar misolida tushuntiring.

Ma’ruza va referatlar uchun mavzular

1. Tarixning ta’riflanishi.
2. Tarixning kechishi mexanizmi to‘g‘risida.
3. Jamiyatning funksional holati va uning tarixi o‘rtasidagi bog‘liqlik.
4. Kishilik jamiyati funksional holatini diniy tushuntirish.
5. Jamiyat mavjudligi va rivojlanishini dunyoviy tushunish.
6. Jamiyat barqaror holatining asosiy shartlari.
7. Kishilik jamiyatining taraqqiyoti muammosi.
8. Taraqqiyotning mezonlari muammosi.

Tavsiya etilayotgan adabiyotlar:

1. I. A. Karimov. «Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q». T., «Sharq», 1998.
2. I. A. Karimov. «Jamiyatimiz mafkurasi xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin». («Tafakkur» jurnali bosh muharririning savollariga javoblar). «Xalq so‘zi» gazetasi, 1998-yil, 11-iyun.
3. I. A. Karimov. «Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman» («Fidokor» gazetasi muxbirining savollariga berilgan javoblar). 2000-yil, 8-iyun.
4. «Falsafa». Darslik. Matbua Ahmedova tahriri ostida. T., 2006.
5. Кравченко А.И. «Обществознание». М., ООО «ТИД» «Русское слово – РС», 2006.

www.ziyouz.com kutubxonasi

U CH I N CH I BO‘ L I M

SIVILIZATSIYALAR – IJTIMOIY-MADANIY JARAYON

VI B O B. JAMIYAT VA SIVILIZATSIYA

24-§. Sivilizatsiyaning boshlanishi va tadriji

Hozirgi vaqtda insoniyat jamiyat va uning tarixini sivilizatsiyaviy jarayonlar, ularning turli ko‘rinishlari va bosqichlari sifatida qarash ilmda yetakchi o‘rinni egallaydi. Jumladan:

Birinchidan, uning fan tarixida 250 yildan beri davom etib kelayotgan jiddiy an’analari mavjud.

Ikkinchidan, davrimizning barcha murakkabliklarini asosiy jihatlariga ko‘ra sivilizatsiyaviylik yondashuvi bilan xiyla keng tushuntirish mumkin.

Uchinchidan, sobiq sotsialistik hamdo‘stlik deb atalgan tuzilmalar, shu jumladan, sobiq Sovet davlatida fikr-o‘yning hukmdori bo‘lib, o‘zining yaroqsizligini to‘la ko‘rsatgan bo‘lsa-da, lekin hozircha batamom bartaraf etilmagan ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar to‘g‘risidagi markscha-lenincha dogmaning ijtimoiy-gnoseologik jihatdan ham umrini yashab bo‘lganligini tasdiqlaydi.

«Sivilizatsiya» atamasi

Lotincha «civilis» so‘zidan olingan bo‘lib, shahar, shahar jamoasi, fuqaro, davlat, fuqaroviylikka, davlatchilikka oid juda ko‘p ma’nolarni bildiradigan bu atamani birinchi marta fransuz mutafakkiri Mirabo 1757-yilda bosilib chiqqan *«Kishilarning do‘sti yoki aholi to‘g‘risidagi risola»* kitobida qo‘llagan. Shotlandiyalik A.Fergyusonning 1767-yilda nashr qilingan *«Fuqaroviy jamiyat tarixi tajribasi»* asari nomida ham ushbu atama ishlatilgan.

Ma’rifatchilik davri (XVIII asr) faylasuflari tomonidan *«sivilizatsiya»* atamasi yevropaliklar jamiyatining ma’rifatsiz «varvar»-lardan ustunligini ko‘rsatadigan, aql-idrok va adolatga asoslangan

www.ziyouz.com kutubxonasi

borliqning muhim tomonlari va holatlarini ifodalash ma'nosida qo'llangan. Keyinroq bu so'zni *T. Jufrua* (Fransiya) har bir xalqning etnografik qiyofasini ifodalaydigan ma'noda ishlatgan.

Haqiqatan ham buyuk geografik kashfiyotlar va sayohatlar natijasida to'plangan boy tarixiy-elshunoslik materiallarini izohlash zaruriyati, o'z navbatida, har bir xalqning o'ziga xos sivilizatsiyasi mavjudligi haqidagi qarashlarni maydonga keltiradi. Ayni vaqtda, nisbatan tezroq muomalaga singib borayotgan «sivilizatsiya» atamasi turli ma'nolari ichida ko'proq yevropotsentrizmni ifodalashi ko'zga tashlanmoqda.

XIX asr boshlaridan Yevropa ilmi doirasida sivilizatsiya va *ijtimoiy taraqqiyot* g'oyalarini kun tartibiga qo'yish orqali insoniyat o'tmishi bosqichlarini ifodalashga harakat qilindi. Buning natijasida tarixni haqqoniy yoki nohaqqoniy ko'rinishida qarash ham maydonga keldi. Keyinroq K.Marks insoniyatning ilk tashkiliy ifodasi bo'lgan ibtidoiy jamoadan keyingi davrni ham haqiqiy tarix emas, insoniyatning haqiqiy tarixi sotsializmdan boshlandi, deb da'vo qilganida ayni shu pozitsiyada turgan edi.

Sivilizatsiya tushunchasi

Amerikalik antropolog *L. G. Morgan* «Qadimgi jamiyat» degan asarida sivilizatsiyaning insoniyat o'tmishini xuddi *A.Fergyuson* kitoblarida yoritilganidek, yovvoyilik va varvarlik bosqichlaridan keyingi tarixini ifodalash uchun qo'lladi. Ayni shu ma'noda sivilizatsiyani hozirgi amerikalik olim *A. Tofler* va boshqa ko'pgina olimlar ham qo'llamoqda. Shuningdek, «sivilizatsiya» atamasini ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida u yoki bu mintaqa yoki etnos rivojlanishi darajasining ifodasi ko'rinishida (ingliz-sakson tafakkuri doirasida *Arnold Toynbi* va boshqalar), hatto madaniyatning yakuni tarzida (Osvald Shpengler) tushunganlar.

Tushunchaviy maqomiga ko'ra sivilizatsiyada, *birinchidan,* jamiyatning taraqqiyotga o'tishi ifodalanadi. Ya'ni, insoniyatning qon-qardoshlikka asoslangan jamiyati o'rnini kishilarning hududi etnik tamoyilda tashkil topgan ijtimoiy-madaniy umumiyligi egallaydi. Bu umumiylikda, faqat o'ziga xos qonuniyatlar belgilovchi o'rin tutadi. Ikkinchidan, bu tushunchada kishilik dunyosi harakatining muhim shartlaridan bo'lgan mehnat taqsimotining tobora murakkablashib borishi, uning ketma-ket keladigan bosqichlarida insoniyat moddiy va ma'naviy boyligini tobora ko'paytirish o'z ifodasini topadi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Uchinchidan, insoniyat ilgarilama harakatida u erishgan darajani anglatgani bilan sivilizatsiya evristik – bilish ahamiyatiga molikdir. Bularga asoslanib sivilizatsiyaga quyidagicha ta’rif berish mumkin: unda keng ma’noda sotsiumning muayyan sifat holati, tor ma’noda esa uning har bir tarixiy bosqichlari tashkiliy tuzilishi tamoyillaridan tortib asosiy jihatlari namoyon bo‘lishining shart-sharoitlari yig‘indisigacha barchasi tushuniladi.

Hozirgi vaqtda «sivilizatsiya» tushunchasi ijtimoiy-gumanitar fanlarda markaziy o‘rin tutmoqda. Uning yordamida insoniyat tarixi jarayonlarining turli-tuman kechishi masalalari to‘laroq qamrab olinadi.

Chorvachilik va dehqonchilikning kelib chiqishi

Tarixan ilk sivilizatsiyaning shakllanishi miloddan avvalgi 17-yuzyillikka to‘g‘ri keladi.

Sug‘orma dehqonchilikka asoslangan hayot neolit inqilobini yuzaga keltirgan. *Chorvachilik va dehqonchilikning kelib chiqishi insoniyat tarixida birinchi mehnat taqsimoti edi.*

Dehqonchilikni yo‘lga qo‘yishda murakkab irrigatsion ishlarni bajarish uchun doimiy, o‘troq yashash zarur edi. O‘troqlikka o‘tish bilan paydo bo‘lgan manzilgohlar anchagina qulayliklarga, ba’zan esa tashqi devorlarga ega bo‘lganlar. Bu esa boyliklar va tajriba nafaqat jamoa tasarrufi ko‘rinishida, balki maxsus predmetlar (texnika) shakli va miqdori ko‘rinishida ham to‘planib borganini anglatadi. Faoliyat turlarining ko‘payishi natijasida toshdan, yog‘ochdan, suyakdan mehnat qurollari yasash, yerga ishlov berish, chorvachilik va dehqonchilik xomashyolariga qayta ishlov berish, kulolchilik buyumlari yasash, uy-joylar qurish va hokazolarga erishildi.

Hunarmandchilik va *quruvchilikning* (ikkinchi va uchinchi mehnat taqsimoti) maydonga kelishi yuqoridagi jarayonlarning natijasi bo‘ldi. Bularning barchasi sivilizatsiya kelib chiqishining iqtisodiy jihati hisoblanadi. Uning ijtimoiy ifodasi esa ibtidoiy kishilarda bo‘lgan zootsentristik, totemistik shakllarni bartaraf etib, ular o‘rniga antropotsentristik, urug‘ shakllarini paydo bo‘lishini bildirgan. *Sivilizatsiya kishisi iste’molchidan universal qadriyatlarni yaratuvchiga aylangan.* Uning uchun axloqiy, so‘ngra esa huquqiy me’yorlar va ularni amalga oshirish uchun ijtimoiy-siyosiy tuzilmalar zarur bo‘lgan.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Politogenez

Bular esa, o‘z navbatida, *to‘rtinchi mehnat taqsimotini* – harbiylar, zodagonlar va dohiylar bo‘lishini, siyosiy boshqaruvning kelib chiqishini, politogenezini shart qilib qo‘yadi.

Politogenez jonli tabiatdagi mavjud o‘z-o‘zidan tashkillanishni, kishilik dunyosi tadriji ma’lum tomondan qadimgi Sharqning sug‘orma dehqonchilik qilinadigan mintaqalari jamoalaridagi boshqaruv tuzilmasini, ayniqsa, uning ma’muriy buyruqbozlik ko‘rinishini bildirgan.

Siyosiy hokimiyatning amalda bo‘lishi ijtimoiy hokimiyatda zarur bo‘lgan barcha unsurlar bilan birga, qo‘shimcha ravishda quyidagi jihatlar ham bo‘lishini taqozo etadi:

1. Hokimiyatni amalga oshiruvchi guruh yoki guruhlar bilan hokimiyatning obyekti bo‘lgan guruh yoki guruhlarning o‘zaro ijtimoiy ajralishi.

2. Hokimiyatni amalga oshirishning asosi sifatida uyushgan majburiylikning mavjudligi (masalan, oqsoqollar kengashi va hokazo).

Sivilizatsiya kelib chiqishining ma’naviy shart-sharoitlari

Ma’naviy sohada sivilizatsiyaviy hayotning qaror topishi eng radikal tarzda bo‘lib, inson ruhiyatida mantiqiy tafakkurni, unda esa sifat jihatdan yangi dunyoqarashni keltirib chiqaradi. Astrologiya, arifmetika, biologiya, tibbiyot, agronomiya kabi fanlarning kurtaklari shakllana boshlandi. Unsurlari ko‘rina boshlangan ilk san’at namunalarida – urf-odat musiqalari va raqslarida, asosan, asotiriy (mifiy) personajlar aks etgan.

Sakral (lotincha sacrum – muqaddas) sohada sivilizatsiyaviy ruhiyatda ibtidoiylikda bo‘lganidek, mistika (yunoncha mistukos – sirli) to‘la hukmron edi.

Sivilizatsiyaning ilk ko‘rinishi bo‘lgan *neolit davri* asta-sekin *eneolit bosqichiga, ya’ni, mis-tosh, bronza davrlariga* o‘rnini bo‘shatib berdi.

Xususiy mulk

Eneolit sivilizatsiyasining o‘ziga xos jihati shundaki, mulkning neolit davridagi umumiyligidan xususiy shakliga o‘tildi. Xususiy mulk ikki shaklda vujudga keldi. Birinchisi yirik shaklda – jamoa va qabila boshliqlari qo‘lida unumdor yerlar, chorva mollari

www.ziyouz.com kutubxonasi

va qullar to‘plandi. Ikkinchisi esa mayda shaklda – Sivilizatsiya kelib chiqishining ma’naviy shart-sharoitlari xususiy mulk – kichik yer egalari, chorvadorlar, hunarmandlarning mulki ko‘rinishida amalda bo‘ldi. Bu davrda qullarning o‘rni alohida bo‘lganligini nazarda tutish lozim.

Sivilizatsiyaning bu bosqichida mahsulotlarni muntazam ayirboshlashning zarur sharti sifatida *pul muomalasi* vujudga keldi. Muomala uchun dastlab oltin, so‘ngra kumush tangalar ishlatila boshlandi.

Sivilizatsiya va madaniyat. Sivilizatsiyalarning insoniyat ilgarilama harakati bosqichlari ekanligi doirasida madaniyat hodisasi alohida o‘rin tutadi. Fransuz mutafakkiri *J.J.Russo* (XVIII asr) insonning tanasi va ruhiy ehtiyojlari to‘g‘risida fikr yuritib, birinchisi qonunchilik, davlat tuzilishi, xavfsizlik tizimiga ehtiyoj sezganidek, ikkinchisi ham o‘zini takomillashtirish uchun madaniyatga, dastavval, san’at va fanga bo‘lgan ehtiyojni qondirishi kerak, deb ko‘rsatgan edi. Nemis mutafakkiri *O.Shpengler* (XX asr) fikricha ham sivilizatsiya texnik-texnologik omillarning yuksak darajasini ifodalasa, madaniyat hayotiy ijodiylikni bildiradi. Darvoqe, bu mutafakkir G‘arb tafakkuri tarixida birinchi bo‘lib har bir sivilizatsiyaning noyobligini, betakrorligini isbotlagan.

M.Veber (XX asr, Germaniya) ta’kidlashicha, sivilizatsiya Sotsium harakatining muayyan bosqichini anglatsa, madaniyat esa sivilizatsiyaning sifat darajasini ifodalaydi.

Madaniyat hodisasiga tizimiy yohdashish lozim. Tizimning har bir unsuri boshqasi bilan shunday tarkibiy bog‘liqki, ularning o‘zi alohida-alohida kichik tizimni tashkil etadi. Masalan, siyosiy madaniyat tarkibiga siyosiy tanlov, siyosiy harakatlar, siyosiy me’yorlarning madaniy mohiyati kiradi. Ko‘rinadiki, murakkab tuzilma bo‘lgan *madaniyat – bu inson yaratuvchilik mohiyatining ifodasidir.*

Sivilizatsiya va uning madaniy tashkil etuvchisi yalpi olinganida ham yoki alohida tarkibiy qismlari ham insoniyat muayyan *ehtiyojiga* javob berishi bilan ahamiyatlidir. Ehtiyoj kishilarni *maqsad* sari yetaklaydi. Unga erishish esa muayyan *idealga,* me’yorga va bular orqali oxir-oqibatda *qadriyatga* tayanadi.

«Qadriyat» so‘zi barcha xalqlar tillarida asosan *insonning voqelikka bo‘lgan alohida munosabatlarini, narsa va hodisalarning insonga nisbatan olingan ahamiyatliligini bildiradi.* Masalaning

www.ziyouz.com kutubxonasi

muhimligiga ko‘ra hozirgi vaqtda falsafiy bilish tizimida qadriyatlarni o‘rganadigan maxsus tarmoq – aksiologiya (axios – qadriyat va logos – ta’limot) maydonga keldi.

Farmatsiyaviy yondashuvning yaroqsizligi

Insoniyat hayoti va o‘tmishga sivilizatsiyaviy yondashish haqida gap borganda ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar to‘g‘risidagi marksistik qarashlarga ham munosabat bildirishga to‘g‘ri keladi. Bu qarashlar tarixiy jarayonni qat’iy sxematik sabab-oqibat, izchil ketma-ketlik tarzida kechadi, degan da’vosi bilan kishilik dunyosi butun murakkabliklarini qamray olmagani holda, yana chiziqli tafakkur usuli bo‘lib qolgan edi.

Ma’lumki, uyg‘onish davri, XV–XVII asrlar mutafakkirlari Yevropa tarixini uch bosqichga – *porloq – antik davr*ga, *qora – o‘rta asrlar*ga va kirib kelayotgan *nurafshon – yangi zamon*ga bo‘lgan edilar. *Sen-Simon* (Fransiya) esa antik davrga quldorchilik, o‘rta asrchilikka feodalizm va yangi davrga yollanma mehnatga asoslangan sanoat tizimi tarzida qaragan. Nemis faylasuflari *K. Marks* va *A. Engels* bu uchlikka *Luis Morgandan* o‘zlashtirilgan ibtidoiy jamoa davrini va XIX asrda «sharpasi kezib yurgan», hozir esa utopiya ekanligi hammaga aniq bo‘lib qolgan kommunizmni o‘zlaridan qo‘shgan edilar. Natijada insoniyat tarixi ibtidoiy jamoa tuzumi, quldorchilik, feodalizm, kapitalistik va kommunistik formatsiyalardan (bu atama esa geologiya ilmidan olingan) iborat bo‘lib qolgan edi.

K. Marks va F. Engelsda, ularning davomchisi bolshevik V. I. Leninda 10 martacha *«osiyocha ishlab chiqarish usuli»* tushunchasi uchraydi. Buning boshqacha nomi osiyocha formatsiyadir. Gap shundaki, *Osiyo-Sharq, shuningdek, Shimoliy Afrika mamlakatlariga tatbiqan ketma-ketlikda olingan quldorlik, feodalizm va kapitalizm mezonlari ishlamaydi.* Holbuki XIX asrning ikkinchi yarmida – XX asrning boshlarida va keyinroq ijtimoiy fikrda M. Veber asoslagan *ideal tip, M. Sheler – falsafiy antropologiya, kantichilardagi* qadriyatlar, *E. Gusserl* – fenomenologiya, *M. Xaydegger, K. Yaspers, J. P. Sartr* – ekzistensializm, *G. Gadamer* – germanevtika va boshqa ta’limotlarida iqtisodiyotdan tashqari sohalarning o‘rni va ahamiyatining chuqur tahlili insoniyat bilimlarini yangi pog‘onaga ko‘tardi. Marksizm-leninizm esa ijtimoiy-ruhiy borliqni, an’anaviy mentalitetni, diniy e’tiqodni, kishilar etnoruhiy xususiyatlarini ilmiy xoslikda o‘rganishga noqobil ta’limot bo‘lib chiqdi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Asosiy tushunchalar

- **Sivilizatsiya** – insoniyat jamiyati jarayonlari harakatida erishilgan daraja hamda moddiy va ma’naviy qadriyatlarni o‘zlashtirish usulini ifodalaydigan tushuncha.
- **Mehnat taqsimoti** – individual sifatlarining rivojlanishi natijasida kishilar o‘rtasidagi faoliyat almashinuvi va o‘zaro bog‘liqlikni anglatadigan tushuncha.
- **Neolit va eneolit davrlari** – sivilizatsiya kelib chiqqan va undan keyingi davrlar.
- **Madaniyat** – sivilizatsiyaning ma’naviy sohasi bo‘lib ijodiylikni ifodalaydi.
- **Qadriyat** – ijobiy ma’noda ehtiyojlarni qondiradigan istagan narsa yoki hodisa.

Savollar va topshiriqlar

1. Nega «sivilizatsiya» atamasini qo‘llash XVII asrdan boshlangan?
2. «Sivilizatsiya» tushunchasining ko‘p ma’noliligi haqida mulohaza qiling.
3. «Tarix» va «sivilizatsiya» tushunchalarini izohlang.
4. Sivilizatsiyani tushuntiradigan qarashlar rang-barangligi sabablarini mulohaza qiling.
5. Politogenez qanday kechgan?
6. Sivilizatsiya va madaniyat nisbatini mulohaza qiling.
7. Qadriyatlar tasnifini bering.
8. Daryo, dengiz va okean sivilizatsiyalari qanday tavsiflanadi?
9. Sivilizatsiyaga tarixiy bosqichlilik yondashish nimalardan iborat?
10. Marksistik formatsiya nazariyasining yaroqsizligi nimada?

25–26-§. Sharq va G‘arb: sivilizatsiya tiplari

«Sharq» tushunchasining mazmuni

«Sharq» Yer shari quruqlik qismining Osiyo qit’asi va Afrika qit’asining shimoliy qismini qamragan geografik atama bo‘lib ko‘rinsa-da, bunda **tarixiy-madaniy, jamoatchilik, an’anaviylik, ijtimoiy-siyosiy** (alohida

www.ziyouz.com kutubxonasi

davlat tipi, individuallikdan jamoaviylikning ustunligi), **ma'naviy** jihatlar (turli darajadagi ochiq dinlar, intuitsivlik bilan ratsionallikning qo'shilib ketganligi) eng ko'p darajada ifodalangandir. Sharq dunyosi asosiy jihatlariga ko'ra yaxlit bo'lgani holda o'ziga xos xilma-xilliklar, muayyan darajadagi ijtimoiy-madaniy qarama-qarshiliklar ham inkor etilmaydi.

Sharqda insoniyat tarixi boshlangan. Bu yerda bundan 10–12 ming yillar avval chorvachilik va dehqonchilikka asos solindi. Natijada inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlarda yangi jihatlar paydo bo'ldi. Dehqonchilik bilan shug'ullanish tabiat qonunlarini o'rganib borish imkoniyatlarini berdiki, bu ishlab chiqaruvchilarning tashqi sharoitlardan bir qadar mustaqil bo'lishiga olib keldi. Bu faoliyat asosan mavsumiy bo'lganidan aholining ma'lum qismi boshqa sohalarda va maqsadlarda mehnat qilish imkoniyatiga ega bo'lgan. G'ildirakning ixtiro etilishi muhim yangilik edi.

Ishlab chiqarish orqali xo'jalik yurgizish shaklining vujudga kelishi kishilarning turmush tarzini tubdan o'zgartirgan. Ularning axloq-odobi, an'analari barqaror rivojlanish kasb eta borgan.

Sharq ma'naviy hayotida avvalboshdan diniy-asotiriy va tafakkurning mutlaqlashtirish uslubi mavjud bo'lgan. Qadimgi kishilar dunyoqarashida Olamning Tabiat va Sotsiumga, tabiiy va notabiiyga bo'linishi dastlab yuz bermagan edi. Shunga ko'ra Sharq kishilarining olamni idrok etishi **qorishiq – sinkretik** tusda bo'lib, «barcha narsalar birlikda», «hamma narsa hamma narsada» tarzida qaralgan. Olamni bunday idrok etishda kishilar xatti-harakati, ularning taqdiri koinotiy qonunlarga ko'ra erkin bo'la olmaydi. Bunday dunyoqarashda kishilar taqdirini **Tabiat, Sotsium** va **Davlat** belgilashi muqarrar.

Qadimgi Yaqin Sharq sivilizatsiyasi

Yaqin Sharqdagi ilk sivilizatsiyaning yaratuvchilari *shumerliklar* faoliyati natijasi o'laroq barpo etilgan shahar davlatlarida an'anaviy xo'jalik yurgizish bilan birga, ijtimoiy-siyosiy sohada ham muhim o'zgarishlar qilingan. Shumerliklar yaratgan *iyeroglifiy alifbo* ma'naviy rivojlanishga jiddiy turtki berdi. Va jarayonlar Shumer davlati o'rniga kelgan Akkad va boshqa tuzilmalar, ayniqsa, *Bobil* davlati davrida davom etdi. Bobil podshosi *Xammurapi* davlatni o'zi tuzgan qonunlar asosida boshqargan. Bu yerda o'z davrining ilg'or taqvimi tuzilgan,

www.ziyouz.com kutubxonasi

sanoqning **o‘nli tizimi** joriy etilgan. Ko‘pgina xudolar to‘g‘risidagi tasavvurlar, ibodatxonalar, qiziqarli afsonalar (masalan, Gilgamish haqida), san’atning xilma-xil namunalari, **geografik xaritalarning** birinchi marta yaratilishi, xiyla yetuk **tibbiyot** – bularning barchasi sivilizatsiyaning ilk davrida erishilgan yutuqlardir.

Misr sivilizatsiyasida davlat xo‘jaligi jamoachilikka ancha erta barham berdi. Mamlakat hayoti hukmdorlar tomonidan to‘la nazorat ostiga olingan edi. Shunga qaramay, bu mamlakatda paydo bo‘lgan **alifbo, me’morchilik** (ehromlar qurish san’ati), **fan kurtaklari** (matematika, astronomiya, tibbiyot va hokazolar), **mifologiya** va **din** sohalarida erishilgan yutuqlar insoniyat qadimgi sivilizatsiyasiga qo‘shilgan ulkan hissa hisoblanadi.

Hind va Xitoy sivilizatsiyalari

Bu sivilizatsiya barcha asosiy jihatlari bilan noyobdir. Uning paydo bo‘lish davriga oid ma’lumotlar oz. **Xarappa** va **Moxenjedaro yozuvi** hozirgacha o‘qilmagan. Bor manbalarda siyosiy-iqtisodiy masalalardan ko‘ra diniy-falsafiy muammolar ko‘p o‘rin egallagan. Bundan tashqari, Hind madaniyatida Shimoldan – Markaziy Osiyodan kelgan oriylar hissasi bilan mahalliy qabilalar yaratuvchilik faoliyati nisbati masalasi ham bor. Lekin Hindistonda dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik va savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida bu yerdagi daryolar bo‘ylarida ko‘plab shaharlar vujudga keldi.

Xitoy sivilizatsiyasi ko‘pgina yozma tarixiy va arxeologik manbalarga ega. Muayyan yo‘nalishda bo‘lishiga qaramay, Xitoyda ham sivilizatsiya daryo bo‘ylarida kelib chiqqan. Donli o‘simliklarni madaniylashtirish bilan birga, yovvoyi hayvonlar xonakilashtirilgan. Nafis hunarmandchilik buyumlari yasalgan. Har bir harfi – iyeroglifi bir so‘zni anglatadigan alifbo ham shu davrda yaratilgan. Mutaxassislar Xitoyga chet sivilizatsiyasining, jumladan, Yaqin Sharq mintaqasining ta’siri borligini ta’kidlaydilar.

Dehqonchilik va hunarmandchilik madaniyatining rivojlanishi ilmiy bilimlarga ehtiyojni yuzaga keltirdi. Ma’naviy madaniyatning qator tarmoqlari paydo bo‘ldi. Bular ichida **din** fenomenining o‘rni alohidadir.

Sharqda ham, keyinroq boshqa mintaqalarda paydo bo‘lgan sivilizatsiyalarda ham shaharlar diniy-ilohiy muassasa – ibodatxonalar

www.ziyouz.com kutubxonasi

yonlarida qurilgan. Dastlabki ilohlar hayvonlarga (masalan, Qadimgi Misrda), ba'zan kishilarga (Shumerda) o'xshatib yasalgan. Xudolar shaharlarda avvalboshda ko'pchilikni tashkil etgan holda, keyinroq ulardan bittasi boshliq holida ajratilib ko'rsatilgan. Kohinlar xudolar nomidan ish yurituvchi bo'lib ko'ringan. Ular boshqaruvni kasb qilib olgan kishilar sifatida suv va urug'ni taqsimlash, ekin ekish va hosilni yig'ishtirib olish vaqtlarini belgilash, zaxira mablag'ni sarflash va boshqa juda muhim bo'lgan vazifalarni bajarishgan.

Qadimgi Sharqda xo'jalik yuritilishi

Neolit inqilobi Sharq sivilizatsiyasiga iqtisodiyot sohasida quyidagi o'ziga xosliklarga ega bo'lgan:

Birinchidan, xo'jalik yurgizish tajribaviy yo'l bilan o'zlashtirilgan texnologiya asosida va mavjud ishlab chiqarish masalalari bilan an'anaviy amalga oshirilgan, tovar munosabatlari ham rivojlangan.

Ikkinchidan, qo'l mehnati va, umuman, muskul kuchi bilan harakatlantiradigan ishlab chiqarish qurollaridan foydalanilgan.

Uchinchidan, ziroatchilik va unga asoslangan jamoaning alohida mavqega egaligi oqsoqollar tomonidan boshqarilgan jamoatning yerga egalik qilishi va davlatga renta – soliq to'lashi tartibi paydo bo'lgan.

To'rtinchidan, ishlab chiqarishdan orttirilgan jamg'armaning unchalik katta emasligi va ularning ham noishlab chiqarish sohalarida sarflanishi kuzatilgan.

Beshinchidan, davlatning hokimiyatga, uning qolgan barcha ko'rinishlarida ega bo'lganlarning qo'lida mulkning to'planishi oqibatida xususiy mulk ikkinchi darajali ahamiyat kasb etgan.

Ma'naviy va ijtimoiy-siyosiy hayot

Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining *ma'naviy sohasi* quyidagi tavsiflarni o'z ichiga olgan:

Birinchidan, ma'naviy sohada kishilar hayotining konservativligi tufayli dastlab politeistik, so'ngra monoteistik dinlar belgilovchi o'rin tutadi.

Ikkinchidan, afsonalarga notanqidiy yondashish, dogmatizm, ekzaltatsiya (yunonchadan ag'darilganda cheksiz shodlik yoki boshqa xursandlik holati, qattiq hayajonlanishi) va mistitsizmga berish mavjud.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Uchinchidan, ilmiy bilimlarning aksariyat hollarda hunar sifatida kishilar faoliyatining mavjud shakllari uchun qolip, andoza shaklida tushunilishi tufayli fan to‘la shakllana olmagan.

To‘rtinchidan, barqaror stereotiplar sifatida avlodlar tajribasi muhim qadriyatlar sanalib, avlodlarning to‘liq o‘zaro birdamligi mavjud bo‘ladi.

Ijtimoiy-siyosiy hayot ham Qadimgi Sharq sivilizatsiyalariga mansub jamiyatlarda qator o‘ziga xosliklar bilan ajralib turadi:

Birinchidan, ijtimoiy tarkibda aholi turli qatlamlarining o‘zaro hokim-tobe munosabatda ekanligi (masalan, Hindistonda kastachilik), ijtimoiy faollikning cheklanganligi, jamoaviylikning shaxsiylikdan ustunligi, inson turmush faoliyati barcha jihatlarini, ijtimoiy adolat tamoyillarini belgilash va nazorat qilish.

Ikkinchidan, davlat va jamoat boshqaruvida ko‘pincha mustabidlik mavjud bo‘lib, bunda davlatning jamiyatdan mutlaq ustunligi, uning barcha insoniy munosabatlarni boshqarib borishi ijtimoiy ideal va ishtiyoqni shakllantiradi.

Uchinchidan, Qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida insonga muayyan jamoaning a’zosi sifatida qaralib, uning o‘z shaxsiy hayotini erkin belgilashining iloji bo‘lmagan.

Sharq sivilizatsiyasidagi betakror jihatlar

Sharq sivilizatsiyasi to‘g‘risida fanda xilma-xil qarashlar mavjud. Bu yerda tipik quldorchilik bo‘lmagan, feodalizm deb atash qabul qilingan tartibotlarning tipik ifodasi qariyb o‘zgarishsiz holda, qadimda bo‘lganidek, o‘rta asrlarda ham, birmuncha yangi jihatlar kasb etgan holda yangi zamonda ham davom etib keldi.

Ma’lumki, qadimda jamoaga birlashgan kishilarning hayot faoliyati quyidagi jihatlarga asoslangan: *birinchidan,* jamoa a’zolari majburiy ravishda bajariladigan o‘zaro almashuv tamoyillari va mexanizmlariga amal qilishi kerak edi: har bir a’zo umumiy qozonga topganining hammasini qo‘shgani holda, undan faqat o‘ziga tegishli qisminigina olgan. Bular o‘rtasidagi farq esa jamoa yoki urug‘ boshlig‘iga tegishli bo‘lib, uning nufuzini anglatgan;

Ikkinchidan, katta oila boshlig‘i, urug‘ oqsoqoli yoki urug‘ kengashi a’zosi obro‘-e’tibor va hokimiyatga egalik qiluvchi sifatida

www.ziyouz.com kutubxonasi

jamoaning barcha mulkini qayta taqsimlaydi, shu bilan jamoa mulkining ham egasi ekanligini ko‘rsatadi.

Dehqonchilik bilan shug‘ullanish sharoitida boshliq jamoani jins, yosh, avlod, oiladagi mavqega ko‘ra boshqargan. Odatda asta-sekin bir nechta qo‘shni jamoalarning nufuzlisi atrofida birlashish hodisasi yuz berishi ham mumkin. Nufuzli jamoa markazidagi ilk shaharlarda ibodatxona, saroy, xazina, omborlar qurilgan. Natijada oqsoqollarning eng kuchlisi yuqoridagi tarzda shakllanayotgan ilk davlatning sardori bo‘lgan.

Sharqda dastlab *nomajburiy ijtimoiy hokimiyat, so‘ngra majburiylikka asoslangan davlat hokimiyati* vujudga kelgan. Bunda boshqaruvchilarning o‘rni va ahamiyati tobora oshib borgan.

Buning natijasi o‘laroq kim hokimiyatga aloqador bo‘lsa, uning boshqa sohalarda ham ahvoli tegishli tarzda belgilangan. Hokimiyat egasi qo‘lida boylik va mulk bo‘lgan. Shunga ko‘ra kim hokimiyatga ega bo‘lsa, barcha narsalarga, jumladan, mulkka ham ega bo‘lgan. Qadimgi Sharq mamlakatlari sivilizatsiyalarida hokimiyat-mulk tamoyili amalda bo‘lgan. Oddiyroq qilib aytilsa, bunday tamoyilda hokimiyat mulkni tug‘dirgan, hokimiyatdan mahrum bo‘lish esa barcha mulkdan ajralishgacha olib borgan.

Antik dunyo sivilizatsiyasi

«G‘arb» atamasi dastlab Yevropada XV–XVII asrlarda qaror topgan sivilizatsiyaviy va madaniy rivojlanishni ifodalash uchun qo‘llangan bo‘lsa, hozirgi vaqtda ratsionalizm nasroniylik an’analari, ma’rifatchilik, vakolatli demokratiya, individuallikning jamoaviylikdan ustunligi, ilmiy-texnikaviy ravnaq va hokazo ma’naviy qadriyatlar ma’nosida tushuniladi. *«G‘arbchilik»*ning ildizi antik davrga borib taqaladi.

«Antik» so‘zi lotinchada «qadimgi» degan ma’noni anglatsa-da, bu atamada Qadimgi Yunoniston va Qadimgi Rimni tushunish qabul qilingan.

Yunonlardagi ravnaqda tashqi omilning o‘rni katta bo‘lgan. Ular finikiyaliklardan yozuvni, suryoniylardan qumdan oyna tayyorlashni, dengiz hayvonlaridan bo‘yoq olishni o‘rganganlar, misrliklar va bobilliklardan aniq bilimlar yutuqlarini o‘zlashtirganlar. O‘rtayer dengizida kemachilikning rivojlanishi va savdo aloqalarining kengayishi bularning eng samarali natijalaridan edi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ilk bosqichda polis tuzilmalari (shahar-davlatlari) tashkil topgan va yunon etnosining o‘z-o‘zini anglash jarayoni yuz bergan.

Yaratilgan antik sivilizatsiyaning mazmunini qullar mehnatidan foydalanib ustun darajada bozorga yo‘naltirilgan, xususiy tovar ishlab chiqarishga asoslangan xo‘jalik yurgizish tashkil etgan. Bunda jamoalar, shahar-davlatlarning o‘z-o‘zini boshqarishi amalda bo‘lishida markazlashgan hokimiyatning nisbatan kuchsizligi sharoitida erishilgan.

Afina hokimi *Solon* tashabbusi bilan qabul qilingan qonunlar kuchga kirishi bilan Yunonistonda xususiy mulkchilikka asoslangan shunday tuzilma maydonga keldiki, bunday institut dunyoning biron boshqa joyida bo‘lmagan edi. Gap bu yerda xususiy mulkchilikning ehtiyojlariga javob beradigan siyosiy-huquqiy tizim – *demokratik o‘z-o‘zini boshqarish* to‘g‘risida boradi.

Bu o‘rinda polis a’zolari *teng huquqli* fuqarolar sifatida o‘zlarining zarur majburiyatlariga muvofiq jamoat ishlarida va polisni boshqarishda ishtirok etishi mumkin edi. Bular oxir-oqibatda antik dunyoda, hozirgi zamon tili bilan aytganda, *fuqarolik* jamiyati muayyan asoslari qo‘yilganligini bildirar edi.

Keyinroq polislik tamoyillar (fuqarolik, avtarkiya, avtonomiya) tovar-pul munosabatlari rivojlanishiga xalaqit bera boshlagan edi. *Yunon sotsiumi,* Aflotun aytganidek, *«bir-biriga dushman bo‘lgan ikki – kambag‘allar va boylar davlatiga bo‘linib ketadi»*. Polis axloqini shaxsiyatparastlik, yangi qudratlar – «kumush va oltin» egallab, ichki urushlar oqibatida Yunoniston siyosiy mustaqilligini yo‘qotib, sivilizatsiya sifatida ham ahamiyatini yo‘qotishga olib keldi. Albatta, bu sivilizatsiya mutlaqo o‘chib ketmadi, balki o‘zidan keyingi ellin davri uchun hal qiluvchi zamin tayyorladi.

Rim sivilizatsiyasining asosiy qadriyatlari vatanparvarlik, tez-tez urushlar olib borish, fuqarolarning vatan oldidagi burchlarini ifodalash uchun mardlik, chidamlilik, to‘g‘rilik, vafodorlik ko‘rsatishlari, intizom va qonunga bo‘ysunuvchilik, xudoga itoat etuvchilik bo‘lgan.

Nasroniy sivilizatsiya

Rim saltanati o‘rnida avvalgi ko‘rinishida quldorchilik barham topib, asosan aholi dehqonlardan iborat bo‘lib qoldi. Ijtimoiy-madaniy jarayonning yangi shakli qaror topdi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Sharqiy Rimda – *Vizantiyada* esa o‘tmish sivilizatsiyasining asosiy jihatlari saqlanib qolgan bo‘lsa-da, kishilar hayotini tashkil etishning feodal shakli asta-sekin belgilovchi mavqega ega bo‘la bordi.

Sivilizatsiyaviy tasodifga ko‘ra bu o‘zgarishlarning ma’naviy asosi nasora dini hisoblandi. Uning jamiyat hayotiga ta’sirini, ayniqsa, sakkiz marta amalga oshirilgan «salb yurishlari»da ko‘rish mumkin. Shuningdek, mavjud davlat tuzilmalari ham din instituti qo‘llab-quvvatlanishi bilan amalda bo‘lgan. Natijada garchi papa va shoh bir davlat doirasida farqlansa-da, ammo, diniy hokimiyat bilan dunyoviy hokimiyat o‘rtasidagi farqni ko‘rish qiyin bo‘lgan.

Bunday sharoitda antik davr sivilizatsiyasidan farqli holda fan bilimlariga katta zaruriyat vujudga kelmagan, mavjud bilimlar ham cherkov ta’sirida bo‘lgan. Dunyoviy fan olimlari tevarak-atrofni obyektiv o‘rganishga intilishgan. Diniy ulamolar esa ruh va axloq, e’tiqod va Xudo yagonaligi atrofida fikr yuritishgan.

Ma’naviy o‘zgarishlar va geografik kashfiyotlar

Yevropaliklar ancha vaqt davomida Yer yuzining ko‘pgina qismlari to‘g‘risida hech qanday obyektiv-haqqoniy tasavvurga ega bo‘lmagan. Faqat keyinroq hunarmandchilik, savdo hamda dengiz sayohatlari ehtiyojlari fanga bo‘lgan talabni oshirgan.

Yevropada birinchi *universitetlar* paydo bo‘la boshladi. XV asrda bu yerda 60 tacha universitet bor edi. Ular orasida *Parij, Bolone, Oksford, Pragadagi* oliy o‘quv yurtlari mashhur bo‘lgan.

Yevropa sivilizatsiyasi doirasida XI asrdanoq hukmron doiralar qadimgi Rim me’morchiligi yo‘lida, ya’ni, *«roman»* usulida binolar barpo eta boshlagan. Keyinroq *«gotik»* usulda imoratlar paydo bo‘lgan. Binolar haykallar va turli rasmlar bilan bezatilgan. Shuningdek, bu davrda ritsarlik, shaharlar badiiy adabiyoti ham rivojlanib, kitob bosish ixtirosini tezlashtirdi. Moddiy texnika taraqqiyotiga ehtiyoj tug‘ilib suv dvigatellari, metallurgiya alohida soha sifatida maydonga keldi.

Amerika va Avstraliyaning kashf etilishi, Osiyo Sharq-u Janubining o‘rganilishi, o‘zlashtirilishi mamlakatlar va xalqlar taqdirida chuqur iz qoldirdi: qit’alararo savdo aloqalari paydo bo‘ldi. Ikkinchidan, yangi hududlarni o‘zlashtirishda foydalanish uchun qulchilik muayyan ma’noda yana yo‘lga qo‘yildi. Yevropa jamiyati

www.ziyouz.com kutubxonasi

zaminida boshlangan kapitalistik munosabatlarning rivojlanishiga doir imkoniyatlar kengaydi.

Tug‘ilib kelayotgan *burjuaziya* uchun *o‘qimishli kishilar* maxsus tayyorlanishi lozim edi. Tayyorgarlik o‘z ichiga kishilarning tabiatga qiziqishini, o‘tmishini o‘rganishni, feodal tartiblar va dinga tanqidiy munosabat va hokazolarni keltirib chiqarmasligi mumkin edi. Bu jarayon markazida inson fenomeni turgan. Shunga ko‘ra *insonparvarlik* (gumanizm) g‘oyasi alohida mavqe egallagan.

Gumanistlar o‘tmish, xususan, *arab-islom* sivilizatsiyasi orqali saqlab qolingan va rivojlantirilgan antik dunyo madaniyatini kashf qildilar va buni *Uyg‘onish (Renessans)* deb atadilar. O‘z navbatida, renessans fan va madaniyatda katta o‘zgarishlar qildi. Lekin bu jarayonlar G‘arbiy Yevropa hayotida belgilovchi ta’sirga ega bo‘lgan katolik cherkovining *islohoti (Reformatsiya)siz* poyoniga yetmagan bo‘lur edi.

Ma’rifatchilik va Yevropada yangi sivilizatsiyaning boshlanishi

Inson ratsional tafakkuri Renessans va reformatsiya ta’sirida O‘rta asrlarni tanqid ostiga olib undan chiqish yo‘lini izlay boshladi.

Ma’lumki, XIV asr o‘rtalariga qadar Yevropa rivojlanishi ko‘p jihatlardan Sharq sivilizatsiyasi ta’sirida bo‘ldi. Yevropaliklarning arab-musulmon sivilizatsiyasidan o‘zlashtirgan jihatlari sezilarli bo‘lgan.

So‘nggi o‘rta asrchilikda Yevropada mutlaqlik (absolyutizm) maqomida qaror topgan milliy davlatlar mavjud feodal tarqoqliklarga, mayda-mayda mulklarning kuch huquqiga tayanuvchi egalari jilovini xiyla tortgan. Absolyutizm hukmdorlari Rim papasi bilan raqobatda dunyoviylikka moyil edi va bu o‘z natijalarini ko‘rsatdi. Ularni aholining uchinchi tabaqasi, byurgerlar va klerikalizmga qarshi kuchlar qo‘llab-quvvatladilar.

Reformatsiya ana shular bilan kengayib, yangi ijtimoiy harakatchilikning – *ma’rifatchilikning* maydonga kelishiga turtki bo‘ldi. Ma’rifatchilar aql-idrokning tantanasi uchun kurashdilar. Ular dunyoni bilishning, kishilar hayotini takomillashtirishning vositasi sifatida diniy fatalizmdan xoli bo‘lgan «aqlning tabiiy nuri»ni ko‘rdilar. Erkin va faol insonning davlat va cherkov tomonidan bo‘ladigan majbur etish shakllari bilan hech qanday cheklanmagan barcha

www.ziyouz.com kutubxonasi

intilishlarni va ehtiyojlarni aql-idrokka muvofiq deb hisobladilar. Tabiat tomonidan berilgan haq-huquqlari uchun kurashayotgan insonni «tabiiy inson» deb tushunganlar. «Erkinlik», «tenglik», «birodarlik» shiorlari «tabiiy inson huquqlari» o‘rtasidagi belbog‘ bo‘lishi lozim deb hisoblangan.

Angliyada ma’rifatparvarlik XVII asrda boshlanib, asosan diniy va siyosiy xarakterda bo‘lgan. Uning yirik vakili ingliz faylasufi, ruhshunosi va pedagogi *Jon Lokk* (1632–1704) xalq suvereniteti asosida tuzilgan konstitutsiyaviy hukumat tarafdori bo‘lib, davlat faoliyatini zaruriy cheklanish deb yoqlagan. Xudo haqida cherkovga emas, balki aql-idrokka quloq tutish zarurligini ta’kidlagan Lokk tabiiy huquqni insonning mohiyatida namoyon bo‘ladi, deb hisoblagan.

Fransiyada ma’rifatchilik qat’iy ma’noda mumtoz va barkamol tarzda namoyon bo‘ldi. U XVIII asr boshlarida vujudga kelib, absolyut siyosiy hokimiyatning inqirozi sharoitida rivojlandi. 1789-yilgi inqilob, qirollikning yiqilishi va yakobinchilar diktaturasi davrigacha davom etdi. Uning yirik vakillari faylasuf va yozuvchilar *F. Volter* (1694–1778), *J. Russo* (1712–1778), faylasuf, tarixchi va huquqshunos *Sh. Monteskye* (1689–1755) va boshqalar bo‘lgan. Russoning *«Ijtimoiy shartnoma to‘g‘risida»* (1762) asari «Inson erkin bo‘lib tug‘ilsa-da, u hamma joyda arosatdadir», degan so‘zlar bilan boshlanadi. Bu so‘zlar keyingi yuz yilliklar davomida aks sado berdi.

Germaniyada *G. Lessing* (1729–1791), *L. Gyote* (1749–1832), *F. Shiller* (1759–1805), *L. Gerder* (1744–1803) va boshqalarning yozuvchilik va faylasuflik ijodida namoyon bo‘lgan ma’rifatchilik bu mamlakatda *Immanuel Kant* (1724–1804)dan boshlab rivojlangan, mumtoz falsafa ravnaqiga jiddiy turtki bo‘lgan edi. Nemis ma’rifatchiligida radikal siymolardan tortib, eng mo‘tadil siymolargacha bo‘lishgan. Ularga xoslik dastavval shunda ko‘ringanki, bu ma’rifatchilarning barchasi uchun nemis xalqining milliy birligi g‘oyasi, uning o‘z madaniyati erkin rivojlanishi huquqi masalalari edi. Bular keyinroq yagona german davlatlarining tashkil topishiga ko‘mak berdi.

Ma’rifatchilikning alohida iz qoldirgan ko‘rinishlaridan biri – bu shimoliy amerikalik olim va davlat arbobi, *AQSH* mustaqilligi Deklaratsiyasi va Konstitutsiyasi mualliflaridan biri *B. Franklin*

www.ziyouz.com kutubxonasi

(1706–1790), faylasuf, «Sog‘lom aql» pamfletining muallifi *T. Reyn,* AQSHning ikkinchi prezidenti *T. Jeffersonning* (1743–1826) falsafiy, siyosiy-huquqiy faoliyatlari natijalari bo‘lgan edi. Ular AQSHning birinchi prezidenti etib saylangan *J. Vashington* (1732–1799) bilan birgalikda inson huquqlari muammosiga fundamental tus berib, bularni fuqaroviy jamiyatda barcha erkinlik va huquqlarning siyosiy axloqiy va huquqiy asoslari tarzida qaradilar. Monteskyening hokimiyat bo‘linishi g‘oyasi dastlab AQSHning tashkil etilishidayoq hayotga tatbiq qilingan edi. Bu yerda inson huquqlarini ustun qilib belgilash tamoyiliga asos solindi.

Fan va sanoat inqiloblari

XVIII–XIX asrlar insoniyat dunyosi keyingi holatining shakllanishida belgilovchi davr bo‘lgan. Bunda fan inson hayotining barcha tomonlariga ta’sir ko‘rsatib moddiy qadriyatlar yaratish vositalarida yuz berayotgan sanoat inqilobi talablariga muvofiq rivojlangan. Nazariy bilimlar ravnaqi, XVII asrda (dastlab matematika, astronomiya, tibbiyotshunoslik, keyinroq kimyo, issiqlik va elektr fizikasi) ustunlik sanoatdagi texnik o‘zgarishlar, kapitalning iqtisodiy va siyosiy hukmronligi o‘zaro bog‘liqlikda Angliya, Niderlandiya va Shimoliy Fransiyada yuz berdi.

Sanoat inqilobi to‘qimachilik sohasida boshlanib paxtani ko‘plab yetishtirishni taqozo etdi. Angliyada gazmol to‘qish juda tez oshgan. Uning narxi kamaygan. 1785-yilda mexanikaviy tikuv stanogining ixtiro qilinishi temirni qayta ishlash va kimyo sanoati rivojlanishiga olib keldi. Ishlab chiqarish zaruriyati toshko‘mir qazib chiqarish va cho‘yan eritishni ko‘paytirdi. Og‘ir sanoat inqilobning ikkinchi bosqichini ifodalab, mashinalarni mashinalar yordamida ishlab chiqarishni bildirgan.

Mashinasozlik yutuqlari qishloq xo‘jaligida ham inqilobiy o‘zgarishlarga yo‘l ochdi.

XVII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning boshlarida sanoat inqilobi dastlab Angliyani, so‘ngra Yevropa qit’asining g‘arbi va markazini hamda Shimoliy Afrikani qamrab oldi. Bu hududlarda fan va sanoatdagi chuqur o‘zgarishlar kishilar hayotining boshqa sohalarida ham tegishli ravishda o‘sishni ta’minlab sanoat jamiyatini yuzaga keltirdi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Asosiy tushunchalar:

- **Arxaizm** (yunoncha) – o‘tmishning qoldig‘i, eskilik degani.
- **Polis** (yunoncha) – Qadimiy Yunonistonda oqsuyaklar (aristokratlar) hokimiyati bekor qilingandan yuzaga kelgan davlat tuzilishining fuqaroviy-demokratik shakli va fuqarolarning tabiiy mansub bo‘lgan siyosiy birligi.
- **Ellin va ellinistik davr** – Yunonistonning yunon tilida atalishi va Sharqiy O‘rtayer dengiz atrofi mamlakatlari tarixining miloddan avvalgi 232–30-yillar davri.
- **Reformatsiya** (lotincha – tuzatish, qayta o‘zgartirish) – XVI–XVII asrlarda Yevropa markazi va g‘arbdagi ko‘pgina mamlakatlarni qamrab olgan diniy-mafkuraviy va siyosiy harakatchilik bo‘lib, oxir-oqibat burjua inqiloblariga g‘oyaviy zamin tayyorlagan.
- **Sanoat inqilobi** – Yevropaning turli mamlakatlarida XVIII asrning ikkinchi yarmidan XIX asrning shu davrgacha mafkuradan mashinalashgan ishlab chiqarishga o‘tish jarayoni.
- **Qorishiqlik yoki sinkretizm** – Sharq sivilizatsiyasida ijtimoiy-madaniy olamning ko‘p jihatlari o‘zaro birlashib ketganligini ifodalaydigan tushuncha.
- **Hokimiyat-mulk** – Sharq sivilizatsiyasida hokimiyatning o‘rni, hukmdorning mulkka ega bo‘lishi bilan qo‘shilayotganligi tushuniladi.
- **Intuitivlik** (qarash, ko‘rish) va ratsionallik (aql) – Sharq sivilizatsiyasida inson ruhiyati bu ikki salohiyatni o‘zaro bir-biri bilan (dinda) to‘ldiradi.
- **Kanon** (qoida) – Sharqda amal qiladigan qoidalar to‘plami.

Savollar va topshiriqlar

1. Antik dunyo sivilizatsiyasining xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Qaysi jihatlar o‘rta asrlar sivilizatsiyasini ifodalaydi?
3. Nega ma’rifatparvarlikni jahon sivilizatsiyasi rivojlanishining qonuniy bosqichi deyish mumkin?
4. Fan va sanoat sohalaridagi inqiloblarning o‘zaro aloqasi nimalardan iborat?

www.ziyouz.com kutubxonasi

5. Industrial jamiyat sivilizatsiyasining qanday xos jihatlari farqlanadi?
6. Yevropadagi ma’rifatparvarlik g‘oyalari haqida fikrlaringiz?
7. «Sharq» tushunchasining geografik ma’nosidan tashqari yana qanday tavsiflari bor?
8. Podsho Xammurapi davlatni qanday boshqargan?
9. Hind sivilizatsiyasining noyobligi nimada?
10. Xitoy sivilizatsiyasi qanday shakllangan?
11. Sharq sivilizatsiyasining kishilik hayoti sohalaridagi o‘ziga xos jihatlari nimada ko‘rinadi?
12. Sharq sivilizatsiyasida qanday o‘ziga xos iqtisodiy jihatlar mavjud?

27-§. Islomiy sivilizatsiya

Qadimgi Sharqdagi payg‘ambarlik harakati

Islom dini insoniyat sivilizatsiyasi tarkibida Qadimgi Sharq, Antik davr bilan Yevropa Yangi zamon tarixi oralig‘ida ko‘pgina xalqlar uchun g‘oyalar va bilimlarning asosiy manbasi hisoblangan. Yaqin Sharq mintaqasi avval ham ikkita yakkaxudolik – iudaviylik va nasroniylik dinining kelib chiqishiga zamin bo‘lgan edi.

Qadimgi Yaqin Sharqda xudo bilan aloqada turuvchi *payg‘ambarchilik* anchagina tarqalgan edi. Buni Injildagi *Isay, Iyeremiya* va boshqalarning oldingi payg‘ambarlardan farqli yakkaxudolik, ijtimoiy tartibot g‘oyalarini ilgari surganligida, muqaddas joylarga sig‘inishni shakllantirganligida hamda ko‘pgina ijtimoiy o‘zgarishlarni boshlab berganida ko‘rish mumkin.

Arablar muhitida kelib chiqqan Islom dini mintaqaning eng qadimiy tub joy aholisi hisoblangan semit qabilasining ko‘hna tarixi bilan bog‘liq.

Ilmiy xolislik zaminida turuvchi tadqiqotchilar Islom dini kelib chiqishining shart-sharoitlari to‘g‘risida gap borganda semitlarning Yaqin Sharq sivilizatsiyasida o‘ziga xos ijobiy o‘rin tutganligini obyektiv ta’kidlaydilar. Darhaqiqat, ular orasidan chiqqan akkadiyalar, amoreylar, xoldeylarning Mesopotamiya va, umuman, butun G‘arbiy Osiyo sivilizatsiyaviy rivojlanishidagi o‘rni fanda ma’lum. Arabiston

www.ziyouz.com kutubxonasi

yarimoroli, xususan, uning janubida arxeologik qazishmalarda tasdiqlangan qadimda yuksak sivilizatsiya bo‘lganligini ham har doim nazarda tutish lozim.

Jahoniy maqomdagi dinning ana shunday zaminda maydonga kelishi, ko‘rinib turibdiki, o‘zining ratsional izohiga ega.

Islom dini maydonga kelishining shart-sharoitlari

Yangi dinning kelib chiqishi omillaridan biri yana shu bo‘ldiki, Arabistonda VII asr boshlarida yangi xudo va haqiqatni topishga intilgan ko‘pgina hanif – targ‘ibotchilar bo‘lgan edi. Ulardan biri va eng qobiliyatlisi bo‘lgan *Muhammad* yagona, qodir, mehribon va rahmdil *Allohga* itoat qilish, u ko‘rsatgan yo‘ldan chiqmaslik, adolatpeshalik va hokazo qadriyatlarni targ‘ib qilib, Rasulullоh, ya’ni, xudoning elchisi darajasiga ko‘tarildi. U arablarni birlikka chaqirdi. Xalq esa oxir-oqibatda Muhammad dinini qabul qildi. Bu bilan yangi bir jahoniy sivilizatsiyaning poydevor toshi qo‘yildi.

Islom barcha musulmonlarni o‘zaro birodar deb hisoblaydi. Uning har bir e’tiqod etuvchi uchun oddiy va bajarilishi qat’iy bo‘lgan, yakkaxudolikka asoslangan qoidalari dindorlarni haqiqiy jannatga erishishi *«Qur’on»da* yuksak badiiyat va betimsol poetik tarzda ifodalangan. Qur’on musulmonlar uchun nafaqat ilhom manbasi, ayni vaqtda, urf-odatlar, axloq-odob va qonunlar majmuasidir.

Boshqa mahalliy dinlardan farqli holda islomda cherkov ham, kashish yoki pop ham yo‘q, balki maxsus yig‘ilish joyi – *masjid* bo‘lib, unda jome’ namozi o‘qiladi va imomlar tomonidan «Qur’oni karim» oyatlari tilovati amalga oshiriladi. Bu din avvalboshdan yozma manbasiga – barcha musulmonlar uchun muqaddas bo‘lgan – Qur’onga ega.

Musulmon dini qaror topishi bilan birga bu dinga tayangan davlat ham maydonga keldi. Uning boshida dastlab payg‘ambarning o‘zi, so‘ngra ketma-ket dastlabki *to‘rt xalifa* turdilar. Keyin hokimiyatga *Ummaviylar,* 750-yilda *Abbosiylar* sulolasi keldi.

Musulmonchilikning tarqalishi

Ratsional nuqtayi nazardan tushuntirish mushkul bo‘lgan jihat shundaki, Arabistondagi shart-sharoitlar zaminida kelib chiqqan Islom dini qanday qilib

www.ziyouz.com kutubxonasi

musulmonchilikning bir avlodi ko‘zi o‘ngida Mag‘rib-u Mashriq va Janub-u Shimolga yoyildi?

Muhammadning payg‘ambarlik sifatlari, dastavval, shunda ko‘rinadiki, u arablar nazarida *sayyid* – qavmlar dohiysi, yo‘lboshchisi, *hakam* – mojarolarni odil hal etuvchi, *notiq* – o‘zi targ‘ib qilgan din qoidalarini bayon etuvchi, *shoir* – yangi dinni zarur poetik tarzda bayon etuvchi, *kohin* – Alloh bilan aloqada bo‘luvchi mukammal va betimsol inson bo‘lgan. Payg‘ambarlik bilan shoirlik va kohinlik yaqinligi shunday deyishga undaydi.

Ta’kidlash joizki, Islom dini tug‘ilayotganda yangi e’tiqod tashuvchilari, dastavval, Muhammad va uning yaqin safdoshlari *Abu Bakr, Umar, Usmon* va *Ali* ham o‘z harakatlaridan shaxsiy manfaat kutishmagan. Bu ehtiroslar musulmonlarda shunday kuch namoyon qildiki, ular 636-yilda Sosoniylar bilan urushda Xurosonni zabt etishgan bo‘lsa, Vizantiyaning Sharqiy qismi ixtiyoran musulmon bo‘ldi, ya’ni, fath etildi. Nisbatan qisqa vaqt ichida Shimoliy Afrika va Yevropaning janubiy hududi – Pirineya egallanib islomlashtirildi. Shu vaqtdan boshlab katta hududda islomiy qarashlar asosidagi umumiylik qaror topdi.

Islomiy sivilizatsiyaning boshlanishi

Bu umumiylikning ma’naviy, siyosiy va iqtisodiy tarkibi o‘zaro mutanosiblikda tugal qaror topishini Yevropaning ko‘pgina sharqshunoslari IV–XIII asrlar bilan belgilaydi. Jumladan, avstriyalik olim *Adam Mets* «Musulmon Renessansi» asarida islom dunyosi ko‘tarilishini shu davr bilan bog‘laydi.

Musulmonlar o‘zlari yaratgan qadriyatlarni boshqalarga berish barobarida o‘zgaradigan falsafiy g‘oyalar, ilmiy bilimlar va texnik vositalarni o‘zlashtirdilar. Alohida ta’kidlash joizki, Islom dini madaniyatni turli bo‘hronlardan himoyalaydigan o‘ziga xos «qalqon» vazifasini bajardi. Afrikadan Osiyoning markazigacha, Hindistondan Gibraltargacha bo‘lgan ulkan makonda xalqlar din va til birligi asosida birlashdilarki, bu o‘zaro madaniy ta’sirni ancha kuchaytirdi.

Islom dunyosidagi madaniy aloqalar rivoji ikki muhim jihat bilan izohlanadi: *birinchidan,* musulmon mamlakatlarining geografik

www.ziyouz.com kutubxonasi

makonlari imkon bergan bo‘lsa, *ikkinchidan,* ayni shu Islom dinidagi ichki salohiyat buni ta’minladi[1].

Diniy bag‘rikenglik ko‘p jihatlardan islom sivilizatsiyasining gullab-yashnashiga ko‘mak berdi. Nasroniy ozchilik Misr va O‘rtayer dengizi sharqidagi mamlakatlarda sezilarli rol o‘ynaydi. Hindistonda indus va musulmonlar yonma-yon yashab keldilar. Turli dindagilar bir-biridan o‘rgandilar. Islom mahalliy an’analarni oyoqosti qilmadi, aksincha, turli diniy guruhlar o‘z madaniyatlarini rivojlantirishi va qo‘shnilari bilan muvaffaqiyatlarni baham ko‘rishi uchun sharoit yaratdi.

Makkaga haj qilish xalqlar va madaniyatlarni yaqinlashtirgan. Bunda musulmonlarning yo‘li turli mamlakatlar orqali o‘tgani tufayli madaniyatning ko‘pgina namunalari bilan tanishish mumkin bo‘lgan va o‘zaro muloqotda bo‘lganlar hamda qaytib borganlaridan so‘ng o‘z yurtlarida ko‘rgan-kechirganlarini boshqalarga ham yetkazishgan. Umuman, hojilar barcha joylarda alohida hurmatga sazovor kishilar bo‘lgan.

Arab tilini o‘rganish «Qur’oni karim»ni o‘qish uchun musulmonlarga zarurligidan kundalik muomalada, ilmiy-texnikaviy bilimlar almashuvida ham qulaylik tug‘dirgan. Yevropaliklardan farqli o‘laroq musulmonlar barcha joylarda bir-birini tushungan.

Islom madaniyati rivojlanishining muhim omillaridan biri – bu tijoratga asoslangan dinamik iqtisodiyot bo‘lgan. Shahar bozorlari tufayli kengayib ketgan dengiz portlari uch qit’aning tutashgan joyi bo‘lgan islom mamlakatlarida mollar ayirboshlashda belgilovchi rol o‘ynagan.

Hind okeani va O‘rtayer dengizidagi savdo-sotiq musulmonlar qo‘lida bo‘lgan. Ular so‘nggi O‘rta asrlargacha, Yevropa savdosida ham hukmronlik qilgan.

---

[1] *Amerika Qo‘shma Shtatlarida 1991-yilda nashr etilgan va ko‘pgina ingliz tilli mamlakatlarda muvaffaqiyat bilan foydalanilayotgan tarix darsligida islom sivilizatsiyasi bo‘yicha maxsus paragraf ajratilgan. Jumladan, unda shunday yozilgan: «Islom dini aqidalaridan madaniyat rivojlanishi uchun, ayniqsa, dunyoni idrok etish va turmush tarzining kamida to‘rtta xususiyati kelib chiqadi: musulmonlar boshqa dinlar va madaniyatlar bilan chiqishib keta oladi; ular Makkaga haj qilishari lozim; Qur’onni o‘qish uchun ular arab tilini bilishi lozim; bundan tashqari, ular juda e’tiborli mashg‘ulot sifatida savdo-sotiqni yuksak qadrlaganlar».*

www.ziyouz.com kutubxonasi

Falsafa, adabiyot va san’at

Islom sivilizatsiyasi tarkibida *falsafa* sohasida Antik dunyoda (Suqrot, Aflotun, Arastu) ishlab chiqilgan g‘oyalar omuxtaligida arab tilida ilgari surilgan ta’limotlarda *ilohiy taqdir, iroda erkinligi* kabi masalalar muhokama qilingan.

Musulmon adabiyotining yuksak rivojlanishi abbosiy xalifalar davrida sodir bo‘ldi. To‘g‘ri, Islom diniga qadar ham arablarda, ayniqsa, og‘zaki adabiyot, ommaviy she’riyat keng tarqalgan. Bular asosida arab adabiy tili qaror topdi. Qur’oni karim qiroatini egallaganlar tinglovchilarga ta’sir etib, ularni yig‘latish, qahr-g‘azab uyg‘otish va hokazolarga qodir bo‘lishgan.

Abbosiy xalifalarning ko‘pchiligi (masalan, *Xorun ar-Rashid, al-Ma’mun, Mutavali)* saroylarida shoirlar xizmat qilgan. Nasriy adabiyot namunalaridan biri *«Ming bir kecha»* asari hisoblanadi. Arabcha shakldagi she’riyat islomiy hududda keng tarqalgan edi. Keyinroq fors va turkiy tillarda yozilgan adabiyot ma’naviy hayotda katta o‘rin tutdi. Jumladan, fors shoirlari *Abulqosim Firdavsiy, Umar Xayyom, Hofiz Sheroziy, Shayx Sa’diy* va boshqalar aruzda ijod qilib she’riyatning yuksak namunalarini yaratdilar. Qasida, doston, ruboiyat va hokazolar adabiy janr sifatida shakllandi.

Turkiy adabiyot namunalari ham sivilizatsiyaviy maqomda bo‘lgan. *Mahmud Qoshg‘ariyning* arab tilida yozilgan *«Devonu lug‘otit turk»* asarida turkiy tilshunoslik bilan birga og‘zaki she’riy namunalar, urf-odat qo‘shiqlari, xalq lirikasi, epik mazmundagi qismlar, maqolalar va hokazolarning namunalari keltirilgan. Asar keyingi davr ijodkorlari faoliyatiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

San’atning turlari islomiy muhitda dastlab uncha rivojlanmagan bo‘lsa-da, keyinchalik imoratsozlikda, bezakchilikda, cholg‘uchilik va qo‘shiqchilikda ham muayyan qat’iylik darajasi saqlangan holda jiddiy o‘sish kuzatildi.

Sharq musiqaviy asboblari musulmon Ispaniyasida, Lotin Amerikasidagi mustamlakalarda tarqaldi va hatto Shimoliy Amerika musiqa madaniyati rivojiga ham o‘z hissasini qo‘shdi.

Islomiy va dunyoviy bilimlar

Intellektual faoliyat musulmon dunyosida tijoratchilar mollaridan kam bo‘lmagan darajada baholangan va aholi turmush tarzida har doim muhim o‘rin tutgan.

www.ziyouz.com kutubxonasi

«Olimning siyohi, – degan ekan Muhammad payg‘ambar, – *azob-uqubat tortgan inson qonidan muqaddasdir».* Ko‘rinadiki, islom an’analarida aqliy mehnat yuqori baholangan va bu hol diniy farmoyishlar bilan mustahkamlangan. Musulmon olimlar va boshqa sivilizatsiyalarga mansub mamlakatlarda yaratilgan bilimlarni o‘rganib saqlab qolganlar, tarjima qilganlar va sharhlaganlar. Mustaqil ravishda o‘z izlanishlarida katta-katta muvaffaqiyatlarga ham erishganlar.

Islomiy dunyoqarash va turmush tarzining yuqorida keltirilgan xos jihatlari ma’naviyatning *ta’lim*, *kitobatchilik* va *kutubxonachilik, falsafa, adabiyot, san’at, ilm-fan, tibbiyot* kabi sohalariga belgilovchi ta’sir ko‘rsatdi.

Islom mamlakatlarida o‘quvchilar *grammatika, arifmetika, payg‘ambarlar hayoti* tasvirnomalarini ham o‘rganishgan.

Hozirgi universitetlar maqomida bo‘lgan *madrasalarning* dastlabkilari X asrda ochilgan edi. XII asrda Yaqin Sharq va Ispaniyada o‘nlab mashhur islomiy universitetlar faoliyat ko‘rsatgan. Ularda *huquq, falsafa, tarix, geografiya, tabiiy fanlar, ilohiyotshunoslik va she’riyat* o‘qitilgan.

Arablar 704-yilda *Samarqandda* qog‘oz tayyorlash bilan birinchi marta tanishgan edilar. Buning sivilizatsiyaviy tomoni shunda bo‘ldiki, yozilgan asarlarning narxi arzonlashib, keng tarqaldi, kutubxonalar vujudga keldi. Xalifalik poytaxti *Bag‘dodda* chingiziy Xulaguxon bosqini arafasida *36 ta jamoat kutubxonasi,* ko‘plab masjidlarda ham boy kitob jamlamalari bo‘lgan. Turli xil kitoblar *Buxoro, Urganch, Marv* kabi shaharlardagi kutubxonalarda ham ko‘plab to‘plangan.

Islomiy sivilizatsiya doirasida jiddiy ilmiy ravnaqqa erishildi. Bu tasodifiy emas edi. Qur’oni karimda *«ilm»* tushunchasi *750* marta, *«aql»* atamasi *50* marta qayd qilingan ekan. Yevropaliklar keyinroq tabiatshunoslik, tibbiyot, dengizchilik va boshqa sohalarda bu sivilizatsiyada erishilgan natijalardan ko‘p foydalandilar.

Musulmon mamlakatlarida ilm-fan IX–XII asrlarda, ayniqsa, tez rivojlandi, gullab-yashnadi. Arablarda *falakiyotshunoslik* bilimlariga zo‘r ehtiyoj bo‘lgan. *Ptolemeyning* «Almagest» asari tarjima qilingan, xoldeylardan qolgan *Xarron* shahridagi observatoriya ishi davom ettirilgan. *Abu Rayhon Beruniy* (973–1048) Yerning o‘z o‘qi atrofida aylanishi to‘g‘risidagi farazni aytib, uning kengligi va uzunligini aniq o‘lchadi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Islomiy geograflardan *Al-Mas’udiy* (900–957) Markaziy Osiyo, Rossiya, Xitoy va Hindistonni kezib chiqqan, *Ibn Battuta* 30 yil davomida Afrika, Osiyo va Yevropa bo‘yicha ko‘rgan-kechirganlarini batafsil yozib qoldirgan. Beruniyning «Hindiston» asari ham XVIII asrgacha yagona manba bo‘lgan. 883-yilda xalifa al-Ma’mun topshirig‘iga ko‘ra xaritalar tuzilgan.

Abdurahmon ibn Xaldun (1334–1406) «Jahon tarixi», «Tarix falsafasiga kirish», ko‘p jildli «Arablar, forslar, berberlar hamda ularga zamondosh bo‘lgan boshqa qudratli xalqlar tarixiga oid ma’lumotlar va namunalar to‘g‘risidagi ibratli kitob» asarlarini yozgan. U kishilar va millatlarning xatti-harakatlarini tushuntiradigan qonuniyatlar, sivilizatsiyalarning ravnaqi va halokati, insonga muhitning ta’siri, moddiy omillarning kishilar turmushidagi o‘rni va hokazolar to‘g‘risida chuqur fikrlarni ilgari surgan. Ibn Xaldunni hozirgi sotsiologiyaning asoschisi deb hisoblashadi.

Musulmon dunyosida matematika sohasida katta kashfiyotlar qilindi, arifmetika poyoniga yetkazildi. *«Baytul Hikma»*dagi olimlarga boshchilik qilgan *Muhammad ibn Muso Xorazmiy* (783–850) «Al-jabr val-muqobala» asarida algebraning asosiy jihatlarini ifodalab bergan. Shu davrda trigonometriya ham vujudga keldi. «Sifr», «nol» kabi matematik tushunchalar arabcha bo‘lib, hozirgi fanda muhim o‘rin tutadi.

Musulmon olimlari asoschisi bo‘lgan kimyo ham ma’lum mavqega ega bo‘lgan. Ko‘pgina moddalar va jarayonlar ustida tajribalar o‘tkazgan olimlar umumiy sohaning tamoyillarini ifodalaydigan keng qamrovli nazariyalar yaratdilar.

Bular, o‘z navbatida, tibbiyot rivojlanishiga jiddiy turtki bo‘ldi. Og‘riq qoldiruvchi moddalar yordamida birinchi marta islomiy tabiblar jarrohlik operatsiyalari o‘tkazganlar. *Zakariyo ar-Roziy* (865–925) hatto chechak va qizamiqni samarali davolagan. Islom Sharqida dorishunoslar tayyorlaydigan o‘z davrida yagona bo‘lgan o‘quv yurti faoliyat ko‘rsatgan. Tabiblik qilish uchun tegishli sertifikat bo‘lishi tartibi o‘rnatilgan.

Tabiblar iqlimning ta’siri, gigiyena va ovqatlanish muammolari bilan shug‘ullanishgan.

Musulmon okulistlari ko‘z kasalliklarini jarrohlik yo‘li bilan

www.ziyouz.com kutubxonasi

davolaganlar. Ko‘z gavhari faoliyatini o‘rganish tibbiy optika rivojlanishiga katta turtki bo‘ldi.

Abu Ali ibn Sino (980–1037) nafaqat islomiy sivilizatsiya doirasida, balki Insoniyat hayoti o‘rta asrlar davrida universal bilim sohibi bo‘lgan. Uning tibbiyotga oid 43 ta asar yozganligi ma’lum. *«Tib qonunlari»* asari Yevropada 600 yil davomida yagona yetuk qo‘llanma bo‘lgan. Bu asar ko‘p jihatlari bilan hozir ham o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Tasavvuf

Islom ichida zohidlik harakati ko‘rinishida VIII asrning o‘rtalarida kurtak yoygan va u o‘z ichiga tarix, kosmogoniya, biologiya, mifologiya hamda ilmiy tafakkur va boshqa ijobiy sohalarning ayrim belgilarini qamrab olgan hodisadir.

XIII–XIV asrlarda tasavvuf ham nazariy-ilmiy, ham amaliy harakatchilik nuqtayi nazaridan o‘zining yuksak cho‘qqisiga ko‘tariladi. Mohiyatan insonparvarlik g‘oyalari, Soflik, Haqiqat, Go‘zallik, Kamolot aqidalarini ifodalagan tasavvuf islom madaniyatiga ulkan hissa bo‘lib qo‘shildi. *Abdurahmon Jomiyning* «Nafahot ul-uns min al hazarot ul-quds» asarida 664 so‘fiyning nomi keltirilgan. *Alisher Navoiyning* «Nasoim ul-muhabbat» asariga ham juda ko‘plab so‘fiylar kiritilgan. Shulardan *100* dan ortiqrog‘i *Turkistonda* yetishib chiqqan buzrugvorlar hisoblanadi.

So‘fiylarning mashhurlari ilohiy ma’rifatni egallash uchun o‘zining ruhiy-axloqiy kamolot yo‘lini – tariqatini maydonga keltirganlar. Markaziy Osiyoda *Xoja Ahmad Yassaviy* (1166-yilda vafot etgan), *Najmiddin Kubro* (1145–1220) va *Xoja Bahovuddin Naqshbandning* (1318–1389) tariqatlari mintaqadan tashqarida ham keng tarqalgan edi.

Islomiy sivilizatsiya inqirozi

Narsa, hodisa va jarayonlarning tizimiy tuzilganidan kelib chiqilsa, islomiy mintaqalar sivilizatsiyasida bir qancha xususiyliklar va o‘ziga xosliklarni ko‘rish mumkin. Haqiqatan ham, Markaziy Osiyoning dehqonchilik markazlari bilan chorva makonlari ham bir-biridan anchagina farq qilgan. Boshqacha qilib aytganda, tizimning har bir bo‘lagi boshqa bir bo‘lagi bilan o‘zaro umumiy g‘oyalar, qoidalar asosida bog‘langan. Ammo o‘ziga xosligi, turmush tarzi, an’analar va urf-odatlarga ko‘ra

www.ziyouz.com kutubxonasi

ayrim jihatlari bilan farq qilib turgan. Bu esa an’anaviylik davom etishining asosiy omillaridan hisoblanadi.

An’anaviylik tadrijiy rivojlanishni inkor qilmasa-da, ko‘pincha turg‘unlik omillaridan hisoblanadi. Masalan, Shimoliy Afrikaga o‘rta asrlarda bosqinchilar shimoldan ham, Sharqdan ham kelmaganlar. Lekin bu yerda o‘z davrida cho‘qqiga ko‘tarilgan sivilizatsiya tushkunlikni chetlab o‘ta olmadi. Islomiy sivilizatsiya muayyan ichki sabablar, an’anaviylik va tashqi bosqinchilarning hujumlari ostida avvalgi holatini yo‘qotib bordi. Tabiiyki, bunday sharoitda inson zotiga hurmat, uning shaxsi bilan hisoblashish, huquqlari va sha’nini qonuniy himoyalash zarur darajada ta’minlanmas edi.

Asosiy tushunchalar

- **Islom sivilizatsiyasi** – musulmon dini tarqalgan hududlardagi sivilizatsiyaning ko‘pgina umumiyliklari nazarda tutilgan holda nomlanishi.
- **Diniy bag‘rikenglik** – ma’lum bir dinda g‘ayridinlarga nisbatan toqatlilik. Shunga ko‘ra, islomiy mamlakatlarda aholining nasroniy, yahudiy va boshqa ko‘rinishdagi diniy ozchilik xalqlar ham qadimdan yashab keladi. Ular dini, tili va ma’naviy madaniyatning boshqa jihatlarini saqlab qolganlar.
- **Musulmon an’anaviyligi** – Sharqda tabiiy va ijtimoiy-madaniy sabablarga ko‘ra davom etib kelayotgan jihat Islom dinining ilk davri tartibotlarining bo‘rttirilishi tufayli ijtimoiy turg‘unlikni ifodalaydigan bo‘lib qoldi.
- **Zohidlik** (arabcha) – Alloh marhamatiga sazovor bo‘lish uchun dunyoviy lazzatlardan cheklanish.
- **Vahdat ul-vujud** (arabcha) – Allohni yagona, abadiy deb tan olish. Bunga ko‘ra, olam, narsa va hodisalar Alloh nuridir. Shunga ko‘ra, unga muhabbat qo‘ymoq kerak.

Savollar va topshiriqlar

1. Payg‘ambarlik nima?
2. Islom sivilizatsiyasining o‘zidan oldingi sivilizatsiyalar bilan bog‘liqligi bormi?

www.ziyouz.com kutubxonasi

3. Islom sivilizatsiyasining asosiy jihatlari chet el (AQSH) tarix fanida qanday ko‘rsatilgan?
4. Islom sivilizatsiyasi yutuqlarining hozirgi ahamiyati qanday?
5. Islom qadriyatlarini qanday tushunasiz?
6. Dunyoviy ilmlarga islomda munosabat qanday?
7. Islom sivilizatsiyasining yemirilishi sabablarini gapiring.
8. Tasavvuf qayerda, qachon va qaysi maqsadda kelib chiqqan?
9. Tasavvufning asosiy xususiyatlari qaysilar?

28-§. Turon — Movarounnahr — Turkiston: sivilizatsiyaviylik mezonlari va bosqichlari

Qadimgi Turon jahoniy maqomining tabiiy va ijtimoiy-madaniy omillari

«Turon», «turonliklar» atamasi, ayniqsa, o‘rta asrlardagi arabiy, forsiy va turkiy adabiyotlarda (jumladan, Narshaxiy, Beruniy, Tabariy va boshqalarning asarlarida) ko‘p uchraydi. Qadimda va keyinroq ham Markaziy Osiyoning turkiy qavmlar yashaydigan hududlari turkiylar yurti, Turon nomi bilan yuritilgani manbalarda o‘z ifodasini topgan.

«Turon» atamasi *antropologik* jihatdan fanda muayyan kichik irqni ifodalash uchun ham ishlatiladi. *Geografiyada* bu atama Yer yuzidagi eng katta quruqlik hududlaridan biri va Markaziy Osiyodagi eng katta pasttekislik nomini anglatadi, *biologiyaviy* jihatdan bu yerda uchraydigan turlarning Turon nomida atalishi mavjud. Shuningdek, Turon Yer yuzining yopiq hududiy mintaqalariga kiradi. Ya’ni, mintaqaning o‘zidagi tog‘lardan boshlanadigan barcha daryolar uning ichkarisida qoladi. Uning tog‘lari, daryolari va sahrolari tabiiy to‘siq, chegara sifatida boshqa hududlardan ajratib turadi.

Mintaqa Osiyoning nafaqat tabiiy jihatdan, balki *iqtisodiy* jihatdan ham strategik o‘rni, tabiiy boyliklarga mo‘lligi, Yevroosiyoning barcha madaniy qismlariga chiqish yo‘llarining mavjudligi mintaqada insoniyat hayotining juda qadimdan rivojlanishini ta’minlagan.

Bu davrda aholining tirikchiligi dehqonchilik va chorvachilikka asoslangan. Dehqonchilik tufayli yuzaga kelgan mehnat taqsimoti

www.ziyouz.com kutubxonasi

natijasida yaratilgan boyliklar hisobiga kishilar jamoalarini turli tashkiliy birliklarda, shu jumladan, jamiyat tarzida uyushtirish va ularni boshqarish vazifalarini ado etish uchun zarur miqdordagi kishilar bilan ta’minlash mumkin bo‘ldi. Keyinroq bu jarayon maxsus boshqaruvni shakllantirdiki, oxir-oqibatda davlat boshqaruvi vujudga keldi. Shuningdek, u jamiyatning muayyan tabaqalanishiga va aholining urbanizatsiyalashuviga, ya’ni, shaharlar paydo bo‘lishiga zarur turtki bo‘ldi. Bu endi sivilizatsiyaning kelib chiqishidan dalolat edi.

Turonda sivilizatsiyaning boshlanishi

Bu yerda *protodavlatlarning* shakllanishi manbalarda miloddan avvalgi IX–VIII asrda boshlangani aytiladi. Tegishli tarzda bu hol ma’naviy hayotda o‘z ifodasini topgan.

Sharqdagi barcha an’anaviy jamiyatlarda bo‘lgani singari Qadimgi Turonda ham ijtimoiy munosabatlarda diniy qadriyatlarning ta’siri kuchli bo‘lgan. Mintaqa insoniyatga *zardushtiylik* dinini bergan.

Dualistik xususiyatga ega bo‘lgan zardushtiylik dini ko‘p xudolikdan yakka xudolikka o‘tishda muhim bosqich hisoblangan. Unda odamlarni xudolarga qurbonlik qilish man qilingan. Chunki inson yashash uchun yaratilgan va shunga ko‘ra uning hayotiga zavol bo‘lishga hech kimning haqqi yo‘q.

Bu dinning payg‘ambari Zardusht yagona xudo – *Axura Mazdaga* ibodat qilishni targ‘ib qilib unga oltita oliyjanoblik – haqqoniylik, donolik, aqli rasolik, hokimiyat, salomatlik va chidamlilik sifatlari xosdir, deydi. Zardushtiylik dinida havo, yer, suv va olov muqaddas hisoblangan.

Bu din Turon doirasidan chiqib Fors mamlakatida ham keng tarqalgan. Fors hukmdorlari zardushtiylik ta’limotini ifodalagan muqaddas «Avesto» qismlarini to‘plaganlar.

Zardushtiylik dini o‘z ichiga olamning yaxlit qiyofasini ham olgan. Unga ko‘ra olam yulduzlari qavati – *oliyjanob fikrlar,* oy yorug‘i – *oliyjanob so‘zlar,* quyosh qavati – *oliyjanob ishlar,* alohida nur sohasi – Axura Mazda va uning yaqinlari makonidan iborat. Axriman podsholigi – do‘zax, jahannam hisoblanadi. Ular o‘rtasidagi oltin davrdan boshlangan kurash keskin tus olib, halokat bilan yakunlanishi

www.ziyouz.com kutubxonasi

ham mumkin edi. Lekin barcha jarayonlar yana qaytadan boshlanadi va ezgulikning muqobili – zulmat timsoli bo‘lgan Axrimanning yengilishi bunga olib kelmaydi.

Zardushtiylik faol dunyoviy jamiyat tantanasiga ta’sir qiladigan g‘oya sifatida tavsif etiladi.

Zardushtiylik dinining yahudiylar dini va nasroniylikka ham tegishli ta’sir ko‘rsatganligi mutaxassislar tomonidan tan olingan. Keyinroq undan *moniylik* diniy ta’limoti o‘sib chiqqan.

Turonda avlodlar merosiga yuksak darajada sodiqlik an’anasi har doim ustunligi bilan ajralib turgan. *Jamoachilik* kishilar o‘rtasidagi munosabatlarda muhim hisoblangan.

Turonliklar qadimdan qo‘shni xalqlar bilan keng aloqada bo‘lganlar, ular migratsiyasi Yunoniston va Misrgacha borgan. Turonda ham oromiy yozuvidan foydalanilgan. Keyinroq bu yozuvdan qadimgi so‘g‘diy, baqtriyaviy, parfiyaviy va xorazmiy yozuvlar kelib chiqqan.

Bu yerdagi xalqlarning iqtisodiy va ma’naviy-madaniy aloqalarni ifodalagan savdo yo‘llari juda qadimdan Sharq va G‘arbni bog‘lagan.

O‘troq va ko‘chmanchi xalqlar madaniyati

Turonda ham Sharq mintaqalari aksariyat qismlarida uchraganidek, dehqonchilik va chorvachilik moddiy madaniyat tarzlari sifatida yonma-yon mavjud bo‘lgan. Ya’ni, dehqonchilikka asoslangan hayot tarzi daryolar, ba’zi joylarda dengiz bo‘ylarida ham rivojlangan. Bu joylar bilan tutash kengliklardan katta-katta cho‘llar, sahrolar boshlangan. Turkistonda bularni kesib o‘tgan Sirdaryo va Amudaryo hayot kechirishda dehqonchilikkagina emas, balki chorvachilik uchun ham muhim omillar hisoblangan. Boshqa mintaqalardan farq qilib, bu yerda hududiy ikkita chegara o‘zaro ajratilmaydi. Bu ikki xo‘jalik tarzi o‘zaro bir-biriga bog‘liq bo‘lgan.

Sharqqa xos umumiylik – *yerga bo‘lgan ijtimoiy mulkchilik* (yoki davlat mulkchiligi)ning mavjudligidir. Xususiy mulkchilikka juda cheklangan tarzdagina yo‘l qo‘yilgan. Bu yerda ham huquqiy institutning qator sohalari (masalan, meros huquqi) amalda bo‘lgan. Bunga ko‘ra ota-ona, oila, urug‘ yoki qabila ixtiyoridagi mulk muayyan holatlarda meros huquqiga ko‘ra taqsimlangan.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Bu yerda *Muhammad payg‘ambarning* yer, suv va yaylov barchaga tegishli, degan qoidasi ayni to‘g‘ri kelganday edi. Aslida kuch – mulk, hokimiyat – mulk tamoyili oxir-oqibatda o‘zini namoyon etardi. Mulkning ana shunday tabiati yuqorida turli jihatlardan tilga olingan an’anaviylik kishilarning ilk jamoalaridan tortib yaqin vaqtlargacha ham amalda bo‘lishini taqozo etdi.

An’anaviylik avvalboshdan *ma’naviy qadriyatlar* bo‘lgan o‘zaro yordam, birgalikda umumiy yumushlarni bajarish, o‘zaro tenglik va hokazolarni yuzaga keltirdiki, bular ba’zan munosabatlarda *tekischilik* hukmron bo‘lishiga ham olib keldi. Natijada shaxsiy tashabbusdan, individual faoliyatdan manfaatdor bo‘lmaslik kabi holatlar qaror topdi.

Movarounnahrda islom dinining tarqalishi

Bu yerda islomning tarqalishi Muhammad payg‘ambar vasiyatlariga ko‘ra amalga oshganligi manbalarda aytiladi. Islom payg‘ambari musulmonchilikning tarqalishida *fathni* birinchi o‘ringa qo‘yganligi ma’lum.

Islomning tarqalishi ham dastlab payg‘ambar qo‘llagan tamoyillarga mos bo‘ldi. Movarounnahrda islom dinini yoyish bilan bog‘liq arablarning yurishlari to‘rt marta amalga oshirildi. Musulmon bo‘lish evaziga katta o‘lja, soliqlar olinmadi, katta urush bo‘lmadi va qon to‘kilmadi.

Oxirgisida Xurosondagi noib Qutayba ibn Muslim musulmonchilikni zarur bo‘lgan joylarda kuch bilan joriy etdi va hududning barcha madaniy qismini xalifalik tarkibiga qo‘shib oldi.

Islom dini tarqalishi natijasida ilgari shakllanib bo‘lgan ma’naviyat o‘zining qariyb barcha ko‘rinishlarida jiddiy o‘zgarishga uchradi. Jumladan, oilaviy hayot, ijtimoiy-siyosiy, huquqiy va axloqiy munosabatlarda musulmonchilik ustun mavqega ega bo‘ldi.

Movarounnahrda islomiy e’tiqod mustahkam qaror topdi. Hududda *ijtimoiy ko‘tarilish* yuz berdi. Bu yerdan chiqqan olim-u fozillar xalifalik markaziy shaharlarida ham ko‘zga yaqqol tashlandi. Movarounnahrda diniy ta’limotlar bilan birga dunyoviy bilimlar, xususan, tabiatshunoslik rivojlanishi alohida e’tiborga molik. Albatta, passionarlik bu jihatdan ham o‘z natijasini ko‘rsatdi, deyish mumkin.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Islom dini yoyilishining sivilizatsiyaviy jihati shundan iborat bo‘ldiki, Movarounnahrdagi 20 tacha bekliklarga bo‘linib ketgan tarqoqliklar o‘rnida Xuroson viloyati tarkibidagi nohiya qaror topib, islomiy sivilizatsiya doirasiga tortildi.

Islom dini bir yarim – ikki asr ichida jahon miqyosida yangi sivilizatsiyaning qaror topishiga olib kelganligi to‘g‘risida xolis ilmiy fikrni birinchi bo‘lib ko‘pchilik G‘arb olimlari (masalan, Adam Mets (1876–1916) o‘zining *«Musulmon renessansi»* degan asarida) ilgari surgan.

Turkiy sivilizatsiya

Tarixiy jarayon kechishiga sivilizatsiyaviy yondashish tamoyillari talablariga muvofiq Renessans davri yangi sivilizatsiya boshlanishi tarzida baholanishi mumkin. Agar G‘arbda uzoq turg‘unlikdan keyin Antik Yunoniston va Rim sivilizatsiyasi yutuqlari XIV–XVI asrlarda o‘zlashtirilib, uni tiklashni bildirsa va bir marta kechgan bo‘lsa, hozir markazini O‘zbekiston davlati egallagan katta hududda bu jarayon ikki marta – *arabiy-islomiy sivilizatsiya* tarkibida IX–XIII asrlarda va *Temuriylar davrida* yuz berib, Turon-Movarounnahr hududi muhim makon bo‘lgan edi. Buni tarixiy nomi bilan turkiy sivilizatsiya deyish mumkin. Bunda etno-siyosiy zamin turkiy xalqlar va ularning islomiy davlatchiligi bo‘lgan. Insoniyat tarixini turkiy xalqlar o‘tmishisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Ularning Yevropa, Osiyo va hatto Shimoliy Afrika xalqlari taqdiri va tarixida qanday rol o‘ynagani fanda ma’lum. Milodiy birinchi mingyillik oxirlarida shakllangan ikkita turkiy davlat – *Qarluqlar davlati* va *O‘g‘uz davlati* o‘zlari tashkil topgan hududlarida turkiy etnosni birlashtirdilar. Musulmonchilikni qabul qilib, G‘arb va G‘arb-u Janubga siljishlari bilan butun O‘rta Sharq va Old Osiyo xalqlari hayotiga kuchli ta’sir ko‘rsatdilar.

Movarounnahrga tutash bo‘lgan shimoliy va sharqiy hududlarda sof turkiy davlatlar qaror topganidan so‘ng esa bu yerda ham siyosiy boshqaruv turkiylar qo‘liga o‘ta boshladi.

Hadisshunoslar faoliyati

IX–X asrlarda Movarounnahr Markaziy Osiyodan chiqqan allomalar *Imom al-Buxoriy* (810–870), *Hakim at-Termiziy* (824–894), *Sulaymon Sijistoniy* (817–880)

www.ziyouz.com kutubxonasi

kabi mutafakkirlarning hadisshunoslik faoliyati ma’naviy madaniyatni jiddiy rivojlantirdi.

Qur’oni karimdan keyin ikkinchi o‘rinda turadigan manba – hadislar islom payg‘ambarining din, axloq va falsafadan tashqari ham hayotning ko‘pgina sohalariga tegishli ko‘rsatmalaridan iborat. Ularda *mehr-oqibat, insonparvarlik, halollik, oliyjanoblik, sof ko‘ngillilik, oqibatlilik, insof-adolat, hurmat-izzat, mehnatsevarlik, ilmning ahamiyati* va hokazo qadriyatlar ifodalangan.

Diniy va dunyoviy bilimlar

Movarounnahrdagi islom ilmining rivojlanishi Arab-islom xalifaligida jiddiy ravnaqqa erishgan. Bu yerda ma’naviy-madaniy ravnaq o‘z davri uchun jiddiy yuksaklikni, g‘oya va e’tiqodlarning tengligini, e’tiqodiy bag‘rikenglik, sabr-toqatlilik, hurfikrlilikni ifodalagan lokal turkiy sivilizatsiya doirasida yetishib chiqqan *Burhoniddin Marg‘inoniyning* (1123–1197) «Hidoya» asarida erishilgan yuksak sivilizatsiyaviy maqom shundan iboratki, unda shariat qonunchiligi, musulmonlar jamiyatining barcha jihatlari nafaqat huquqiy, balki nazariy-metodologiyaviy yechimlari ham lozim darajada o‘z aksini topgan. Shunga ko‘ra «Hidoya» musulmonlarning bosh dorilfununi, al-Azharda (Misr) hozirgacha xanafiya mazhabi fiqhi bo‘yicha asosiy qo‘llanma sifatida uzluksiz o‘qitilib, o‘rganilib kelinadi.

Turkiy lokal sivilizatsiya, xalifalikdagi bosh ma’rifatparvar *Ma’mun* (813–833-yillarda xalifa bo‘lgan) va Bag‘doddagi *mo‘taziliylar* oqimi ko‘rsatgan faoliyatning davomi sifatida qaror topdi. Bag‘dodda «Bayt ul-hikma» boshlig‘i bo‘lgan *Muhammad al-Xorazmiy* (783–850) matematikaning barcha asosiy sohalari, geografiya, tarix va boshqa fanlarning qator tarmoqlari bo‘yicha jahonshumul tadqiqotlarni bajarishgan.

Ahmad al-Farg‘oniy (861-yilda vafot etgan) tabiatshunoslikning ko‘pgina muhim sohalari bo‘yicha katta jasorat ko‘rsatgan olim sifatida vatanining shuhratini keng yoydi. Uning birgina «Astronomiya negizlari» asari Yevropada N.Kopernikka qadar asosiy qo‘llanma bo‘lgan.

Qomusiy bilimlar sohibi *Abu Nasr al-Forobiy* (873–950) birinchi manbalar asosida qadimgi yunon madaniyatini chuqur o‘rganib, Sharq

www.ziyouz.com kutubxonasi

Arastusi – «Ikkinchi muallim» nomini olgan hamda o‘z ilmiy va amaliy faoliyati bilan jahonga mashhur bo‘lgan siymodir.

Ulkan mutafakkir olim, o‘z davri bilimlari barchasini egallagan, Shayx ur-rais Faxriy unvoni sohibi bo‘lgan *Abu Ali ibn Sino* tibbiyotga oid birgina «Tib qonunlari» asari bilan dunyo tabobat ilmiga asos soldi.

Sharqning benazir qomusiy olimi, chuqur tafakkur sohibi *Abu Rayhon al-Beruniy* (973–1048) o‘zi faoliyat ko‘rsatgan ilm sohalarida ko‘pdan ko‘p yangiliklarni bergan. U, jumladan, X.Kolumbdan *460 yil* oldin Amerika qit’asi borlig‘ini hisoblab topgan, N.Kopernikdan *500 yil* ilgari geliotsentristik nuqtayi nazarni asoslagan. Bu o‘rinda uning doimiy homiysi, o‘rta asrlar turkiy davlatchiligining yirik vakillaridan bo‘lgan Mahmud G‘aznaviyning ham xizmatini ta’kidlash lozimdir.

Abu Abdulloh al-Xorazmiy (997-yilda vafot etgan) Vatan madaniyati tarixida qomusiy olim sifatida mashhur bo‘lgan. Xorazm va Buxoroda yashab ijod etgan bu siymoga shuhrat keltirgan hamda bizgacha yetib kelgan «Ilmlar kaliti» asari bilimlarning barcha sohalarini o‘z ichiga olgan.

Ijtimoiy-gumanitar bilimlar

IX–XII asrlarda Movarounnahrda yuz bergan sivilizatsiya davrida fanning ijtimoiyotshunoslik sohasi ancha rivojlandi. *Abul Hasan Boyhaqiyning* (995–1077) o‘ttiz jildlik tarixiy asarida g‘aznaviylar davri tarixi batafsil yoritildi. *Majiddduddin Adioning* «Turkiston mamlakati tarixi», *Muhammad Narshaxiyning* (899–959) «Buxoro tarixi» kabi asarlari tarix ilmining rivojlanganligidan dalolatdir. Fanning filologiya, geografiya sohalari *Mahmud Qoshg‘ariyning* (IX asr) «Devonu lug‘otit turk» asarida, filologiya, fiqhshunoslik, islom tarixi, falsafa masalalari *Mahmud az-Zamaxshariyning* (1075–1144) ko‘pgina asarlarida fundamental tadqiq qilinadi. Bu mutafakkirlarning, ayniqsa, turkiy va arab tilshunosligiga doir qarashlari hozir ham ahamiyatini yo‘qotmagan.

Movarounnahrda *somoniylar* va *g‘aznaviylar* davlatchiligi davrida hukmdorlar homiyligida adabiyot rivoj topdi. G‘azna shahrida 400 dan ortiq ijodkor to‘planganligi manbalarda ko‘rsatilgan. Bular orasida Abulqosim Firdavsiy ham bo‘lgan.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Turkiy hududiy sivilizatsiya doirasida Sharqiy Turkistondan Yettisuv, Farg‘ona, Movarounnahrdan Xurosonga qadar hududlarda turkiy tilda badiiy ijodning yorqin qadriyatlari yaratilganligi manbalarda aytiladi. Bizgacha yetib kelganlari orasida *Yusuf Xos Hojibning* (XI asr) «Qutadg‘u bilig» («Saodatga boshlovchi bilim»), *Ahmad Yugnakiyning* (XII asrning ikkinchi yarmi – XIII asrning boshi) «Hibat ul-haqoyiq» («Haqiqatlar armug‘oni»), *Ahmad Yassaviyning* (1166–1167-yilda vafot etgan) «Hikmatlar» asarlari alohida ahamiyatli.

Ma’naviy yuksalish *Buxoro, Samarqand, Qarshi, Xiva, Urganch, Marg‘ilon, Termiz, Marv, Farg‘ona* kabi shaharlarning gurkirab o‘sishiga xizmat qildi.

Hududimiz sivilizatsiyasining birinchi davriga xos jihatlarni quyidagicha ko‘rsatish mumkin: *birinchidan,* milliy-mintaqaviy davlat mustaqilligi bilan bog‘liq muhim omillar; *ikkinchidan,* ma’naviy o‘zgarishlar markazida insonning komillikka erishuvi masalalari; *uchinchidan,* axloq-odob masalalari; *to‘rtinchidan*, bu davr bilimlarida diniy va dunyoviy qarashlar mushtarak tarzda tadqiq etilgan. Shunday qilib ushbu davrda yaratilgan ilmiy meros o‘zining olamshumul ahamiyati bilan yurtimiz dovrug‘ini olamga taratib kelmoqda.

Amir Temur va temuriylar davri sivilizatsiyasi

Ma’lumki, barcha buyuk shaxslar o‘z davrining ulkan muammolari, mislsiz qarama-qarshiliklarini zimmalariga olib yashaydilar. Amir Temur ham tarix sahnasiga chiqqanida mo‘g‘ullarning 140 yillik istibdodi oqibatida xalq ommasi ma’naviy qashshoq, iqtisodiy nochor va siyosiy huquqsiz edi. Shunday sharoitda Temurning faoliyati milliy mustaqillikni tiklab, markazlashgan davlat tuzishga qaratildi.

Amir Temur nafaqat turkiy dunyoda sivilizatsiyaning vujudga kelishiga zamin yaratdi, balki islom mintaqasida uning rivojlanishiga ko‘mak berdi. Temur va uning avlodlari davri sivilizatsiyasi, ma’naviy qadriyatlari, birinchi navbatda, turkiy va, shuningdek, fors-tojik tillarida yaratildi. Bundan ilgari arab tilida yaratilgan ma’naviy qadriyatlar lozim darajada o‘zlashtirildi.

Amir Temurdan avval va keyin o‘tgan ne-ne jahongirlar, jumladan,

www.ziyouz.com kutubxonasi

Kurush[1], makedoniyalik Iskandar[2], Sezar[3], Chingiz[4], Napoleon[5] va boshqalarning birontasi yangi sivilizatsiya asoschisi bo‘la olmagan.

«Temur tuzuklari»

Temurning sivilizatorlik faoliyati ko‘lami o‘z davri uchun muhim bo‘lgan barcha sohalarni qamragan edi. Muhim siyosiy-huquqiy va dasturiy manba sifatida katta ahamiyatga ega bo‘lgan «Temur tuzuklari»da keltirilishicha, davlat boshqaruvi o‘n ikki tamoyilda amalga oshirilgan:

• «har yerda va har vaqt islom dinini quvvatladim»;

• «Adolat va insof bilan tangrining yaratgan bandalarini o‘zimdan rozi qildim… Zolimlardan mazlumlar haqqini oldim»;

• «maslahat, kengash, tadbirkorlik, faollik va hushyorlik-ehtiyotkorlik bilan g‘anim qo‘shinlarini yengib, mamlakatlarini o‘zimga bo‘ysundirdim. Saltanat ishlarini murosa-yu madora, muruvvat va sabr-u toqat bilan yurgizdim»;

• «o‘tgan sultonlarning qonunlari va turish-turmushlarini donolardan so‘rab-surishtirdim. Har qaysilarining yo‘l-yo‘riqlari, turish-turmushlari, qilish-qilmishlari, aytgan gaplarini xotiramda saqladim va yaxshi axloqlari, ma’qul sifatlaridan namuna olib, ularga amal qildim»;

• olimlar, sipohlar, bahodirlar bilan ittifoq bo‘lib, mard-u maydonligiga tayanib 30 tacha mamlakat tasarruf etilar ekan – bu ular bilan qilingan oqilona munosabatlarning natijasidir;

• adolat va insof bilan ish ko‘rib, kishilarga haqqoniyat yuzasidan muomalada bo‘lish muhim hisoblangan;

• sayyidlar, ulamo-yu mashoyix, oqil-u donolarni e’tiborli hisoblab, ularning maslahati bilan davlat ishlarini ta’minlagan;

---

[1] Katta fors davlatining asoschisi, Turonda massagetlar bilan jangda o‘ldirilgan.

[2] Uning bosqinchilik urushlarida yaratgan davlati vafotidan so‘ng lashkarboshilari tomonidan o‘zaro bo‘lib olingan.

[3] Rimda respublikani yiqitib imperatorlikni joriy etgan, safdoshlari tomonidan o‘ldirilgan.

[4] Bosqinchilik urushlari davomida yo‘lida uchragan barcha yurtni vayron qilgan.

[5] Hokimiyatni bir necha marta qo‘lga kiritib, so‘ngra boy bergan va o‘zidan keyingi avlodidan hech kim hokimiyatda bo‘lmagan.

www.ziyouz.com kutubxonasi

• puxta o‘ylab boshlangan ishni azm-u jazm bilan nihoyasiga yetkazishga erishgan;

• raiyat ahvolidan doimo xabardor, har bir ulus, xalq va toifa bilan lozim darajada munosabatda bo‘lgan;

• saltanat tasarrufidagi turk-u tojik, arab-u ajamning ulug‘ini hurmat qilgan, qadriga yetgan, aybiga iqror bo‘lganlarni kechirgan;

• hukmdor mansabning qaysi darajasida bo‘lishiga qaramay farzandlar, qarindosh-urug‘, yor-u birodarlarning sodiqlik qilganlarini unutmaslikni muhim sanagan;

• boqiy mato bo‘lgan jonlarini foniy dunyoga bag‘ishlagan sipohlarni qadrlash, bunda ularning o‘z valine’matlari sodiqligini hisobga olish zarur hisoblangan.

Temuriy ma’rifatchilik

Islom ma’rifatchiligiga bo‘lgan e’tiborni Temurning muhim sifatlaridan hisoblamoq kerak. Islom dini peshvolari shaxsi, ta’limotlari, mozor va maqbaralariga alohida e’tibor bergan. *Xalifa Ali,* Payg‘ambarning forsiy sahobasi *Salmon,* Xanafiya mazhabining asoschisi imom *A’zam ibn Xanafiya,* imomlardan *Hasan ibn Ali, Muso Kozim, Muhammad Toki, Ali ibn Muso, so‘fiylar Abduqodir Jiloniy, Ahmad Yassaviy, Zangi ota* qabrlari obod qilinib, ziyoratgohlarga aylantirilgan.

O‘tmishda biron-bir hukmdor hozirgi jahoniy dinlarning birontasiga ham Temurchalik e’tibor bermagan bo‘lsa kerak. Bu Temuriy ma’rifatparvarlik faoliyati insonda va jamiyat miqyosida ma’naviy qadriyatlarning salmog‘i va ahamiyatini oshirmasligi mumkin emas edi.

Ular xurosonlik mashhur ulamo *Zayniddin Abu Bakr Toybodiy,* movarounnahrlik shayx Shamsiddin *Kulol va Said Baraka.* Shuningdek, Samarqandda o‘z davrida mashhur bo‘lgan ulamolardan *Abdujabbor Xorazmiy, Bahriddin Ahmad* va boshqa taniqli siymolar har doim uning e’tiborida bo‘lgan.

Temur davlatida Samarqand siyosiy poytaxtgina emas, balki ilmiy markaz ham edi. Bu yerga olim va mutaxassislar olib kelinib ularning matematika, me’morchilik, san’atshunoslik va boshqa sohalarda faoliyat ko‘rsatishi uchun hamma sharoit yaratib berildi. Bu to‘g‘rida Movarounnahrda bo‘lgan yevropalik sayohatchilar yetarli ma’lumotlar qoldirganlar.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Samarqandning yuksak darajada o‘sishi Temur davriga to‘g‘ri keladi. Hukmdor bu yerda ulkan me’morchilik ishlarini amalga oshirdi. Poytaxt atrofida o‘sha davrda jahonda mashhur bo‘lgan shaharlar nomlariga go‘zal manzilgohlar barpo etildi. Umuman, Temur amalga oshirgan qurilish-me’morchilik namunalari jahon san’atining yuksak namunasi bo‘lgan.

Temuriylar davri

Amir Temur faoliyati bilan boshlangan sivilizatsiya bosqichi temuriylar– *Shohruh* (Sohibqironning o‘g‘li), *Ulug‘bek* (uning o‘g‘li), *Husayn Boyqaro, Bobur* (avlodlari) davrida davom ettirildi.

Temur vafotidan so‘ng uning saltanati o‘rnida markazlari Samarqand va Hirot shaharlari bo‘lgan Movarounnahr va Xuroson davlatlari qaror topadi. Bu davlatlardagi sivilizatsiya, ayniqsa, Muhammad Tarag‘ay – Ulug‘bek (fan), Alisher Navoiy (ma’naviy madaniyatning ko‘pgina sohalari), Zahiriddin Bobur (asosan, Hindistonda sarkardalik, badiiy ijod, geografik-tarixiy ishlar) faoliyatlari bilan bog‘liq. Haqiqatan ham bu yerda *1018 ta* yulduz o‘rganilib jadval tuzilgan. Zarur asboblari ham maxsus tayyorlangan, o‘lchov ishlari o‘ta aniqlikda olib borilgan. Bunday akademiya o‘z davrida ham, ancha keyingacha ham hech qayerda bo‘lmagan. Shuningdek, Ulug‘bek tarix va musiqaga oid ilmiy ishlar yozgan.

Alisher Navoiy faoliyati

Temuriylar davlatchiligi madaniy tarixini, ayniqsa, Xurosonda buyuk gumanist, o‘rta asrlar sharoitida despotizm va zulmga qarshi kurashgan, xalq himoyachisi Alisher Navoiyning serqirra faoliyatisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Mamlakatda Bosh vazir vazifasida faoliyat yuritgan Navoiy davlat boshqaruvining kuchli bo‘lishiga, jamiyatda adolatning ustuvor bo‘lishiga hissa qo‘shdi. Dinning ravnaqiga ko‘mak berdi. Olim-u fozillarga rahnamolik qildi. San’atning ko‘p tarmoqlari rivojlanishiga homiylik ko‘rsatdi.

U nechog‘lik davlat arbobi bo‘lmasin, baribir Navoiy komilligi uning badiiy ijodida namoyon bo‘ldi.

Navoiy badiiyatining markazida inson, xalq, Vatan turadi. Uning ideali komil inson, din-u diyonatli farovon xalq va gullab-yashnayotgan yurtdir. Asarlarining qahramonlari ishq-u sadoqatda, do‘st-u birodarlikda, adolat-u tinchlikda komillik darajasiga ko‘taril-

www.ziyouz.com kutubxonasi

gan siymolardir. So‘fiylikning ilm va naqshbandiya tariqati zaminida turgan shoir har doim mehnatni ulug‘lagan.

Turkiy islomiy sivilizatsiya vakili bo‘lgan Navoiyning bunday katta badiiy qudrati haqida uning ustozi *Abdurahmon Jomiy gapirar ekan: «Ravnaqdan qolib ketgan va xorlik burchagidan o‘rin olgan turkiy so‘zga yangidan hayot berdi. Uni ijod maydoniga olib chiqdi. U forsiy tilda yozganda, boshqalarda so‘z aytishga majol qolmasdi. Bu mo‘jizakor nazm qarshisida Nizomiy kim-u Xusrav kim bo‘ldi?!»* – deydi.

Navoiyning sivilizatorlik roli yana shundaki, qator turkiy xalqlar shoirlari forsiyda qalam tebratish an’analarini to‘xtatib, uning ketidan ergashib, o‘z etnosi tilida ijod qila boshladilar. Masalan, Ozarbayjon shoirlari Navoiyga qadar forsiygo‘y bo‘lsalar, so‘ngra *Fuzuliydan Nobariygacha* ozar turkiysiga o‘tganlar. Ozarbayjonda Navoiy turkiy adabiyot asoschisi tarzida qadrlanadi.

Navoiydan keyin temuriylar davri sivilizatsiyasi maqomida faoliyat ko‘rsatgan shaxs – bu temuriy sulola vakili *Zahiriddin Muhammad Bobur* edi. U mashhur lashkarboshi[1], o‘zga yurtda yangi saltanat yaratgan[2] ma’rifatparvar davlat arbobi[3], g‘oyat nozikta’b ijod sohibi, zukko olim, mamlakat obodonligiga rahnamo sifatida Movarounnahr, Xuroson va Hindiston xalqlari tarixiga kirgan.

Markaziy Osiyodagi Ikkinchi renessans davri namoyondalari ham olam sivilizatsiyasining rivojlanishiga salmoqli ta’sir ko‘rsatdi va ko‘rsatib kelmoqda.

Asosiy tushunchalar

- **Turon** – geografik va tarixiy-etnografik nom bo‘lib, Yer yuzidagi katta pasttekislikni, turklar yurti, dehqonchilikka o‘tib ulgurmagan chorvadorlarning hududiy atalishi va irqiy oraliq kichik guruhni ifodalaydigan tushuncha.

---

[1] Rus sharqshunosi N.I.Veselvskiy yozgandi: «Bobur botirligining cheki bo‘lmagan. Uning butun hayoti jasorat namunalari bilan to‘lib-toshib yotibdi».

[2] Rajiv Gandi: «Farg‘onalik mard nozik didli Bobur ismli yigit Gang tekisliklarigacha yetib kelgan, buyuk boburiylar sulolasi deb atalgan saltanatimizga asos solgan», – degan edi.

[3] «Osiyodagi hukmdorlar ichida Bobur singari genial va talantga ega kishilarni kamdan-kam uchratamiz», – deb yozgan edi Erskin.

www.ziyouz.com kutubxonasi

- **Zardushtiylik** – ko‘p xudolikdan yakka xudolikka o‘tishdagi bosqichni ifodalaydigan din bo‘lib, Markaziy Osiyoda (Xorazmda) kelib chiqqan va so‘ngra tevarak-atrof yurtlarga tarqalgan, musulmon dini bilan raqobatda barham topgan.
- **Turon sivilizatsiyasi** – Jahon–Sharq sivilizatsiyasining tarkibiy qismi, bundan 2,5–3 ming yil ilgari qaror topgan sug‘orma dehqonchilik madaniyati, chorvachilik va shahar madaniyatining uzviy birligini anglatadi.
- **Fath** – mamlakat yoki hududni ixtiyoriy yoki kelishuv orqali qo‘shib olish.
- **Zabt** – harbiy kuch ishlatib zo‘ravonlik bilan bosib olish.
- **Islomiy lokal sivilizatsiya** – islom dini tarqalishi natijasida Movarounnahr – Turkistonda IX–XII asrlardagi sivilizatsiya hamda Temur va temuriylar davrini ham o‘z ichiga oladigan tushuncha.
- **«Temur tuzuklari»** – Amir Temurning asari. Unda mamlakat hayoti turli sohalarini boshqarish tamoyillarining sivilizatsiyaviy maqom talablariga muvofiq kelganligi ko‘rsatilgan.
- **Sivilizatsiyaviy rol** – bu tushunchada Sohibqiron Temur, Ulug‘bek, Navoiy va Boburlar faoliyatining tarixiy tavsifi ifodasini topgan.

Savollar va topshiriqlar

1. Qadimgi Turonning madaniy-sivilizatsiyaviy maqomi qaysi omillar bilan taqozolangan?
2. Turon tarixidagi kishilik jamiyatlarining an’anaviyligi nimalarda ko‘rinadi?
3. Avesto ta’limoti asosida qadimgi Turon jamiyatining boshqaruvini tushuntirib bering.
4 Turkiston hududida qaror topgan an’anaviylik va jamoaviylikning salbiy-ijobiy tomonlariga baho bering.
5. Turkistondagi o‘troq va ko‘chmanchi xalqlar madaniyatining e’tiborga molik jihatlari nimalardan iborat bo‘lgan?
6. Turkiston sivilizatsiyasida siyosiy – jamiyat almashinuvi qay tarzda kechgan?

www.ziyouz.com kutubxonasi

7. Lokal islomiy sivilizatsiyaning xos jihatlari nimada ko‘rinadi?
8. Islom dini tarqalishiga qadar sivilizatsiya yuz berganligining sababi nimada?
9. Turkiy-islomiy sivilizatsiyaning diniy-ma’naviy va dunyoviy tamoyillari qanday nisbatda?
10. Yurtimiz allomalarining fanga qo‘shgan hissalari haqida fikrlaringiz?
11. Islomda dunyoviy ilm haqidagi fikrlar?
12. Movarounnahr markazi bo‘lgan lokal sivilizatsiyaning ikkinchi bosqichi Amir Temur shaxsi va faoliyati bilan bog‘liqmi?
13. Alisher Navoiy ijodiyotining sivilizatsiyaviy maqomi nimalarda ko‘rinadi?
14. Zahiriddin Bobur shaxsi va ijodining sivilizatsiya maqomi nimalarda ko‘rinadi?

29-§. Mustamlakachilik va uning aksilsivilizatsiyaviy oqibatlari

Sivilizatsiyaviy turg‘unlik

Amir Temurning sivilizatsiyaviy maqom talablariga har jihatdan javob beradigan serqirra faoliyati Movarounnahr, Turkistonda uzoq muddat o‘z ta’sirini ko‘rsatdi va o‘ziga xos taraqqiyotni ta’minladi. Lekin bir qator obyektiv va subyektiv sabablarga ko‘ra Temurning vatanida uning yetuk izdoshlarining sa’y-harakatlariga qaramay, XVI asr boshlarida sulolaviy almashuv sodir bo‘ldi. Yurt Dashti qipchoqdan kelgan *Muhammad Shayboniyxon* boshliq ko‘chmanchilar tomonidan zabt etildi.

Sharqning an’anaviyligi Movarounnahrga hukmdorlar dashtdan olib kelgan davlat-siyosiy boshqaruv sharoitlarida yaqqol ko‘zga tashlandi. Kuch – hokimiyat tamoyiliga to‘g‘ridan to‘g‘ri amal qilindi. Hukmdor irodasiga na din, na odat va na ayni malikalarning xohishi qarshi chiqa olmadi. Shundan keyin o‘tgan vaqt mobaynida faqat ikki hukmdor – sulola asoschisi Shayboniyxon va uning avlodidan iste’dodli *Abdullaxon II* davrida markazlashgan yirik

www.ziyouz.com kutubxonasi

davlat tuzilmasiga ega bo‘lindi. Bu, o‘z navbatida, yalpi rivojlanishga muayyan ko‘mak bermasligi mumkin emasdi.

Shayboniylar o‘rniga kelgan va ularga qarindosh bo‘lgan Ashtarxoniylar sulolasining yurtda bir yarim asrcha hukmronligi oldingi erishilgan darajani ham orqaga ketishiga olib keldi. Yurt kichikroq xonliklarga bo‘linib ketdi. Ularning har birida yalpi sivilizatsiyaviy orqaga ketishlik bilan birga u yoki bu sohalarda qandaydir jonlanishni (masalan, sug‘orish tizimida) ham ko‘rish mumkin edi. Lekin bu hududiy umumiy bozorni, XVI asr – XIX asrning birinchi yarmida Turkistondagi sivilizatsiyaviy turg‘unlik xo‘jalik ixtisoslashuvini, siyosiy-etnik va ma’naviy yaxlitlikni ta’minlashga qodir jarayon bo‘la olmagan.

Turkiston hududiy jihatdan o‘ziga xoslikka ega. Masalan, faqat-gina O‘zbekiston tarkibiga kirgan hududda Xorazm cheksiz sahro, Farg‘ona vodiysi va Surxondaryo tog‘lar, Samarqand va Buxoro Qashqadaryodan katta cho‘llar orqali bir-biridan ajralib turadi. Shunga ko‘ra, yurtning katta-kichik bekliklarga bo‘linishi, beklarning esa doimo mustaqillikka intilish hissi ustun bo‘lavergan.

Bunday sharoitda ma’naviy sohada o‘zbek xalqi o‘tmish ajdodlari erishgan darajani saqlab qololmasligi aniq edi. Shunga qaramay, madaniy hayot so‘nib ham ketmadi. Xonliklarning umumiy darajasidan birmuncha yuqoriroq tarzda adabiyot, san’atning boshqa ba’zi turlari, tarixnavislik, umuminsoniy qadriyatlar hisoblanishi mumkin bo‘lgan an’analar va odatlar, hunarmandchilikning turli tarmoqlari mavjud edi.

Rossiya imperiyasi mustamlakachiligining aksilsivilizatsiyaviy oqibatlari

G‘arbiy Yevropada boshlangan industrial sivilizatsiyaning iqtisodiy ehtiyojlari Osiyoning ancha qismini, Amerika, Afrika, Avstraliya qit’alarini mustamlaka maqsadlarida bosib olish va o‘zlashtirishni kun tartibiga qo‘ygan edi. Rossiya davlati esa yangi hududlarni bosib olishda katta qulayliklarga ega edi. Rossiya bosqinchiligi G‘arbiy Yevropa mamlakatlarining mustamlakachilik siyosatida bo‘lganidek, asosan iqtisodiy manfaatlar bilan cheklanmay, balki siyosiy-harbiy maqsadlarni ham ko‘zlagan edi. Markaziy Osiyoda Rossiya bilan Hindistonda turgan Angliyaning o‘zaro to‘qnashuvi xavfidan tashqari, Rossiyaning Qrim urushida Turkiya va Yevropaning asosiy davlatlaridan yengilganligi uchun Xonliklarning Rossiya

www.ziyouz.com kutubxonasi

imperiyasi tomonidan bosib olinishining sivilizatsiyaviy oqibatlari turkiy xalqlardan buning muqobilini qaytarib olishi ham ushbu mustamlakachilikdan kutilgan edi. Shu sababdan ham bosqinchilik g‘oyat shafqatsiz kechdi.

Rossiya mustamlakachilari Turkistonning bosib olingan hududlarida hayotning hamma sohalarini o‘z davlati, millati xohishiga ko‘ra o‘zgartirish harakatini boshlab yubordilar. Bosh gubernatorlik tuzildi, uning boshlig‘i podsho noibi, qo‘shinlar qo‘mondoni, kazaklar atamani, bosh mirshab, bosh prokuror, vassallar hisoblangan Buxoro va Xivaning nazoratchisi edi. Ko‘rinib turibdiki, XIX asrning ikkinchi yarmida boshqaruvning bu tarzi shu davrdagi Yevropa sivilizatsiyasida erishilgan maqomga mutlaqo mos kelmagan va sof rus mustamlakachiligi edi.

Shahar va qishloqlarni boshqarish ham mustamlakachilik maqsadlariga bo‘ysundirilib, ko‘chirib keltirilgan rus aholi manfaatlariga xizmat qilgan. O‘lka darvozasi lang ochiq – unga Rossiyadan istagan toifadagi aholi kelib mahalliy xalq hisobidan juda ko‘p narsalarga erisha boshlaganlar. Bularni hatto Rossiyaning o‘zida kinoyali tarzda «janob toshkentliklar» deb atashgan. Iqtisodiy jihatdan rus mustamlakachiligi shunda ko‘rinadiki, ulkan boyliklarni talash maqsadida soliq siyosatidan tortib temiryo‘llar qurilishigacha barcha vositalar ishga solindi.

Metropoliya (Markaz) Turkistonga sanoat mahsulotlarini sotish bozori sifatida ham qaragan. Sotilgan mahsulotlar puliga ipak, paxta, teri, quruq mevalar xarid qilinib, markaziy shaharlarga jo‘natilib turilgan.

Mustamlakachilar mavjud bo‘lgan maktablar va madrasalar tarmoqlari xavfli hisoblanib, ruslashtirishni ayni shu sohadan – rus-tuzem maktablari qurishdan boshlashga qaror qilindi.

Tub aholi ma’naviy-ruhiy kechinmalariga zarur ta’sir ko‘rsatadigan musulmon muassasalari – madrasalar, diniy boshqaruv idoralari, oila va nikoh tizimi ishlariga faol aralashuv boshlandi.

Ayni vaqtda, mustamlakachilar mahalliy doiralarning ma’lum qismidan boshqaruvning quyi bo‘g‘inlarida foydalanishni lozim topdi.

Xo‘sh, ajdodlari jahoniy sivilizatsiyalar yaratgan mahalliy xalq bularga javoban qanday yo‘l tutdi? Mehnatkash xalq ko‘pincha

www.ziyouz.com kutubxonasi

stixiyali tarzda norozilik bildirib, kurashga chiqa boshladi. Ilgari siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy-ruhiy hukmron bo'lganlarning nisbatan oz qismi mustamlakachilar olib borgan bosqinchilik, nasoralashtirish va ruslashtirishga qarshi milliy davlat istiqlolini tiklash yo'lida amaliy va g'oyaviy kurash olib bordi. Bunga yaqqol misol *Madali eshon* boshchilik qilgan xalq qo'zg'olonidir.

Ma'rifatparvarlik

Turkiston xalqlarining an'anaviy, sharqona ma'rifatparvarlik mafkuralari, jumladan, jadidchilik doirasida ham mustamlakachilikka munosabat bildirildi. Ma'lumki, Sharq an'anaviy jamiyatlari sharoitida takrorlanib turadigan ijtimoiy turg'unlikdan chiqish uchun taraqqiyparvar kuchlar aql-idrokning o'rni va ahamiyatiga katta e'tibor berganlar. Odatda, har bir monistik din payg'ambarining targ'ibotidan keyingi davrlar qator mamlakatlarni qamrab olgan umumiy jarayonning ifodasi bo'lgan.

Ma'rifatparvarlik o'zini namoyon etishi, mavjud bo'lishi va o'zgarishida umumiy qonuniyatlarga bo'ysunsa-da, qaysi zaminda qaror topganligiga va qaysi davrda mavjudligiga ko'ra o'ziga xosliklarga ega bo'lmasligi mumkin emas. Ta'kidlash joizki, ma'rifatparvarlikning umumiy va xususiy namoyon bo'lishi doimo o'zaro bog'liq.

Turkiston ma'rifatparvarligi agar mafkura tarzida olinsa, uning ijtimoiy zaminini aholining keng qatlami – mehnatkashlar tabaqalari va mulkdorlarning millatparvar qismi tashkil etgan. Albatta, aholining keng qatlami o'z-o'zicha ma'rifatparvarlik tashuvchisi bo'la olmaydi. Aholi bu qismining fikr-o'yi, xohish-istagi va intilishlari ilg'or ziyolilar – shoirlar, yozuvchilar, jurnalistlar, huquqshunoslar va boshqalar tomonidan ifodalanadi. Ma'rifatparvarlik shu ma'noda ijtimoiy tus va keng ma'no kasb etgan.

Ma'rifatparvarlikning ijtimoiy qoloqlik va istiqlolni tiklash ehtiyojlari kuchaygan davrini qator bosqichlarga bo'lish mumkin:

Birinchi bosqich XIX asr ikkinchi yarmida, hozirgi O'zbekiston hududi tarkiblariga kirgan xonliklarda va Turkiston guberniyasida yashagan ziyolilarning ma'rifatparvarligini o'z ichiga oladi.

Ikkinchi bosqich ma'rifatparvarlik jadidchilikdan iborat bo'ldi. Jadidlik muayyan ma'noda keng hududdagi o'zining asoslariga ega

www.ziyouz.com kutubxonasi

bo‘lgan. Turkistonda ma’rifatparvarlik jadidchilik harakatida namoyon bo‘ldi.

Jadidchilikning turkiy asoslari

Jadidchilik haqida to‘xtalganda, eng avvalo, Turkistonning o‘zida mavjud obyektiv ehtiyojlar haqida gapirmoq lozim bo‘ladi. Ayni vaqtda, turkiy dunyoning jahon taraqqiyotidan uzilib qolganligi, turkiy xalqlarning tarqoqligi, ijtimoiy munosabatlarning turg‘unligi va hokazolarga e’tiborni qaratibgina qolmay, balki ma’rifat orqali ularni bartaraf qilish mumkinligiga ishongan Ismoilbek Gaspiralining (1851–1914) nazariy va amaliy faoliyati muhim ahamiyatga ega. U Rossiya imperiyasi tarkibidagi mustamlaka qilingan turkiy o‘lkalardagi o‘qish-o‘qitish ishini mutlaqo isloh qilishni, dunyoviy fanlarni o‘qitishni yo‘lga qo‘yishni, ta’limning «usuli jadid» tarzini amalga oshirishni kun tartibiga qo‘ydi. Xususan, o‘zi tuzgan darslik va dastur asosida faoliyat ko‘rsatib, jadid maktablarining qadim maktablardan ustunligini isbotladi. I.Gaspirali, uning «Tarjumon» gazetasi platformasini qabul qilib, hayotga tatbiq etuvchilar jadidlar deb atala boshlandi.

Turkistonlik jadidlarning tan olingan boshlig‘i Mahmudxo‘ja Behbudiyning (Samarqand) «Bilmoq kerakki, haq olinur, berilmaydur», ularning Toshkentdagi yirik vakili Munavvarqori Abdurashidxonovning «Hurriyat olinur, berilmas», Abdurauf Fitratning (Buxoro) milliy istiqlol yevropaviy ma’rifat, ilm-fan, huquq, texnik rivojlanish inson sha’ni kafolatlari orqali qo‘lga kiritilishi to‘g‘risidagi fikrlari ko‘rsatadiki, jadidlar maktab-maorif, matbuotchilik, teatr imkoniyatlaridan yanada yuksakroq ko‘tarilib, siyosiy-huquqiy talablar qo‘yishgacha bordilar. Xususan, siyosiy-huquqiy sohada ular quyidagi masalalarni: Rossiyadan to‘la ajralib chiqish yoxud Rossiya federativ tuzilma bo‘lgan sharoitda uning tarkibidagi milliy-huquqiy muxtoriyatga erishish yoki Rossiya davlati tarkibida milliy-ma’naviy-diniy muxtoriyatga ega bo‘lish masalalarini ko‘tarib chiqdilar.

Bu maqsadlarga erishish uchun zarur siyosiy tashkilotlar va muassasalar kerakligi ma’lum bo‘lgandan so‘ng jadidchilik faoliyati tashkiliy sohada ham o‘zini ko‘rsata boshladi. Vaqt e’tibori bilan bu Rossiya imperiyasida boshlangan dolg‘ali yillarga to‘g‘ri keldi. 1914–18-yillarda *«Miftox ul-maorif», «Ravnaq ul-islom», «Ittifoq ul-*

www.ziyouz.com kutubxonasi

muslimin», «Miftox-ul-islom», «Sho'royi Islom», «Sho'royi Ulamo», «Temur to'dasi», «Erk sotsialistik partiyasi», «Jadid taraqqiyparvar partiyasi», «Chig'atoy gurungi» kabi partiyalar, uyushmalar va jamiyatlar faoliyat ko'rsatdi. Bunday tashkilotlardan 20 tachasi Toshkent shahrida ish boshladi.

Yuqorida aytilganidek, Rossiya mustamlakachiligi Turkiston – O'zbekistonda ijtimoiy turg'unlikning barqaror davom etishiga olib keldi. Jahon ijtimoiy-siyosiy jarayonlarida faol ishtirok etish uchun mahalliy kuchlarni birlashtirish qiyinlashdi. Bunday sharoitda kuchlarning bo'lib yuborilishi, o'zaro muxolifliklar va mojarolar yuz berishiga imkoniyat yaratildi, aniqrog'i, shunday muhit vujudga keltirildi. Petrograddagi Fevral inqilobi bu jarayonlarni o'tkirlashtirgan bo'lsa, Oktabr to'ntarishi ularni yanada keskinlashtirdi.

Sovet hokimiyati Turkistonda rus bolsheviklari[1] tomonidan zo'ravonlik yo'li bilan o'rnatildi. Ular hokimiyatga kelib Metropoliyada ham, chekka mustamlaka o'lkalarda ham biroz o'zgartirilgan holda marksizm ta'limotini hayotga tatbiq eta boshladilar.

Nazariyaning kemtikligi

K.Marks kapitalizmni o'z ichki ziddiyatlariga o'ralashib qolgan, salohiyatini oxir-oqibatda tugatadigan tuzum hisoblab, uning go'rkovini yo'qsillarda ko'rdi. Yo'qsillar zo'ravonlik bilan o'rnatgan proletariat diktaturasi davlati xususiy mulkdorlar qarshiligini sindiradi, qurilgan sotsialistik[2] jamiyat keyinroq o'zining yuqori

---

[1] Bolshevizm Rossiyadan boshqa joyda Oktabr to'ntarishiga qadar bo'lmagan. Keyinroq bu yo'nalishda tuzila boshlangan kommunistik partiyalar so'l sotsialistlardan, anarxistlardan, patsifistlardan tashkil topgan.

[2] «Sotsializm» atamasi (lotincha Socialis – ijtimoiy) hech qachon bir xil ma'noli bo'lmagan. Burjuaziyaga qarshi ma'noda uni birinchi marta Angliyada 1822-yilda E. Kuper qo'lladi. 1827-yilda R. Quen kooperativ harakati tarafdorlari «sotsialistlar» deb ataldi. Fransiyada 1832-yilda Sen-Semon va uning izdoshlari ta'limotini «sotsializm» deb, «Glob» jurnali yozadi. Sh. Furening 1833-yilda bosilib chiqqan «Sanoat islohoti» kitobida ham sotsializm haqida gapiriladi.1836-yilda Fransiyada chiqadigan «Ikki dunyo jurnali»da L. Reybo «hozirgi sotsialistlarga» bag'ishlangan qator maqolalarida sotsialistik fikrni tahlil qilgan. 1840-yillarga kelib sotsializm g'oyalari Yevropada keng tarqaldi hamda ishlab chiqarish vositalari va ayirboshni umumlashtirish yordamida davlat rahbarligida insoniyat jamiyatni isloh qilishga qaratilgan nazariyalar majmuasini bildirdi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

bosqichiga – kommunizmga[1] o‘tganida sinflar yo‘qoladi, hech qanday davlatga zaruriyat qolmaydi va erkinlik davri boshlanadi.

Marksistik nazariyadagi bu mantiq va barcha mamlakatlar yo‘qsillarini birlashtirish g‘oyasi inqilobiy kuchlar tomonidan qabul qilindi. Lekin marksizmda kapitalizmning boshqa holatlarga kirishi, xususan, zarur islohotlar o‘tkazish, yangi shakllarning berishi hisobga olinmagan edi.

Oktabr to‘ntarishi va uning halokatli oqibatlari

Rus inqilobchilari sardori Lenin marksizmdan Rossiyada ijtimoiy to‘ntarish qilishda foydalandi. Petrogradda nisbatan osonlik bilan Muvaqqat hukumatdan (uning ko‘pgina vazirlari Angliyadagi Oksford va Parijdagi Sorbonno kabi oliy maqomdagi universitetlarni bitirgan ziyolilar edilar) hokimiyatni qurolli yo‘l bilan tortib olgan bolsheviklar mavjud dahshatli qiyinchiliklarni bartaraf qilishga ko‘pdan ko‘p va’dalar berib, boshlanib ketgan fuqarolar urushida ustun keldi. Inqilobchilar umid qilgan «jahon inqilobi» yuz bermadi.

Lenin, keyin Stalin boshchiligida bolsheviklar insoniyat tarixida misli ko‘rilmagan eksperimentni boshlab yubordi, kapitalga qarshi zafarli yurish boshlandi. Qo‘li ustun kelgan kommunistlar vayron bo‘lgan mamlakatda hayotni izga solish uchun bir-biridan dahshatli yo‘llar va vositalarni ishga solishdi.

Mulkdorlarning qo‘lidagi boylikni tortib olib, xo‘jalik hayoti ustidan ishchi nazorati o‘rnatdilar. Qishloqda kambag‘allar boylarga qarshi qo‘yilib, ularning barcha mulklari kolxozga – jamoa xo‘jaligiga olib berildi. O‘zlari esa qul o‘rnida ishlatildi. Zavodlar bevosita

[1] «Kommunizm» (lotincha communis – umumiy) atamasi ham ko‘p ma’noli. Unda, asosan, xususiy mulkchilikning bekor qilinishi asosida umumiylikka erishishi tushuniladi. Kommunistik hayot tarzlari g‘oyasi Aflotunning «Davlat» asarida ham muhim o‘rin tutgan. Yevropada uyg‘onish davrida mutafakkirlar T. Morning «Utopiya», T. Kampanellaning «Quyosh shahri» asarlarida ideal sifatida qaytadan ko‘tarib chiqilgan. Babyof (1760–1797) uni falsafiy g‘oyagina deb qaramay, balki Fransiyada Direktoriya hokimiyati o‘rniga o‘rnatiladigan kommunistik rejimning siyosiy dasturi tarzida qaragan. 1839-yilda Parij qo‘zg‘olonidan keyin kommunizm nazariy-siyosiy muammo sifatida katta o‘rin tutdi. Marks va Engelsning proletar kommunizmi nazariyasida birinchi marta iste’mol ne’matlarinigina emas, balki ishlab chiqarish vositalarini ham umumlashtirish g‘oyalari ilgari surilgan.

www.ziyouz.com kutubxonasi

qo‘l kuchi yordamida mutlaqo noinsoniy sharoitlarda qurilgan. Magnitogorsk metallurgiya zavodi qurilishida ishlaganlardan 60 ming kishi turli kasalliklardan o‘lib ketgan. Ular ichida «quloq» qilingan o‘zbeklar ham bo‘lgan.

Ma’muriy-buyruqbozlik bilan barpo etilgan davlat totalitar tusda bo‘lib, fuqarolar erkinligi cheklangan, kishilar ishlab chiqarish sohasida ham, kundalik hayotda ham doimo qo‘rquv ostida bo‘ldilar.

Lekin fashizmga qarshi urushda hadsiz-hisobsiz qurbonlar evaziga erishilgan g‘oliblik bilan yanada mustahkamlanganligiga qaramay, 50–60-yillarda Sovet davlatiga bo‘lgan e’tiqod darz keta boshladi. 70–80-yillarda esa ziyolilar tuzumni tobora ko‘proq tanqid qila boshladilar, uning tuzatib bo‘lmaydigan jihatlarini ochiqdan ochiq ko‘rsatdilar (masalan, akademik Saxarov va boshqalar).

Markaziy Osiyo xalqlari o‘zlarining xohish-irodalariga mutlaqo xilof holda bolsheviklarning bu halokatli eksperimenti obyekti bo‘ldi. Mustamlakachilik birinchi davrida bo‘lganidek, bu hududning geosiyosiy o‘rni va ahamiyati V.Leninning diqqat markazida edi.

Shunga ko‘ra turkistonliklarning milliy davlat istiqloli yo‘lidagi barcha harakatlari shafqatsiz bostirildi. Masalan, 1917-yil 26–27-noyabrda ko‘pchiligini jadidlar tashkil etgan siyosiy kuchlar tomonidan barcha demokratik tamoyillarga ko‘ra Qo‘qon shahrida tuzilgan Turkiston milliy-hududiy muxtoriyati ag‘darib tashlandi. Hech qachon zamonaviy sivilizatsiya maqomida bo‘lmagan rus inqilobchilari, ayniqsa, bolsheviklar barcha vositalarni, hatto o‘zini turkiy xalqlarning ashaddiy dushmani hisoblab kelgan arman dashnoqlarini ham ishga solib Farg‘ona vodiysida qirg‘inbarotlik qildilar. Holbuki Lenin «millatlarning o‘z taqdirini o‘zi belgilashi, ularning g‘ayri millatlar jamoalaridan davlat bo‘lib ajralishi, o‘z mustaqil milliy davlatini tuzishi» mumkinligi to‘g‘risida yozgan edi.

Markaziy Osiyo xalqlarining sun’iy ravishda ajratilishi

Sovet davlati «lenincha milliy siyosat» niqobida Markaziy Osiyo xalqlarini bir-biridan ajratib tashladi. Bu ish barcha obyektiv omillarni nazar pisand qilmay amalga oshirildi.

Lekin Metropoliya va u yerdan Markaziy Osiyoga yuborilgan bolshevik rahbarlar til va etnik o‘ziga xoslikni haddan tashqari bo‘rttirib, ataylab ularni hududiy ajralishga olib keldilar. Ko‘pgina mahalliy ziyolilar va rahbarlar turkiy xalqlarni bo‘lib yubormaslik

www.ziyouz.com kutubxonasi

kerak, degan pozitsiyada bo‘lganligi ham boshlab yuborilgan bu jarayonga ta’sir ko‘rsata olmadi.

Bunday bo‘linish natijasida Yevropa mumtoz mustamlakachiligining oltin qoidasi – «bo‘lib tashla, hukmronlik qil» tamoyilidan foydalanish amalda bo‘ldi. Binobarin, shunday yo‘l bilan mustamlaka ustidan hokimlik qilish oson edi.

Sovetlar davrida amalga oshirilgan «milliy hududiy ajralish» siyosati oqibati o‘laroq tashkil etilgan «ittifoqdosh respublika» va «muxtor respublika» hamda «milliy okrug»lar to‘g‘ridan to‘g‘ri mustamlakachilikni xaspo‘shlash uchun qilingan edi.

Xomashyo manbasi

Sovet davlatining Metropoliya sanoati manfaatini ko‘zlab olib borgan siyosati iqtisodiy sohada paxta yakka hokimligini keltirib chiqardi. Qurilgan zavod va fabrikalar ham asosan shu tarmoq bilan bog‘liq edi. Ularda ishlagan ishchilar va injener-texnik xodimlar asosan rus mutaxassislari edi.

Agrar sohada olib borilgan jamoalashtirish oqibati, ayniqsa, ayanchli bo‘ldi. Chorvachilikka g‘oyat katta ziyon yetkazildi. Sug‘orib xo‘jalik yurgizishga asoslangan tizim O‘zbekistonda an’anaviy bo‘lib qadimdan bu yurtda hayotni ta’minlab kelgan. Shunga ko‘ra o‘zbeklarni boshqa yurtlarga ochlikdan yalpi ko‘chishi ro‘y bermagan.

Lekin Sovet davlati o‘tkazgan eksperimentlar natijasida «Qizil imperiya»ning boshqa joylarida bo‘lganidek, bu yerda ham bir necha marta ocharchilik yuz berdi. O‘tgan asr 80-yillari oxirida Sovet matbuotida mavjud qiyinchiliklarning ayni shu hodisalar bilan bog‘liq ekanligi yozilgan edi.

Ma’naviy asorat

Ma’naviyat sohasida mustamlakachilik yanada yaqqolroq ro‘y berdi: ish yuritish rus tilida olib borildi. Bu nafaqat Metropoliyadan yuborilgan amaldorlar mahalliy tilni bilmaganligi, balki shovinistik siyosat bilan ham bog‘liq bo‘lgan.

Millatning guli bo‘lgan ziyolilar qatag‘on qilindi. Ularning o‘rnini egallaganlar salohiyati esa ko‘p hollarda mustamlakachilar talablari darajasida bo‘lgan. Xotin-qizlarga tatbiqan asriy an’analar bilan hisoblashmay, ko‘p hollarda zo‘ravonlik bilan o‘tkazilgan «Hujum» kampaniyasi ancha qurbonliklarga olib keldi.

Maorif, fan va ma’naviy madaniyatning boshqa barcha tarmoqlari

www.ziyouz.com kutubxonasi

qoldiq tamoyilida harakatlanib, bunda ham mahalliy voqelikdan mutlaqo yiroq xayoliy, kishilar turmushi uchun zararli bo‘lgan kommunistik utopiyani targ‘ib qilishga yo‘naltirilgan edi. Shaxsning o‘rniga, manfaatlariga e’tiborsizlik, barchani baravarlashtirishga urinishlar oqibatlari o‘laroq odamlar layoqatsiz, befarq bo‘lib bordi. Shunga ko‘ra, bu sohalarda milliy talablar va ehtiyojlar asosida rivojlanish ta’minlanmadi. Bunday vaziyat O‘zbekistonda davlat mustaqilligi e’lon qilingunga qadar davom etdi, deyish mumkin.

Shunday qilib, O‘zbekistonda mustamlakachilikning ikkinchi bosqichi sovetcha, o‘ziga xos tarzda kechgan bo‘lsa-da, mohiyatan birinchi davrining davom etishidan boshqa narsa emas edi.

Hozirgi vaqtda sovet hokimiyati o‘rnatilganligigina emas, balki marksistik sotsializm ham sivilizatsiyaviy maqomda bo‘lmagani e’tirof qilinmoqda. Xo‘jalik va madaniy sohada amalga oshirilgan o‘zgarishlar bir tomonlama bo‘lganligi haqiqat. Muayyan erishilgan natijalar ham berilgan behisob qurbonlar evaziga olingan edi.

Asosiy tushunchalar

- **Mustamlakachilik** – o‘z mamlakatidan tashqaridagi hududlarini egallab, u yerlardagi yashaydigan xalqning imkoniyati va kuchidan ayovsiz foydalanishga asoslangan ijtimoiy tartibot.
- **Jadidchilik** – ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma’rifiy yo‘nalish bo‘lib, Turkiston taqdiri hal qilinayotgan paytda o‘zbek xalqini g‘oyaviy jihatdan birlashtiruvchi kuch sifatida ish ko‘rgan.
- **Turkiston milliy-hududiy muxtoriyati** – Rossiya davlati federativ asosda tuzilgan taqdirda uning tarkibida bo‘lgani holda milliy manfaatlarga mos siyosiy yo‘l o‘tkazish belgilangan edi. Lekin bolsheviklar tomonidan tor-mor qilingan.
- **Marksizm** – nemis mutafakkirlari K.Marks va F.Engels ilgari surgan ta’limot u bilan u yoki bu darajada aloqador turli yo‘nalishlar, nazariyalar, qarashlarning keng quramasi bo‘lib, uning markazida yo‘qsillarning tarixiy vazifasini asoslab berish yotadi. Uning V.Lenin tomonidan to‘ldirilib targ‘ib qilingan varianti Sovet davlati va ko‘pchilik sotsialistik mamlakatlaridagi tuzumning halokatga uchraganidan so‘ng inqirozga yuz tutdi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

- **Totalitarizm** (lotincha: *to‘la, yalpi*) – davlatchilik – siyosiy rejim bo‘lib, yagona partiya yoki tashkilotning to‘la hukmronligini bildiradi. Uning tipik ko‘rinishi bo‘lib fashizm va hozir halokatga uchragan kazarma sotsializm hisoblanadi.
- **Sovet** – XX asr boshlarida Rossiyadagi inqiloblar jarayonida tashkil etilgan hokimiyat bo‘lib, bolsheviklar siyosiy hokimiyatni bosib olgandan so‘ng davlatda hokimiyatning pastdan yuqorigacha bo‘lgan bo‘g‘inlarining umumiy nomi. Sovet davlati barham topgandan so‘ng tugatilgan.
- **Muxtoriyat** – milliy mustaqillikning shakli bo‘lib, mavjud davlat tarkibida muayyan qonunlarga ko‘ra maqomi belgilangan. Turkiston Muxtoriyati Rossiya tarkibida qolishni nazarda tutib tashkil etilgan edi. Lekin bolsheviklar uni o‘z hokimiyati uchun xavfli bilib shafqatsizlik bilan tugatgan.

Savollar va topshiriqlar

1. Temuriy sivilizatsiyani dasht ko‘chmanchiligi tomonidan zabt etilishini qaysi omillar osonlashtirdi?
2. Nega yurtning uch xonlikka bo‘linib ketishi oldini olish imkoniyati bo‘lmadi?
3. Ijtimoiy turg‘unlik nima?
4. Mustamlakachilik asoratiga tushmaslik iloji bo‘lganmi?
5. Mustamlakachilikning birinchi davrining halokatli oqibatlari nimalarda ko‘rinadi?
6. Jadidchilikda siyosiy-huquqiy masalalar qachondan boshlab birinchi o‘ringa chiqdi?
7. Jadidlarning Xorazm va Buxoroda Sovet hokimiyati bilan aloqada bo‘lishidan qanday maqsad kuzatilgan?
8. Mustamlakachilik ikkinchi davrining oldini olish mumkinmidi?
9. Turkiston – Markaziy Osiyo mintaqasi azaliy yaxlitligini sovetchasiga «ittifoqdosh respublika», «avtonom respublika» va hokazolarga ajratish qaysi maqsadlarga xizmat qilgan?
10. Amalga oshirilgan xo‘jalik o‘zgarishlarining halokatli oqibatlari nimalardan iborat bo‘ldi?
11. Zo‘ravonlik yo‘li bilan amalga oshirilgan madaniy inqilob qanday natijalarga olib keldi?

www.ziyouz.com kutubxonasi

Amaliy ish

1. «Sivilizatsiya» tushunchasi qanday nazariy va amaliy ehtiyojlarga javob beradi? Buni tushuntiring.
2. Sivilizatsiyalarning Sharqdan boshlanganligini boshqa o‘quv predmetlaridan o‘rgangan bilimlaringizga tayanib mulohaza qiling.
3. «Sharq» atamasining geografik va ijtimoiy-madaniy talqinlari, nisbatini mulohaza etib ko‘ring.
4. «G‘arb» atamasining ilmiy maqomini tushuntiring.
5. «Turon» atamasining hozirgi qo‘llanilishi nimalarda ko‘rinadi?
6. Nega turkiy xalqlar islom dinini oson qabul qildilar? Buning sabablarini izohlang.
7. Turkistonda lokal islomiy sivilizatsiyalarning oqibatlarini solishtirib yozma ish tayyorlang.
8. «Temur tuzuklari» asarining o‘zbek xalqi ma’naviyati tarixidagi o‘rnini tushuntiring.
9. Mirzo Ulug‘bekning shohlik va ilmiy faoliyati nisbatini ulug‘ shaxs tavsifida izohlang.
10. Ma’rifatchilikning umumsivilizatsiyaviy va ma’rifatparvarlikning lokal sivilizatsiyaviy ahamiyatini ko‘rsating.
11. Mustamlakachilikning nega sivilizatsiyaviy vazifani bajarolmasligini tushuntiring.
12. Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi bilan sovet tuzumi umumiyligini misollar bilan izohlang.

Ma’ruza va referatlar uchun mavzular

1. «Avesto» – yurtimiz qadimgi davri sivilizatsiyasi yodgorligi.
2. O‘zbekistonda qadimgi davlatchilik.
3. Vatanimiz tarixida amalda bo‘lgan dinlar.
4. Turkistonda o‘troqlik va ko‘chmanchilik sivilizatsiyalari.
5. Islom sivilizatsiyasining Movarounnahrda boshlanishi.
6. Islom sivilizatsiyasi va turkiy sulolalar.
7. Turkiy sivilizatsiyaning ma’naviy-axloqiy tizimi.
8. Amir Temur shaxsi va o‘rnining jahoniy maqomi.
9. Ulug‘bek ilmiy faoliyatining jahoniy maqomi.
10. Navoiy shaxsi va faoliyatining jahoniy maqomi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

11. Bobur shaxsi va faoliyatining jahoniy maqomi.
12. Ma’rifatparvarlikning sivilizatsiyaviy maqomi.
13. Milliy davlatchilikni tiklash – sivilizatsiyaviy vazifa.
14. Mustamlakachilikning antitsivilizatorlik oqibatlari.
15. Markscha-lenincha dunyoqarashning sivilizatsiyaviy yaroqsizligi.

Tavsiya etilayotgan adabiyotlar:

1. Islom Karimov. «Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman». «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga berilgan javoblar. T., «O‘zbekiston», 2000.
2. Islom Karimov. «Turkiston – umumiy uyimiz». T., «O‘zbekiston», 1999.
3. «Qur’oni Karim». T., «Cho‘lpon», 1992.
4. Amir Temur. «Temur tuzuklari». T., G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1991.
5. «Ma’naviyat yulduzlari». T., 2000.
6. F. Sulaymonova. «Sharq va G‘arb». T., 1997.
7. «Falsafa». Darslik. Matbua Ahmedova tahriri ostida. T., 2006.

www.ziyouz.com kutubxonasi

VII B O B. MUSTAQIL O‘ZBEKISTONNING IJTIMOIY-MADANIY TAVSIFI*

30-§. Sivilizatsiyaning Sharq-Markaziy Osiyo lokal tipi

Oldinroq aytilganidek, «Sharq» tushunchasi Yer shari quruqlik qismining Osiyo qit’asi va Afrika qit’asining shimolini qamragan ko‘p qirrali voqelikni ifodalaydi. Bu Markaziy Osiyoni ham qamragan katta hududda bir-ikkitalarini hisobga olmaganda insoniyat boshidan kechirgan asosiy sivilizatsiyalar mavjud bo‘lgan, hozirgi dunyoviy miqyosda tarqalgan dinlar kelib chiqqan. Islom dini va sivilizatsiyasi ta’siri hozirda ham ahamiyatini yo‘qotmagan va, hatto, ba’zi g‘arblik mutaxassislar fikricha, yangi uyg‘onish davriga ham kirgan.

Markaziy Osiyoning tabiiy-geografik o‘rni va tarixiy-madaniy rivojlanishi

Bu mintaqa hududiy yopiq tizim sifatida tabiiy sharoitlariga ko‘ra eng baland tog‘lar, ular orasidagi subtropik vodiylar, katta daryolar atrofida ulanib ketgan katta-katta vohalar va Sayyora miqyosida ajralib turadigan sahrolardan iborat.

Bular, o‘z navbatida, tarixiy-etnik, savdo-iqtisodiy va ma’naviy yaxlitlikni ifodalashi tabiiydir. «O‘rta Osiyo hududida, – deydi I. Karimov, – aholi azaldan vodiylarda, katta suv manbalari – daryo va anhorlar bo‘yida yashab keladi. Atrofi cho‘l va sahrolar bilan o‘ralgan, tabiati, iqlimi g‘oyat murakkab bo‘lgan mintaqa sharoitining o‘zi ana shu elat va millatlarning ming yillar davomida bir-biriga moslashib, yaqin yelkadosh bo‘lib, bir-birining og‘irini yengil qilib yashashini taqozo etgan»[1]. Bu yerda qadimdan yashab kelayotgan turkiy xalqlarni Sovet davrida bir-biridan ajratishga qanchalik urinilmasin, baribir ularga xos umumiyliklar saqlanib qolavergan. Ana shu mintaqa markazining, uning asosiy madaniy qismini tashkil etgan O‘zbekiston uch ming yillik tarixga borib taqaladigan davlatchiligini 140 yilcha

---

* Ushbu bob falsafa fanlari doktori, professor I. Saifnazarov tomonidan yozilgan.

[1] Islom Karimov. «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch». T., «Ma’naviyat», 2008, 9-bet.

www.ziyouz.com kutubxonasi

davom etgan rus-sovet mustamlakachiligi asoratidan qutulib yangicha asoslarda tikladi.

O‘zbekiston o‘z istiqbolini belgilashda *«Qayoqqa?» «Qanday tarzda?» «Qaysi vositalar bilan?»* degan savollarga javob topish zarur bo‘ldi. Bunda mamlakatning tabiiy-tarixiy va ijtimoiy-madaniy tavsiflaridan kelib chiqib yo‘l belgilash juda muhim hisoblandi. Negaki, O‘zbekiston geografik, confessional, til va, umuman, ma’naviy jihatlardan Sharq sivilizatsiyasi, to‘g‘rirog‘i uning Markaziy Osiyo hududiy tarmog‘i ichidadir.

Putur ketgan mafkuraviy dogmalardan qutulib o‘zini jahonga ochgan Markaziy Osiyoning mustaqil, suveren davlatlarning ijtimoiy rivojlanish mo‘ljallari, maqsadga erishish yo‘llari tanlanganiga ko‘ra, garchi turlicha bo‘lsa-da, ularning o‘tmishi va hozirgi zamon sivilizatsiyaviy birligi bu yerda kechayotgan siyosiy va iqtisodiy jarayonlarga tegishli yo‘nalish belgilab bermasligi mumkin emas. Bu, dastavval, o‘zlashtirilayotgan bozor munosabatlari, xususiy mulk, raqobat, demokratiya, shaxs erkinligi, ijobiy ma’noda tushunilgan individualizm kabi qadriyatlardir.

Sivilizatsiyalar sintezi

Oldin aytib o‘tilganidek, Sharq va G‘arb-Yevropa sivilizatsiyalari an’anaviy va texnogen tabiatlariga ko‘ra o‘zaro farqlanadi. Sharq yozma tarixining ikki muhim davrida qadimgi dengiz sivilizatsiyasini ifodalagan Yunonistonga, Yangi va Eng yangi tarixda okeanlarning sivilizatsiyasini yaratgan Yevropaga ilg‘orlikni berib qo‘ygan edi. O‘z navbatida, G‘arb keyinroq fan va texnika rivojlanishini tezlashtirish orqali yuksak sur’atlarni ta’minlab, tegishli tarzda aholi turmush sharoitlarini ham yaxshilab dunyoning ko‘p joylariga, jumladan, Sharqqa ham o‘z ta’sirini o‘tkazib keldi. Muayyan jihatlardan bu sivilizatsiyalar to‘qnashuviga o‘xshagan holni yuzaga keltirdi. Buni chuqur mulohazali ziyolilar payqamasligi mumkin emasdi. Chunonchi, ingliz shoiri Redyard Kipling «Sharq va G‘arb haqida ballada» asarida yozgan edi:

G‘arb – bu G‘arbdir, Sharq – esa Sharqdir,
Joyidan qo‘zg‘almas ular hech qachon.
Toki Yer yuzida qiyomat qo‘pib,
Unga qulab tushmaguncha bu osmon.

www.ziyouz.com kutubxonasi

... Lekin Mashriq yo‘qdir va Mag‘rib ham yo‘q,
Urug‘-aymoq Vatan va jins misoli.
Kuchli kuchli bilan kelsa yuzma-yuz,
Yerning bir chetida ketadi qolib.

(Faxriyor tarjimasi)

Sivilizatsiyalar insoniyatga xos jihatlarning jami sifatida umumiylikka ham egadir. Bu shunda ko‘rinadiki, ular umuminsoniy tarixiy jarayonning ichidadir, uning turlicha kechishini ifodalaydi. Ijtimoiy-madaniy jarayonlarning turlicha holatlarini ifodalashi bilan sivilizatsiyaviylik «olamning birligi uning turli-tumanligidadir», degan tamoyilga juda mos keladi. Ya’ni, bir tomondan, sivilizatsiyalarning o‘zaro ta’sir ko‘rsatishlari, aloqadorlikka moyilliklari ko‘zga tashlansa[1], ikkinchi tomondan, ularning tobora turli xilda namoyon bo‘lishlari yuz bermoqda.

O‘zbekiston istiqboli uchun tanlangan yo‘lning sivilizatsiyaviy maqomi

Bu masalaning nafaqat nazariy, balki siyosiy-amaliy o‘tkirligi bilan ham izohlanadiki, mustamlakachilik qaysi bosqichda bo‘lmasin, u yoki bu sohada amalga oshirgan o‘zgarishlar bir tomonlama bo‘lganidan, ularning natijalari davlat istiqloliga yetarli asos bo‘la olmasligi ravshan edi. Boshqa tomondan, G‘arb-Yevropa texnogen sivilizatsiyasi ham garchi shaxs erkinliklari, yuqori turmush darajasini ta’minlagan holda jahoniy ekspansiyachilik, ekologiyaviy inqiroz, resurslarni tasarruf etish va hokazo salbiy oqibatlarni keltirib

[1] Kishilik jamiyatini sanoatlashtirish orqali *modernizatsiyalashtirish* G‘arbda boshlanib, keyinroq asta-sekin turlicha vositalar yordamida Sharqqa yoyilishi tufayli *Yaponiya, Osiyo-Tinch okeani havzasi, Hindiston* va boshqa joylarda chuqur sifat o‘zgarishlari ro‘y berdi. Natijada bularda G‘arbga xos bo‘lgan belgilar paydo bo‘ldi. Masalan, Yaponiya 70 yilcha vaqt ichida asosiy jihatlar bo‘yicha G‘arb standartlarining yuqori nuqtasiga: sanoat kapitalizmi, vakolatli, demokratiya, fan va texnologiya sohalarida ilg‘orlikka erishildi. Ayni vaqtda, bu mamlakat sharqona ma’naviyatda mustahkam turibdi, deyish mumkin. Demak, bu yerda Sharq va G‘arb sivilizatsiyalari zarur o‘rinlarda mohirona qo‘shilgan. Albatta, G‘arb sivilizatsiyasining iqtisodiy-texnologik va pragmatik huquqiy qadriyatlari axloqning elementar talablariga zid kelib qolgan jihatlari ham ko‘zga tashlanmoqda, raqobat kurashi har doim ham insonparvarlik tabiatini ifodalamaydi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

chiqarganiga ko‘ra yagona zamin bo‘la olmasligi tushunarlidir. Bunday sharoitda bu sivilizatsiyaga muqobil an’anaviylik shaxs erkinligini cheklasa-da, fan-texnika rivojlanishini tezlashtirmasa-da, jamoaviy hayot maromini ta’minlaydi. Ko‘rinadiki, har ikki sivilizatsiya mutanosib jihatlarini qabul qilish, ya’ni, qayerda g‘arbcha texnologiya bo‘lmasa, u yerda xomashro va, aksincha, sharqiy mintaqalarda xomashyolardan foydalanishi uchun zamonaviy texnologiyani jalb etish zarur bo‘ladi. Albatta, masalaga bunday yondashish an’anaviy jamiyatlardagi sanoatlashgan va axborotlashgan jamiyatlarga o‘tish davriga tegishlidir. Chunki istagan bosqichdagi jamiyat zamonaviy ko‘rinish ola olmaydi. Bunday bo‘lish uchun ijtimoiy munosabatlarning zarur darajasi va madaniy qadriyatlarning muayyan tarzi o‘zaro mutanosib bo‘lishi kerak. Modomiki, bunga sharoit yetarli emas ekan, u holda oraliq, o‘tmish davri jamiyati barpo etish vazifasi kun tartibiga qo‘yiladi. Bunda jamiyat qisman modernizatsiyalashtiriladi, ya’ni, ishlab chiqarish sohasida imkoniyat bo‘lgan hollarning barchasida kishilar hayotiga oqilonalik (ratsionallik) berish vazifalari ketma-ket bajariladi. Ijtimoiy vazifalarning bajarilishi esa, asosan, an’anaviylik tadrijida mavjud qadriyatlarning, masalan, urf-odatlar va diniy me’yorlarga tayangan holda olib boriladi. Bular, o‘z navbatida, ma’lum darajada siyosiy soha o‘zgarishlariga ham olib keladi.

O‘tish davri jamiyatlari yoki o‘tish jamiyatlari jarayonlari mantiqi shundayki, bunda oxir-oqibatda mavjud ijtimoiy munosabatlar, ularga muvofiq keladigan madaniylik darajalari yangi sifat holatlariga ega bo‘ladilar. Lekin bu uzoq vaqt davomida amalga oshadi.

Asosiy tushunchalar

- **Sivilizatsiyaviy sintez** – o‘tish jamiyatlari sharoitlarida Sharq an’anaviy va G‘arb zamonaviy sivilizatsiyalari yutuqlaridan ratsional foydalanishni ko‘zda tutadi.
- **Modernizatsiyalashtirish** – G‘arbda sanoatlashtirish orqali jamiyat hayoti barcha sohalarining o‘zgarishini bildiradi va dunyoning ko‘p joylariga tarqalganligini ifodalaydi.
- **O‘tish jamiyatlari** – bu an’anaviy va sovetcha totalitar tuzumdan zamonaviy jamiyatga o‘tishdagi zaruriy bosqich.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Savollar va topshiriqlar

1. Qaysi asoslarga ko‘ra Markaziy Osiyo Sharqona sivilizatsiya lokal tipini tashkil etadi?
2. O‘zbekiston rivojlanishini o‘tish jamiyatlari bosqichisiz tasavvur etsa bo‘ladimi?
3. Jamoaviylik va mahalla institutlarining zamonaviylashtirish ehtiyojlarini mulohaza qiling .

31-§. Demokratik-huquqiy davlat qurishning shart-sharoitlari

Siyosiy jarayonlar

Kishilik jamiyati siyosiy hayoti barcha tashkil etuvchilarining o‘zaro bog‘liqlikda faoliyat ko‘rsatishlari jarayon sifatida kechadi. Siyosiy jarayon eng umumiy tarzda qarab chiqilganda, uni jamiyatning ma’naviy, ijtimoiy va iqtisodiy sohalariga muqobil sifatida tushuniladi. Nisbatan torroq ma’noda olinganda, siyosiy jarayonlar – bu jamiyat siyosiy tizimi tarkibiy qismlari harakatining jamidir. Albatta, «siyosiy jarayon» tushunchasi mavhumiy umumlashma. Bu tushuncha ifodalagan voqelik muayyan joyda va vaqt ketma-ketligida kechadi. Shunga ko‘ra, bu jarayonlarni mahalliy, mintaqaviy va umummilliy miqyoslarda kechishiga qarab farqlash lozim. Zero, umumiy jihatlardan makoniy tavsiflar yuz berayotgan siyosiy jarayonning turli darajalarini ko‘rsatadi.

Vaqt tavsifiga ko‘ra siyosiy jarayon jamiyatning tegishli sohasida izchil, birin-ketin yuz berayotgan o‘zaro bog‘liq hodisa va voqealarning barchasini qamraydi.

Siyosiy tizim qismlari etnik, ijtimoiy-siyosiy va boshqa tuzilmalardan tashkil topganki, ular esa oxir-oqibatda siyosiy faol shaxslarning tegishli uyushmalaridir. Shaxslar faolligi, ular mansub bo‘lgan tuzilmalarning tashqi maqsadlarini amalga oshirishdagi faoliyatining muayyan holatini, darajasini ifodalaydi. Faollik darajasiga kishilarning, pirovard natijada esa ular tashkilotlarining ijodiyligi salohiyati va ijroiya madaniyati bog‘liq bo‘ladi. Ulardan birinchisida shaxs alohida o‘zi ham, jamoa (masalan, partiyalar, turli-tuman birlashmalar va h.k.) doirasida ham faoliyat ko‘rsata oladi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ikkinchi holda esa, garchi muayyan o‘rinlarda ijodiylik qatnashsada, qabul qilingan ijtimoiy-siyosiy tartibga ko‘ra faoliyat amalga oshiriladi. Bunday faoliyat ko‘proq funksionallikka xizmat qiladi.

Oldinroq ham qarab o‘tilganidek, siyosiy tizimda barcha munosabatlar hokimiyatga, dastavval, uning davlat shakliga aloqador hisoblanadi. Mustaqillikni qo‘lga kiritilishi birinchi o‘rinda tegishli davlat hokimiyatini tashkil etishni shart etib qo‘yadi. «Jahon tajribasi shundan dalolat beradiki, o‘z davlatchiligini qo‘lga kiritish milliy va ijtimoiy ozodlikka erishish hech qayerda yengil va osonlikcha bo‘lmagan. Mustaqillikka erishgan har bir mamlakat o‘z taraqqiyot yo‘lini izlaydi, yangi jamiyat barpo etishda o‘z andozasini ishlab chiqishga intiladi. Ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyat, odamlar o‘rtasida tarkib topgan munosabatlar, ularning dunyoqarashi, jumladan, diniy e’tiqodi, ruhiyati va xulq-atvor normalari shuni taqozo etadi»[1].

Bu jihat O‘zbekistonda *xarizmatik rahbar* I.Karimov siyosiy faoliyati natijasi o‘laroq, sovet davrining so‘nggi yillaridayoq bu kabi masalalar kun tartibiga qo‘yilib ma’lum jihatlari bilan hal etilgan edi. Chunonchi, 1990-yilda «ittifoqdosh respublikalar» deb atalgan sovet tuzilmalari ichida birinchi bo‘lib bu yerda prezidentlik[2] boshqaruvi yo‘lga qo‘yildi, shuningdek, qator jamoat harakatchiliklari ish boshladilar. Bular faoliyatida, siyosiy jarayonlarda taomilda bo‘lgan hamkorlik, raqobat, kurash, to‘qnashuv, konsensus va hokazolar mavjud edi.

Siyosiy jarayon asosida yotgan faollik kishilarning stixiyali, tor maqsadni ko‘zlagan yoki ijtimoiy yo‘naltirilgan tarzlarda ham namoyon bo‘lishi mumkin. So‘nggi jihatni shaxsning davlat va jamiyat hayotiga doir masalalar hal qilinishida bevosita, to‘g‘ridan to‘g‘ri (saylov, umumiy so‘rov, miting, namoyish va h.k.) ishtirokida va bavosita, vakolatli demokratiya atributiv tashkilotlari munosabatida (masalan, o‘z huquqlarining bir qismini turli organlarga saylangan deputatlarga berishida) ko‘rish mumkin.

---

[1] *I. A. Karimov.* «O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura». 1-jild. «O‘zbekiston». 1996, 40-bet.

[2] «Markazdan bo‘layotgan turli zararli ta’sirlardan xalqimizni himoya qilish, mustaqil siyosatimizni ishlab chiqish va amalga oshirish maqsadidan... prezidentlik boshqaruvi joriy etildi».

Islom Karimov. «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch». T., «Ma’naviyat», 2008, 72-bet.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Huquqiy demokratik davlat qurilishi

O‘zbekistonda kechayotgan siyosiy jarayon markazida davlat istiqlolini ta’minlash vazifalari huquqiy demokratik davlat barpo etish ko‘rinishida olib borilmoqda. «Biz barpo etayotgan, – deydi I.Karimov, – eng avvalo, umumjahon sivilizatsiyasiga, davlat qurilish sohasida boshqa xalqlar erishgan tajribalarga, ijtimoiy qadriyatlarga asoslanish lozim».[1] Qurilayotgan bu davlatning asosiy tavsiflari rivojlangan demokratik mamlakatlar, davlatlar faoliyatida o‘z ifodasini topgan, shuningdek, nazariy umumlashtirilgan. Bularda O‘zbekistonga ham konkret sharoitlar hisobga olinib tatbiq etish mumkin bo‘lgan quyidagi qoidalar ilgari suriladi:

1. *Xalq suverenitetini tan olinganligi zaminida jamiyat tomonidan davlat qonunchilik organlarining yaratilishi.* O‘zbekistonda amalda bo‘lgan siyosiy-huquqiy tizimda xalq oliy hokimiyat manbasi sifatida olinib uning bu oliy hokimiyati umumiy tarzda va yashirin ovoz berish yo‘li bilan saylangan Parlamentga o‘tgan. Davlatning oliy vakolat organi bo‘lgan bu Parlamentga demokratik tamoyillar asosida jamiyat hayotining muhim jihatlarini boshqarish bo‘yicha oliy huquqiy kuchga ega bo‘lgan qonunlar ishlab chiqish va kuchga kiritish huquqi berilgan.

O‘zbekiston Parlamenti hozirgi vaqtda ikki palatalik bo‘lib ancha takomillashgan ish maromida faoliyat ko‘rsatmoqda. Hozirgacha qabul qilingan qonunlarning umumiy soni 400 taga yaqin bo‘lib, ularda kishilar hayot faoliyatining iqtisodiy, ma’naviy, ijtimoiy va siyosiy boshqaruv sohalarining huquqiy tizimi asoslangan.

2. *Hokimiyatlarning qonunchilik, ijroiya va sud hokimiyatlariga bo‘linganligi.* Sovet davlati sharoitlarida e’tibordan chetda bo‘lgan bu tamoyil O‘zbekistonda asosiy jihatlariga ko‘ra turmushga tatbiq etilgan. Xalq tomonidan saylangan va qonunlar qabul qilish yo‘li bilan jamiyat rivojlanishining asosiy yo‘nalishlarini belgilashi lozim bo‘lgan Qonunchilik hokimiyati siyosiy erkinliklar, huquqiy tartibotni qaror toptirish va hokimiyatni alohida mansabdorlar, ijtimoiy guruh yoki biron-bir muassasa tomonidan suiiste’mol qilishga yo‘l qo‘ymaslik bo‘yicha ham faoliyat ko‘rsatadi.

[1] I. A. Karimov. «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir». 3-jild. T., «O‘zbekiston», 1996. 7-bet.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Davlat hokimiyatining vakolatli organi, ya’ni, Parlament tomonidan O‘zbekiston Prezident tavsiyasiga ko‘ra tayinlanadigan ijroiya hokimiyat – Hukumat qabul qilingan qonunlarni hayotga tatbiq etish va xo‘jalik yurgizish bo‘yicha uzluksiz ish olib bormoqda.

Odil hakamlik qilish yo‘li orqali huquqlar buzilishini tiklash, aybdorlarni adolatli jazolash bo‘yicha sud hokimiyati oldida hozirgi vaqtda O‘zbekistonda bu sohaga zamonaviy talablar qoyilishi bilan keng ko‘lamli faoliyat olib borish vazifalari qo‘yilgan.

Hokimiyatlar bo‘linganlik tamoyili O‘zbekistonda yangi mexanizm bilan to‘ldirilgan. Bu tegishli hokimiyatlar o‘rtasidagi «posangi»ning ham yaratilganidir. Sobiq Sovet davlati o‘rnida vujudga kelgan qator davlatlarda ayni shu «posangi»ning ishlab chiqilmaganligi natijasida davlat boshliqlari bilan parlament o‘rtasida harbiy to‘qnashuv (Rossiya, 1993-yil), o‘zaro kelisha olmaslik (Ukraina, Qirg‘iziston va boshqa davlatlar) yuz berdi.

3. *«Huquqiy davlat» iborasidan ma’lum bo‘layotganidek, davlatning huquqqa tobeligi.* Bu tamoyil O‘zbekistonda davlat organlarining ham, tashkilot va muassasalarning ham, fuqarolarning huquqqa baravar bo‘ysunishi tarzida amalga oshmoqda. Natijada davlat tashkilotlari faoliyatida o‘zboshimchalik emas, balki huquq bilan bu faoliyatning cheklanganligi ta’minlanmoqda.

4. *Davlat faoliyatida inson tabiiy huquqlari ustunligini tan olish* siyosiy-huquqiy maqomda xalqaro huquq va konstitutsiyada ifodalangan bo‘lib ichki qonunchilikka va tarmoq qonunlariga nisbatan belgilovchi hisoblanadi. O‘zbekistonda bu tamoyil barcha e’tiborli qonunchilik aktlarida o‘z ifodasini topgan. Huquqiy davlat konsepsiyasi haqida gapirganda O‘zbekiston Konstitutsiyasi Muqaddimasida «insonparvar demokratik huquqiy davlat» yaratish vazifasi qo‘yilganiga, shuningdek, Asosiy Qonunning *2-,7-,11-,15-,18-moddalarining* ahamiyatini alohida ta’kidlamoq lozim.

Shaxs va davlatning o‘zaro mas’ulligi

Tamoyil sifatida bu – barpo etilayotgan davlatning muhim tavsiflaridan biridir, ikkala tomon o‘z munosabatlarida teng kuchli emas. Nodemokratik davlat formal jihatdan shaxs huquqini tan olishi mumkin. Lekin uni ro‘yobga chiqarishga qodir emas. Buni sobiq Sovet davlati misolida ko‘rish mumkin edi. Bunday davlat uchun fuqaroning uning oldidagi mas’uliyati belgilovchi hisoblanadi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

G‘arb dunyosida asoslari qurilib faoliyat ko‘rsatayotgan huquqiy davlat xilida hokimiyat mansabdorlarining fuqarolar qoshida ularning huquq va erkinliklari uchun mas’ulligiga e’tibor qaratiladi. Albatta, bu yerda mas’uliyat o‘z-o‘zicha amalga oshmaydi, balki yaratib qo‘yilgan huquqiy asoslarga tayanib inson erkinligi va huquqlarining poymol etilishida aybdor bo‘lganlarning qonun oldida javob berishi ta’minlanadi.Boshqacha aytganda, tegishli me’yoriy hujjatlar mavjudligidagina bu hol amaliy ahamiyat kasb etadi. Gap bu yerda Konstitutsion sud va davlatning butun sud tizimidagina emas, balki amaldagi qonunlarning o‘zini insonparvarligi, adolat mezonlariga to‘la javob berishligi va hokazolar belgilovchi bo‘lishi to‘g‘risidadir.

O‘zbekistonda fuqarolar oldida davlat idoralarining mas’ulligi, fuqarolar haq-huquqlarining buzilmasligi kafolati konstitutsiyaviy qoida hisoblanadi. Uning asosiga Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan 1948-yil 10-dekabrda qabul qilingan *Inson huquqlarining Umumjahon deklaratsiyasi* va Xalqaro hamjamiyatning tegishli hujjatlari qoidalari qo‘yilgan. Jumladan, BMTning *30 moddadan iborat hujjatida* «barcha insonlar sha’ni hamda huquqlari jihatidan tengdir. Ularga aql va vijdon berilgan, bir-biriga nisbatan birodarlik ruhida munosabatda bo‘lishlari lozim»ligi ko‘rsatilgan. Bunga ko‘ra, davlatning tegishli hokimiyat tuzilmalari har bir kishiga uning huquq va erkinliklariga bevosita tegishli bo‘lgan zarur hujjatlarni taqdim etishi lozim. Ko‘rinadiki, bunda talab darajasidagi huquqiy madaniyat egallangan bo‘lishi kerak. Shuningdek, fuqarolar ham o‘z haq-huquqlari va erkinliklarini ro‘yobga chiqarishda faollik ko‘rsatmog‘i zarur bo‘ladi.

Odatda, davlat va fuqaro o‘zaro mas’ulligida insonning tabiiy huquqlarini, jumladan, yashash huquqi, xavfsizligini ta’minlash huquqi, mulkdor bo‘lishi huquqi, erkin harakatlana olishi huquqi va hokazolarning ta’minlanishi eng muhim hisoblanadi.

O‘z navbatida, huquqiy davlat faoliyat ko‘rsatadigan barcha joylarda bo‘lganidek, O‘zbekistonda ham shaxslar, fuqarolarning davlat oldidagi mas’ulligi, ma’lum majburiyatlarni bajarishi o‘z-o‘zidan ravshan. Bunda, birinchi navbatda, fuqaro o‘zining konstitutsiyaviy majburiyatlarini bajarishi, davlat belgilagan tartiblarga rioya qilishi lozim. O‘zbekiston Respublikasining Asosiy Qonunida bu to‘g‘rida bir bob ajratilgan.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Saylov va partiyaviy tizimlarning o‘zaro aloqasi

O‘zbekistonda yangi davlat tizimi yaratilishi jarayoni demokratiyaning eng muhim belgilaridan bo‘lgan saylov tizimini ham yetarli darajada qamrab oldi. Xalq (ya’ni, saylovchilar) saylovlarda ovoz berish yo‘li bilan vakillariga hokimiyatni amalga oshirish huquqini beradi. Bu, o‘z navbatida, uning uchun siyosatda qatnashishning vakolatli shakli yaratiladi. Saylov shunday vositaki, uning yordamida mahalliy organlardan tortib mamlakat prezidentigacha bo‘lgan vakolatli hokimiyatning butun tizimi shakllantiriladi. Ayni vaqtda, saylov bu tizim tarkibidagi kichik tizim hisoblanadi.

Har bir davlatda saylov tizimi an’ana va mahalliy sharoitlardan kelib chiqib shakllantirilgan. Uning tarkibiga saylov o‘tkazish to‘g‘risidagi qonun hujjatlarida ifodalangan saylov huquqi va saylov o‘tkazish bilan bog‘liq turli-tuman xatti-harakatlardan iborat saylov jarayoni kiradi. Saylov huquqi kishilarga siyosiy qarorlar qabul qilishda juda katta imkoniyatlar beradi. O‘zbekistonda saylov tizimining o‘ziga xosliklaridan biri shundaki, vakolatli organlarga saylash uchun nomzodlarni amaldagi tegishli qonunlarga ko‘ra ro‘yxatdan o‘tgan siyosiy partiyalar va jamoatchilik vakillari ko‘rsatadi. Ovoz berish huquqi *18 yoshga,* saylanish huquqi *21 yoshga,* prezidentlikka nomzod bo‘lish esa *35 yoshga* yetganlarga beriladi. Mamlakat fuqarolari saylovda umumiy, teng, to‘g‘ridan to‘g‘ri va yashirin ovoz beradilar. Bularning bari tegishli saylov qonunlarida ko‘rsatilgan.

O‘zbekistonda faoliyat ko‘rsatayotgan siyosiy partiyalarning har biri aholining muayyan qismi xohish-irodasini ifodalaganidan, davlatdagi siyosatga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatadilar. Partiyalar o‘z saylovchilari (buni siyosiy fanlarda elektorat deb ataydilar) doirasini kengaytirishga harakat qiladi. Ular, oxir-oqibatda, saylovchilari va hukumat o‘rtasidagi vositachilikni amalga oshiradi. Bu endi tegishli siyosiy madaniyat bo‘lishini taqozo etadi.

Mamlakatdagi partiyalar siyosiy tizim ichidagi kichik tizim hisoblanadi. Ular qator vazifalarni bajarishga qaratilgan faoliyat olib boradilar. Jumladan, ular saflarida shakllangan kadrlar parlament a’zolari va hukumat a’zolarini tashkil etadilar. Ular, o‘z navbatida, hokimiyat ishiga partiyadosh apparatchilarni jalb qiladilar.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Asosiy tushunchalar

- **Xarizmatiklik** – u yoki bu mamlakat tarixining murakkab davrlarida yurtni inqirozdan olib chiqishga qodir rahbar salohiyati.
- **Hokimiyatlar bo‘linishi** – XVIII asr oxirlaridan boshlab G‘arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikada demokratiyani mustahkamlashga qaratilgan, keyinroq esa dunyoning ko‘p joylarida uni mustahkamlashga xizmat qilgan ijtimoiy tamoyil.
- **Huquqiy demokratik davlat** – qonunning ustuvorligiga asoslangan davlat.
- **Partiyaviy va saylov tizimlari** – mamlakatda faoliyat ko‘rsatuvchi barcha partiyalarning jami tegishli tizim hisoblanib, fuqarolarning saylov huquqi bilan bog‘liq munosabatlar tizimini faoliyat ko‘rsatishida belgilovchi o‘rin tutadi.

Savollar va topshiriqlar

1. Siyosiy jarayonlarning tor va keng ta’rifini bering.
2. Suverenitet nima? Buni misollarda ko‘rsating.
3. Insonning tabiiy huquqlari nimalardan iborat?
4. Shaxs va davlatning o‘zaro mas’uliyati nima?
5. Saylov tizimida an’anaviylik va zamonaviylik nisbati qanday?

32-§. Fuqarolik jamiyati barpo etish vazifalari

Davlat va fuqarolik jamiyati

Davlat tashkiloti butun Sharqda bo‘lganidek, O‘zbekistonda an’anaviy jamiyatlar sharoitida ham, rus-sovet mustamlakachiligi davrida ham hayotning barcha sohalariga belgilovchi ta’sir ko‘rsatgan. Shaxs sifatida inson jamoa va davlatga, jamoa esa davlatga qaram bo‘lib qolavergan. Natijada bu yerda Qadimgi Yunon-Rim sharoitlarida boshlang‘ich davrini kechirgan va Yangi zamonda oyoqqa turgan fuqarolik jamiyati singari voqelik amalda bo‘lmagan yoki ilk holatda bo‘lgan. Buni hatto ayrim marksist nazariyotchilar ham ta’kidlab o‘tishgan. Italiya kommunistlarining

www.ziyouz.com kutubxonasi

sardorlaridan bo‘lgan A.Gramshi Lenin va boshqa bolshevik-kommunistlardan farqli o‘laroq yozgan edi: «Sharqda davlat beqiyos kuch edi, fuqarolik jamiyati ilk, uyushmagan holatda bo‘lgan. G‘arbda davlat bilan jamiyat o‘rtasida tartibga solingan munosabatlar mavjud edi va agar davlat tebrana boshlasa, darhol fuqarolik jamiyatining mustahkam tarkibi yuzaga chiqqan. Davlat oldingi handaq hisoblangan, orqada qal‘a va istehkomlarning mustahkam zanjiri turgan».

Xo‘sh, bu nima bilan izohlanadi? *Birinchidan,* Sharqda mulkning asosan jamoaviyligi bilan bo‘lsa, G‘arb-Yevropada avvalboshdan xususiy mulk ustunlik qilganligidadir. Mulkning bu shakli hukmronligi ham avtomatizm yo‘li bilan fuqarolik jamiyati institutini paydo qilmaydi. Davlat va, umuman, siyosiy rejim demokratiyaning ma’lum talablariga javob berishi kerak. Shu sharoitlardagina fuqarolik jamiyatiga zaruriyat bo‘ladi. Ko‘rinadiki, davlat (har qandayi emas, balki demokratiyaviyligi) yaratib bergan shart-sharoitlar fuqarolarning kundalik manfaatlarini ro‘yobga chiqarishga xizmat qilishi lozim. Bunda ishontirish, huquqiy va axloqiy me’yorlar hamda erkin shaxsning ajralmas huquqlari asosida nosiyosiy tashkilotlar yordamida ish yuritiladi.

Ikkinchidan, erkin bozor iqtisodiyoti qonunlari shundayki, o‘z manfaatlari yo‘lida erkin shaxslar fuqarolik sohasida amal qiladigan demokratik tartiblarga tayanib o‘zlarining keragicha tashkilotlarini yarata olishi mumkin va lozim. Zero, erkin va mustaqil shaxs – fuqarolik jamiyatining markaziy figurasidir.

Uchinchidan, davlat o‘z faoliyatida fuqarolar talab va ehtiyojlarini maksimum darajada hisobga olishga majburdir. Chunki bu o‘z-o‘zini doimiy mavjudligini ta’minlashga qaratilgandir. So‘ngra fuqarolar ham o‘zlarining xilma-xil manfaatlarini ta’minlashda davlat mexanizmiga murojaat qilishga haqlidirlar. Bunda esa ular o‘zlarining ko‘plab nosiyosiy tashkilotlarini ishga soladilar.

O‘z-o‘zidan tashkillanganlik – fuqarolik jamiyatiga xos belgi

Fuqarolar mavjud demokratik ijtimoiy tuzum sharoitlarida hokimiyatning belgilovchi manbasi hisoblanadi. Ularning jamiyati markazlashgan davlat hokimiyati va erkin shaxs o‘rtasidagi mustahkam

www.ziyouz.com kutubxonasi

vositachi bo‘g‘inni tashkil etadi. Davlat esa hokimiyatdan nisbiy mustaqil bo‘lgan shaxsning huquq va erkinliklarini amalga oshirish uchun zarur sharoitlarni yaratish orqali yuz berishi kutilayotgan inqirozlarning oldini oladi.

Fuqarolik jamiyati tashkil topishini zarur etib qo‘yadigan konkret shart-sharoitlar xilma-xildir. Buni turli nodavlat va xususiy xayr-ehson jamg‘armalari misolida qarab chiqish mumkin. Bu xususda adabiyotlardagi qarashlarni quyidagicha umumlashtirib keltirish mumkin:

1) fuqarolarni tashkiliy birlashib kimgadir yaxshilik qilishida instinktiv tarzda rahm-shafqat, achinish holati turadi;

2) e’tiqodiga ko‘ra inson birovlarga yetkazgan yaxshiligidan ichki qoniqish hosil etadi;

3) kishilardagi xayr-saxovatga moyillik, uni tashkiliy uyushtirish jamoatchilik oldida o‘zlikni namoyon qilish sifatida qaralishi mumkin;

4) kishilarning tevarak-atrofda bo‘layotgan o‘zgarishlardan xabardorligini ko‘rsatadi;

5) o‘ziga o‘xshagan kishilar bilan munosabatda burchga sodiqlikni ifodalaydi;

6) fuqarolik nuqtayi nazaridan moddiy manfaatdorsiz birovga yaxshilik qilish evaziga o‘zida qoniqish his qilish;

7) fuqarolik majburiyati sifatida umuminsoniy ma’noda tushunilgan adolatga sodiqlik va boshqalar.

O‘zbekistonda fuqarolik jamiyati shakllanishining o‘ziga xosligi

Hozirgi O‘zbekistonda kechayotgan jarayonlar o‘tish jamiyatiga tegishli bo‘lganidan ijtimoiy maqomiga ko‘ra mamlakat kechikib rivojlanish tipiga kiradi. Sovet davri sharoitida hukmron partiya va davlat qo‘lida butun hokimiyatning to‘planishi orqali ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jihatlardan samarali bo‘lgan jamiyatni yaratish iloji bo‘lmagan edi. Chunki tarixiy-ijtimoiy jarayonlarning subyekti – ajralmas huquq va majburiyatlarga ega ongli fuqaroni totalitar tuzum yetishtira olmagan edi. Busiz esa fuqarolik jamiyati bo‘lmasligi ravshandir.

O‘zbekistonda fuqarolik jamiyati shakllanishi qator o‘ziga xosliklarga ega. Ular quyidagilar:

www.ziyouz.com kutubxonasi

– o‘tmish jamiyatlardan qolgan va shaxslardagi barqaror tushunchalarning o‘z-o‘zidan barham topmasligi, buning uchun esa jiddiy mafkuraviy tarbiyaning zarurligi;

– milliy-davlat istiqlolini mustahkamlash vazifalaridan kelib chiqib fuqarolik jamiyati tarkibiy qismlarini shakllantirish;

– davlatning islohotchilik vazifalari bajarilishi doirasida komil insonni – fuqarolik jamiyati tashuvchilarini shakllantirishga erishish va h.k.

Prezident I.Karimovning 1992-yilda nashr etilgan *«O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li»* asari mamlakat oldida turgan vazifalarni, jumladan, fuqarolik jamiyatini yaratish bilan bog‘liq masalalarni hal etish bo‘yicha dasturulamal bo‘lgan edi. Uning *«Mustaqil O‘zbekistonni rivojlantirishning ma’naviy-axloqiy negizlari»* deb atalgan bobida ma’naviy merosni saqlash va rivojlantirish bilan birga, umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, shaxsga o‘z imkoniyatlarini axloq va qonun doirasida erkin namoyish qilish hamda vatanparvarlikning o‘rni va ahamiyati ko‘rsatib berilgan edi.

O‘zbekistonda fuqarolik jamiyati shakllanishining iqtisodiy, siyosiy va huquqiy asoslari mamlakat Konstitutsiyasida belgilab qo‘yilgan. Masalan, tegishli moddalarda O‘zbekistonning demokratik huquqiy davlat sifatida maqomi, bozor munosabatlarini qaror toptirishning asosiy shart-sharoitlari, shaxs sha’ni, uning yashash huquqi, erkinligi, tengligi va hokazo ko‘plab qoidalar qayd qilingan.

Konstitutsiya asosida qabul qilingan Fuqarolik kodeksi va fuqarolikka tegishli boshqa qonunchilikda shaxs mulkining daxlsizligi, tuzilgan shartnomalarning erkinligi, xususiy ishlarda biron-bir kishining aralashuviga yo‘l qo‘ymaslik, fuqarolik huquqining beto‘siq amalga oshishini ta’minlash, odil sudlov va hokazolar O‘zbekistonda yaratilayotgan fuqarolik jamiyatining huquqiy-qonunchilik bazasini tashkil etmoqda.

Nohukumat, notijorat tashkilotlar (NNT)

Fuqarolik jamiyati tashkil etuvchilari soni va salmog‘iga ko‘ra, *birinchidan,* ixtiyoriy tashkil topgan nodavlat tuzilmalar (ular turli markazlar, klublar, tashkilotlar, jamg‘armalar, muassasalar kabilar) dan iborat. *Ikkinchidan,* moddiy va ma’naviy sohalardagi nodavlat munosabatlarning yig‘indisini ifodalaydi. Ularning umumiy soni O‘zbekistonda 400 tacha bo‘lib, 1

www.ziyouz.com kutubxonasi

million aholiga 20 tadan to‘g‘ri keldi. Bu ko‘rsatkichga ham, asosan, mustaqillik yillarida erishildi. Ular *tarkibiga 4 ta siyosiy partiya, 2 ta harakatchilik, 50 tacha jamiyat, 30 ga yaqin uyushma, 20 tacha tarmoq uyushmalari, 40 qa yaqin jamg‘armalar, 30 dan ortiq federatsiya, 20 ga yaqin birlashma* va hokazolar kiradi.

Fuqarolik jamiyati chuqur ildiz otgan mamlakatlarda uning tarmoqlari juda tig‘iz bo‘lib, fuqarolar va korxonalarning yuz minglab sondagi xilma-xil tashkilotlaridan iboratdir. Turli manbalarda keltirilishicha, AQSHda 1 mln. aholiga *4334 ta* tashkilot to‘gri kelib, jami *1140 000 ta* bo‘lsa, Kanadada tegishli tarzda *4800* va *144000,* Buyuk Britaniyada – *5172* va *300000,* Shvetsiyada – *20000* va *184000 ta* to‘gri keladi.

O‘zbekiston hayotining barcha sohalarida fuqarolik jamiyati faoliyat ko‘rsatsa-da, uning keng tarmoqlari iqtisodiy va ma’naviy sohalarga to‘gri keladi. Masalan, aksiyadorlar jamiyati, kichik va o‘rta korxonalar, tijorat banklari o‘zlarining tegishli nohukumat va notijorat tashkilotlarini ta’sis etganlar. Bular, o‘z navbatida, O‘zbekiston tadbirkorlari va tovar ishlab chiqaruvchilar palatasi, Banklar uyushmasi, Ishbilarmon ayollar uyushmasi va hokazolarga birlashganlar.

Ma’naviy sohada turli jamg‘armalar ta’sis etildi. Ularning ma’lum qismi xalqaro maqomda (masalan, *«Oltin meros», Imom Al-Buxoriy nomidagi, Amir Temur nomidagi, «Ekosan»* va hokazolar) bo‘lsa, boshqalari Respublika miqyosida («Ustoz», «Nuroniy», Sharof Rashidov jamg‘armasi, Ulug‘bek jamg‘armasi va hokazolar) faoliyat ko‘rsatadi.

NNTlar yuridik maqomda tashkil etilgan, hokimiyat organlaridan mustaqil, o‘z-o‘zini boshqaruvchi, olingan foydani muassislar o‘rtasida taqsimlamaslik, ixtiyorlik tamoyilida ish ko‘rishlari bilan tavsiflanadi.

Mahalla

Bu institut o‘ziga xosdir. *Birinchidan,* Sharq dunyosidagi sug‘orma dehqonchilikka asoslangan turmush tarziga mos an’anaviylikni ifodalagani uchun uzoq tarixga ega. *Ikkinchidan,* o‘tish davrini kechirayotgan O‘zbekiston uchun yangi sifat kasb etib fuqarolik jamiyatining tipik ifodasini berishi mumkin.

O‘zbekiston Prezidentining 1992-yil 12-sentabrdagi farmoniga

www.ziyouz.com kutubxonasi

ko‘ra tashkil etilgan *«Mahalla»* jamg‘armasi oldiga quyidagi vazifalar qo‘yilgan:

– mamlakat aholisining tarixan tashkil topgan odatlari va an’analarini boyitish va saqlab qolishga har tomonlama ko‘mak berish;

– yetimlar, nogironlar, yolg‘iz qarilar, kam ta’minlangan oilalarga nisbatan insonparvarlik va rahm-shafqat yordami ko‘rsatish va sohaga oid g‘oyalarni targ‘ib qilish;

– o‘z-o‘zini boshqaruv bo‘g‘ini bo‘lgan mahallaga uning ko‘p qirrali faoliyatida tegishli yordam ko‘rsatish va h.k.

O‘zbek xalqi islomiy dindorligining mahalla bilan bog‘liqligi haqida ham eslatib o‘tish joiz. Islomning beshta asosiy farzlaridan biri bolgan zakotning mahalladagi kambag‘allar, yetim-yesirlar, boquvchisi yo‘q ayollar va boshqa muhtojlar o‘rtasida taqsimlanishi kabilar umumfuqaroviy ahamiyatga egadir.

Asosiy tushunchalar

- **Fuqarolik jamiyati** – demokratik huquqiy davlat sharoitlarida fuqarolarning o‘z manfaatlarini to‘laroq himoya qilishda zarur bo‘lgan nodavlat, nosiyosiy, notijorat birlashmalari jamidir.
- **Nodvalat tuzilmalar** – fuqarolar bilan davlat o‘rtasida Konstitutsiya talablari asosida vositachilik qiluvchi tash-kilotlar.
- **Mahalla** – sug‘orma dehqonchilikka asoslangan an’anaviy jamiyatlarda paydo bo‘lib, davom etib kelayotgan ijtimoiy institut sifatida o‘tish jamiyatlarida ham jiddiy mavqega egadir.

Savollar va topshiriqlar

1. Fuqarolik tuzilmalarini jamiyat ichidagi jamiyat tarzida qarash to‘g‘ri bo‘ladimi?
2. Notijorat tashkilotlar qanday maqsadni ko‘zlaydilar?
3. Mahalla hokimiyati bilan davlat hokimiyatining nisbatini mulohaza qiling.

www.ziyouz.com kutubxonasi

33-§. Tarixiy-ma’naviy qadriyatlarning hozirgi sharoitlardagi ahamiyati to‘g‘risida

O‘tmish qadriyatlarining zamonaviy talablar darajasida tiklanishi

Davlat istiqloli qo‘lga kiritilishi shunchaki mustamlakachilikdan qutulishgina emas, balki ko‘pgina muhim masalarlarni hal etishni ham zarur etib qo‘ygan edi:

Birinchidan, bu istiqlol o‘zbek xalqining uch ming yillik tarixida mavjud bo‘lib kelgan davlatchilikni tiklash edi. Shunga ko‘ra bu tiklangan istiqlolning tarixiy zaminlari bo‘lganligini ko‘rsatish juda muhim bo‘ldi.

Ikkinchidan, mustamlakachilik davrida zo‘ravonlik bilan qabul qildirilgan, xalq tabiati va turmush tarziga to‘g‘ri kelmagan, binobarin, mohiyatan aksilqadriyatlar bo‘lgan tartibotlar istiqlol uchun ma’naviy-siyosiy zamin bo‘la olmas edi.

Uchinchidan, o‘zbek xalqining tarixi o‘zgalar qo‘li bilan yozilib bir tomonlama yoritilgan va hatto soxtalashtirilgani uchun, albatta, tuzatilishi, milliy tarixning butun rang-barang va murakkabligini obyektiv-ilmiy qarab chiqish, uni vorislariga qaytarish lozimligi o‘z-o‘zidan ravshandir.

To‘rtinchidan, O‘zbekistonning konkret sharoitlaridan kelib chiqib, o‘tish davrini boshidan kechirayotganligini hisobga olgan holda o‘tmishda o‘zini oqlagan va hozir ham ahamiyat kasb etishi mumkin bo‘lgan ko‘pgina qadriyatlarni tiklash obyektiv zarur edi.

Beshinchidan, mustaqil O‘zbekiston kelajakka intilayotgan ekan, taraqqiy etgan mamlakatlarda amal qilayotgan umuminsoniy qadriyatlarni ham o‘zlashtirish birinchi darajali ahamiyat kasb etdi.

Mustaqillik – yangi jamiyat barpo etishning bosh shartidir. Bu jamiyatda *Vatan ravnaqi, yurt tinchligi va xalq farovonligini* ta’minlashga erishishi kutiladi. Uni yaratilishida o‘tmish qadriyatlariga munosabatni to‘g‘ri belgilab olishi bilan yangi jamiyatni qaysi tamoyillarda qurish yo‘llarini aniqlash muhim bo‘lgan edi. Tarixan eskirgan, salohiyati bunyodkorlik talablariga javob bermaydiganlardan voz kechib, yangi davr ruhiga mos hayotiyligini ko‘p marta ko‘rsatgan qadriyatlar o‘zlashtirilmog‘i lozim edi. Mezonlar sifatida milliylik va umuminsoniylikning omuxtaligini ifodalagan insonparvarlik va yurtparvarlik, hayotbaxshlik va taraqqiyparvarlik

www.ziyouz.com kutubxonasi

kabi jihatlar tanlov asosiga qo‘yilmog‘i zarur bo‘ldi. Bu mezonlar, o‘z navbatida, tarixiy jihatlardan o‘zlikni anglashga imkon berdi. Ya’ni, millat, xalq o‘zining kimligini, o‘tmishda qanday jasoratlar ko‘rsatgani, shu bilan birga, qanday nuqsonlardan xoli emasligi anglandi.

Tarixiy xotira

Mustamlakachilar va totalitar o‘tmishdan qolgan ma’naviy qashshoqlikni tugatish tarixiy xotirani uyg‘otish orqali yuz berishi mumkin edi. Bu o‘tgan asr boshlarida jadidchi-ma’rifatparvarlar ham ko‘targan masala edi. President Islom Karimov bunga keng qamrovda yondashdi:

«Har qaysi xalq milliy qadriyatlarini o‘z maqsad-muddaolari, shu bilan birga, umumbashariy taraqqiyot yutuqlari asosida rivojlantirib, ma’naviy dunyosini yuksaltirib berishga intilar ekan, bu borada tarixiy xotira masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Ya’ni, tarixiy xotira tuyg‘usi to‘laqonli ravishda tiklangan, xalq bosib o‘tgan yo‘l o‘zining barcha muvaffaqiyat va zafarlari, yo‘qotish va qurbonlari, quvonch va iztiroblari bilan xolis va haqqoniy o‘rganilgan taqdirdagina chinakam tarix bo‘ladi[1]. Ko‘rinadiki, tarix buyuk murabbiy. Undan nafaqat ibratli xulosalarni, balki achchiq haqiqat saboqlarini ham olish mumkin.

O‘zbek xalqining tarixiy xotirasida zardushtiylik dini yodgorligi *«Avesto»da* jamlangan donolik, kushoniy turkiylar davrida buddaviylikka katta e’tibor berilgani tufayli, bu din g‘oyalari Osiyoning sharqiy qismi tomon tarqalib, Tinch okean sohillarigacha yoyilgani, Turk hoqonligi davlatchiligidagi federativ tuzilmaviylikning o‘z davrida katta voqea bo‘lganligi ijobiy hodisalar sifatida zamonaviy mezonlarda tiklandi. Ayniqsa, islomiy qadriyatlarga oid tarixiy haqiqatlarning xalqqa qaytarilishi juda muhim bo‘ldi.

O‘zbekiston hududi *islomiy falsafa, ilohiyot, huquqshunoslik,* shuningdek, ko‘pgina ulug‘ *muhaddislar* faoliyat ko‘rsatgan makon bo‘lganligi jahon jamoatchiligiga ilgaridan ma’lum edi. Lekin bu to‘g‘rida, o‘zbek xalqining andariya qismi xabarsiz edi. Istiqlolning o‘tgan yillarida mamlakatda bu yetishmovchilikni bartaraf etish bo‘yicha katta ko‘lamda ma’naviy-ma’rifiy ishlar olib borildi. Xususan, ulug‘ muhaddislar, so‘fiylar, ilohiyotchilar qabrlari obod

[1] *Islom Karimov.* «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch». T., «Ma’naviyat», 2008, 97-bet.

www.ziyouz.com kutubxonasi

qilinib ziyoratgohga aylantirildi, asarlari nashr etildi, tavallud sanalari keng nishonlandi.

Mamlakatda tarixi juda qadimdan boshlangan shaharlarning borligi o‘zbek xalqi yaratuvchilik faoliyati o‘tmishda naqadar yuksak bo‘lganligining guvohidir. O‘tgan yillarda Buxoro, Xiva, Qarshi, Shahrisabz, Samarqand, Marg‘ilon kabi shaharlar tarixiy sanalari yuksak ko‘tarinkilik bilan nishonlandi.

Davlat istiqlolini ma’naviy mustahkamlashda milliy davlatchiligimiz tarixida alohida o‘rin qoldirgan siymolar Xorazmshohlar sulolasidan *Jaloliddin Manguberdi,* sohibqiron *Amir Temur,* uning nabirasi *Mirzo Ulug‘bek,* buyuk *Alisher Navoiy* to‘la ma’noda xalqqa qaytarildi.

O‘zbekistonda tarixiy xotiraga tegishli alohida nishonlanadigan 9-May – «Xotira va qadrlash kuni» belgilangan. II jahon urushida halok bo‘lgan o‘zbekistonliklarning nomlari 35 jildlik «Xotira» kitobida jamlangan.

Umummilliy g‘oya

Insoniyat aqlini tanibdiki, tobora takomillashib, rivojlanib bo‘radigan e’tiqodlarni ifodalagan g‘oyalar bilan ish ko‘radi. Odatda, bular u yoki bu ijtimoiy ta’limotning poydevor toshini ham tashkil etadi. O‘z navbatida, bundan ijtimoiy guruhlar, mavjud hukumat, ba’zan esa, butun jamiyat manfaatdor bo‘lishi yoki, aksincha, bo‘lmasligi mumkin. Har holda muayyan g‘oyalar majmuasi bilan ish ko‘rmaydigan biron-bir yetuk kishilik jamiyatini topish mushkul. G‘oyalar barcha davlatlarni ichdan umumiy tarzda birlashtirgan bo‘ladi. Ularda xalq, millatning orzu-intilishlari, maqsadlari tipik ifodalanadi.

Yangi zamon tarixida milliy birlikka erishib uning asosida davlat barpo etish maqsadida *amerika g‘oyasi, rus g‘oyasi, pangermanizm, panarabizm* va hokazo g‘oyalar amalda bo‘lgani ma’lum. XVII asrda yashagan shoir Turdi Farog‘iy o‘zbek qavmlarini birlashishga chaqirib «O‘zbekiston» iborasini birinchi marta qo‘llagan edi.

O‘zbek xalqi davlat istiqlolini tiklab mustaqil mamlakatga o‘z nomini bergandan so‘ng bu yerda yashaydigan barcha millat va elatlarni umumo‘zbekiston g‘oyasi, umummilliy g‘oya atrofida uyushtirishga kirishdi. Garchi bu g‘oya milliy g‘oya sifatida qabul qilingan bo‘lsa-da, unda istiqomat qilayotgan barcha fuqarolarning tub siyosiy-huquqiy manfaatlari to‘la aksini topgan. Bu o‘rinda yana

www.ziyouz.com kutubxonasi

shuni ta’kidlash lozimki, xalq o‘zining yetuk farzandlari aql-zakovati va salohiyati yordamida umummilliy g‘oyani yaratdi. Demak, milliy g‘oya:

– *birinchidan,* odatda qalbi pok, irodasi mustahkam, xalqning muammolarini tushunib yetadigan shaxslar tomonidan davr chaqirig‘iga javob tariqasida ilgari suriladi;

– *ikkinchidan,* unda davrning mohiyati, xalqning orzu-istaklari va maqsadlari ifodalanadi;

– *uchinchidan,* unda dunyoni bilishda insonning o‘zining anglashiga, kechayotgan jarayonlar mohiyatini anglashga o‘tishdan iboratligi aytiladi;

– *to‘rtinchidan,* hozirgi bilimda uni tor ma’noda muayyan konkret guruhning faoliyatida ifodalanishi va keng ma’noda uzoq muddatga mo‘ljallangan maqsad va vazifalar tarzida asoslanishi aksini topadi.

Prezident I.Karimov ko‘p marta ta’kidladiki, milliy g‘oyada O‘zbekiston xalqining *ozod va obod Vatani, erkin va farovon hayotini* barpo etish yo‘lidagi asriy orzu-intilishlari yotadi.

Asosiy tushunchalar

- **Aksilqadriyat** – umumqabul qilingan ma’noda qadriyat talabiga javob bermasa-da, zo‘rlab qabul qildirilgan tartibot.
- **Tarixiy xotira** – u yoki bu xalqning o‘tmishida ro‘y bergan ahamiyatli voqealarning yangi sharoitlarda o‘zlikni, milliy g‘ururni ko‘rsatishda ijobiy rol o‘ynashini ta’kidlash.
- **«Xotira va qadrlash kuni»** – II jahon urushida halok bo‘lgan vatandoshlar va mustabid tuzum qurbonlarini xotirlash kuni sifatida 9-May tanlangan.

Savollar va topshiriqlar

1. O‘tmish qadriyatlaridan foydalanib o‘tmishga qaytiladimi yoki ulardan yangi jamiyat barpo etishda foydalaniladimi?
2. O‘tmishdan kelayotgan va zamonaviy qadriyatlar nisbatini mulohaza qiling.
3. Prezident I.Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q» degan fikrini qanday tushunasiz?

www.ziyouz.com kutubxonasi

34-§. O‘zbekistonda yaratilayotgan iqtisodiyotning sivilizatsiyaviy maqomi

Ijtimoiy yo‘naltirilgan va boshqariladigan bozor iqtisodiyotini yaratish zarurligi

O‘zbekiston davlat mustaqilligini qo‘lga kiritganda Sovet davlati iqtisodiyoti chuqur inqirozni boshidan kechirayotgandi. Buning asosida ma’muriy-buyruqbozlik yo‘li bilan iqtisodiyotni boshqarish yotardiki, bu mehnat unumdorligini oshirishga ko‘mak bermasdi. Bundan tashqari total ravishda yuqoridan pastgacha rejalashtirish tufayli sanoat va qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishida tashabbus va mustaqillik amalda yo‘qqa chiqarilgan edi. Shuningdek, iqtisodiy rivojlanishning tabiiy resurslar va past malakali mehnatga asoslangan ekstensiv yo‘lidan samarali texnika, chiqitsiz texnologiya va boshqa zamonaviy vositalarni qo‘llash orqali intensiv ishlab chiqarishga o‘tishga amaldagi tizim obyektiv imkon bermasdi.

O‘zbekistonda buning ustiga qishloq xo‘jaligi asosan paxta yakka hokimligi, mavjud sanoat esa yetishtiradigan xomashyoni birlamchi qayta ishlashga moslashtirilgan bo‘lib, uning bir qismi bu yerdagi to‘qimachilik kombinatlari va tikuvchilik fabrikalarida tayyor mahsulotlar ko‘rinishiga keltirilar edi. «Ittifoqdosh respublika» deb nomlangan bu tuzilma hududidagi korxonalar Sovet davlati boshqa qismlaridagi zavod va fabrikalar bilan xo‘jalik aloqalarida edi. Bu aloqalar davlat mustaqilligi tiklanganidan so‘ng uzilib qoldiki, natijada bir tomonlama yo‘naltirilgan ishlab chiqarish sur‘atlari ham pasaydi, ko‘pgina korxonalar faoliyatini to‘xtatdi.

Bunday moddiy-iqtisodiy baza bilan davlat istiqlolini saqlab qolish iloji yo‘qligi o‘z-o‘zidan ravshandir. Shunga ko‘ra mustaqillikni moddiy-iqtisodiy mustahkamlash va aholi moddiy ehtiyojlarini qondirish uchun tegishli ne’matlarni ishlab chiqarish va xalqqa zarur xizmat turlarini ko‘rsatish uchun zamonaviy iqtisodiyot yaratish lozim edi. Bu maqsadga ko‘p jihatlardan erishish vositasi sifatida sivilizatsiyaviy bozor munosabatlariga o‘tish belgilandi.

Ma’lumki, o‘tgan asr 90-yillar boshi nafaqat Sovet davlati o‘rnida paydo bo‘lgan mustaqil davlatlar, balki Sharqiy Yevropadagi qator mamlakatlar ham bozor iqtisodiyoti yaratishga kirishgandilar. Ularning ko‘plarida shokoterapiya deb atalgan yo‘l belgilangan edi. Ammo bu

www.ziyouz.com kutubxonasi

yo‘l O‘zbekistonga mutlaqo to‘g‘ri kelmasdi. *Birinchidan,* yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan iqtisodiyot bunga minimal darajada ham imkon bermasdi. *Ikkinchidan,* mamlakat aholisi tarkibi, uning ko‘pchilik qismining ijtimoiy himoyaga muhtojligini hisobga olish bo‘ldi. Bunda Prezident I.Karimov tomonidan asoslangan mashhur besh tamoyil juda muhim ahamiyat kasb etdi. Ular quyidagilar edi:

– iqtisodiyotning mafkuradan xoliligi, siyosat izidan bormasligi;
– davlatning bosh islohotchi sifatida faoliyat ko‘rsatishi;
– qonunning ustuvor bo‘lishligi;
– kuchli ijtimoiy siyosat olib borish lozimligi;
– bozor munosabatlariga o‘tish sekin-asta, tadrijiy olib borilishi.[1]

Bozor munosabatlari va davlat

O‘zbekistonda bozor munosabatlari, garchi ba’zi iste’mol tovarlari sotiladigan sharqona bozor joylari ancha-muncha bo‘lsa-da, aytish mumkinki, qat’iy ma’noda juda past boshlang‘ich darajadan shakllana boshladi.

Ma’lumki, kishilar har doim o‘zaro nimanidir almashadilar. Bu oxir-oqibatda savdoni yuzaga keltiradi. Savdoning mavjudligi bozorni bildiradi. Hozirgi davrda garchi bozorni sof nazariy jihatdan tegishli taklif, talab va mahsulot bahosi birligida olib qaralsa-da, kishilik jamiyatini ko‘p sonli infratuzilmalardan iborat bozor munosabatlarisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. O‘z-o‘zidan boshqariladigan bu munosabatlarda barcha narsa va hodisalarda bo‘lganidek, ikki tomon mavjud. Ulardan biriga ko‘ra birovlar bozor munosabatlarida qanchalik ishtirok etib boyib ketsa, boshqalar shunchalik kambag‘allashib qoladilar. Bozor – iste’molchi uchun ishlaydi. U esa o‘zining barcha talablari qondirilgani uchun haq to‘laydi.

Bozor iqtisodiyoti o‘z-o‘zicha kishilarning ichki dunyosi, g‘am-tashvishlari bilan emas, balki faqat foyda olish uchun ishlaydi. Shuningdek, bozor tizimlari garchi ichki mantiqqa ega bo‘lsa-da, uning harakatida tebranish kuzatiladi, ya’ni, rivojlanish va zarar ko‘rib ishlash holatlari ro‘y berib turadi. Bunda narx-navoning oshib ketishligi, ishsizlik va hokazo salbiy hodisalar yuzaga keladi. Ayni

[1] *I. A. Karimov.* «O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura». 1-jild. «O‘zbekiston», T., 300–301-betlar.

www.ziyouz.com kutubxonasi

vaqtda, insoniyat undan ma’qulini hozirgacha o‘ylab topmagan. Binobarin, masala bozorni yangi jihatlar bilan to‘ldirish to‘g‘risida boradi. Bu, dastavval, uning huquqiy boshqarish mexanizmini yaratishdir. Ushbu mexanizm o‘z ichiga bozor munosabatlarini tartibga solish, davlat buyurtmalari, soliq, kredit-pul muomalasi, iqtisodiy rejalashtirish va hokazolarni oladi.

O‘zbekistonda mustaqillikning boshlaridanoq davlat bosh islohotchi sifatida bozor munosabatlariga o‘tish stixiyali tarzda olib borilmasligini va shakllanayotgan bozor iqtisodiyoti lozim darajada boshqarilishini belgilaydi. Natijada yangi bozor tuzilmalari sifatida tovar birjalari, savdo xizmatini ko‘rsatuvchi turli tashkilotlar, tegishli qonunchilik, asta-sekin bozor baholariga o‘tib borish tadbirlari ishlab chiqildi. Milliy valutaga o‘tildi. Bular ichida, ayniqsa, qonunchilik bazasining yaratilishi muhim bo‘ldi. Bunda quyidagilarga erishildi: mulkdor huquqi himoyalandi; tadbirkorlikning turli shakllari bilan shug‘ullanish uchun qonuniy asos yaratildi; raqobat mexanizmining umumiy jihatlari ishlab chiqildi va h.k.

Bozor munosabatlariga o‘tishda mulkni davlat tasarrufidan chiqarishning ahamiyati juda katta bo‘ldi. Buning natijasida yangi mulkdorlarda moddiy stimul paydo bo‘ldi; aholining iqtisodiy va boshqa sohalar bilan bog‘liq faolligi oshdi; Respublikadagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvolning barqaror mo‘tadilligi ta’minlandi va h.k. Xususiylashtirish qator yo‘nalishlarda olib borildi:

– dastlab kichik tadbirkorlikka asos bo‘lgan savdo, umumiy ovqatlanish korxonalari, kichik sanoat korxonalari – ustaxonalar va boshqalar sotildi;

– fuqarolarga yashab turgan turar joylari aksari hollarda bepul xususiylashtirib berildi;

– dehqon va fermer xo‘jaliklari yaratish uchun zarur qadamlar tashlandi;

– o‘rta va, hatto, yirik korxonalarni aksionerlashtirish, ya’ni, aksiyador kompaniyalari tuzish boshlandi.

Albatta, davlat bozor iqtisodiyoti barpo etilishi jarayonida bulardan tashqari mahsulot ishlab chiqaruvchilar o‘rtasidagi sog‘lom raqobatni qo‘llab-quvvatlashi, resurslar va ne’matlarni samarasiz taqsimlashga olib keladigan monopoliyaga, foyda oluvchilarga jiddiy to‘siq qo‘yishi ham lozim bo‘ldi. Bu sohada katta qonun ijodkorligi ishi

www.ziyouz.com kutubxonasi

olib borildi. Qabul qilingan qonunlarga ko‘ra O‘zbekiston fuqarolari mulkdor sifatida turar joy, pul mablag‘lari, turli korxonalar, transport vositalariga egalik qilishlari mumkin. Ularning manbalari mehnat daromadlari, tadbirkorlik faoliyati, o‘z xo‘jaligini yurgizish, merosga qolgan mulklar va hokazolar bo‘lishi lozim.

Davlat tomonidan yuqorida keltirilgan va boshqa ko‘plab tadbirlarni amalga oshirilishi «o‘zbek modeli»ning hayotiyligini ko‘rsatdi.

O‘rta qatlam (sinf)ning shakllanishi

Sovet davlati sharoitlarida O‘zbekistonda rasman ikkita sinf – ishchilar va jamoa xo‘jaligi a’zolari bo‘lgan dehqonlar va hamda ulardan yetishib chiqqan ziyolilar qatlami bor, deb hisoblanilardi. Tegishli tarzda bularning maqomi ham belgilab qo‘yilgan edi. Hozirgi vaqtda bozor munosabatlari sharoitida ahvol qaysi tomonga o‘zgardi?

Ma’lumki, barcha jamiyatlarda, agar totalitar (Sovet davlati, Mao Sze-dun davri Xitoy) jamiyatlarini hisobga olmaganda, aholining asosiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha uchta qatlami farqlandi. Iqtisodiy jihatdan bular katta daromad egalari bo‘lgan ozchilik – *boylar,* eng kichik daromad oluvchilar – *kambag‘allar* va ular o‘rtasida turuvchi nisbatan ko‘p sonli *o‘rta qatlamdir*. Bunday ko‘rsatkichlar konkret ko‘rinishlariga ko‘ra turli mamlakatlarda turlichadir. Masalan, Rossiyada eng ko‘p va eng kichik ish haqini boylar va kambag‘allar olishadi. O‘rta qatlam soni birmuncha kattaroqdir.

Odatda, jamiyatning mo‘tadil rivojlanishi o‘rta qatlamning ahvoliga hal qiluvchi darajada bog‘liq. O‘zbekistonda bu sohada olib borilayotgan siyosatga ko‘ra, haddan tashqari katta boylar ham, haddan ziyod kambag‘allar ham bo‘lmasligi lozim. Bunga erishish uchun kichik va o‘rta biznesni rivojlantirish, ma’naviyat sohasi xodimlarini davlat yo‘li bilan qo‘llab-quvvatlashni muttasil davom ettirish zarur bo‘ladi. Hozirgi vaqtda mamlakat rahbariyatining bu sohadagi faoliyati real natijalar bera boshladi: aholining o‘rtacha oylik ish haqi *200 amerika dollaridan* oshib ketdi. Mamlakat iqtisodiy *qudratining* oshib borishi, ko‘pgina zarur mahsulotlarning ommaviy ishlab chiqarish bilan istiqbolda kambag‘allar sonining yanada ozayishi, o‘rta sinfning esa soni va salmog‘i toboro oshib borishi bashorat qilinadi. Zero, ommaviy ishlab chiqarish moddiy sharoitnigina yaxshilab

www.ziyouz.com kutubxonasi

qolmaydi, balki o‘rta sinf sonini ham ko‘paytiradi. Qayerdaki o‘rta sinf bo‘lsa, u yerda tovarlar va xizmatlarning keng iste’molchilar qatlami bo‘ladi. Ishlab chiqarishning o‘sishi ehtiyojini oshiradi. Bu esa iqtisodiyotning yangidan yangi tarmoqlarini maydonga keltirmasligi mumkin emas.

Boy qatlam haqida esa aytish lozimki, ularning soni barcha zamonlarda ham aholining 5–6 %idan oshmagan.

Aralash iqtisodiyot

O‘zbekistonda yaratilayotgan iqtisodiyot sivilizatsiyaviy maqomiga ko‘ra erkin raqobatga asoslanishi bilan birga, davlatning faol islohotchiligi talab etiladigan iqtisodiyotdir. Davlatning roli makroiqtisodiy rejalashtirishdan tashqari kuchli ijtimoiy himoyani amalga oshirishda ham ko‘rinadi.

Bunday iqtisodiyot rivojlangan mamlakatlarda XX asrning o‘rtalaridan boshlab bo‘y ko‘rsatgan edi. Bunda mezon o‘rnida odatda Yevropa shimolidagi mamlakatlar iqtisodiyotini keltiradilar. Bu yerda davlat milliy daromadni qayta taqsimlagani tufayli yalpi turmush yetarli darajada yuqoridir.

Ijtimoiy rivojlanishning o‘zbek modeli deb tan olingan nazariy konsepsiyaga va mustaqillik yillarida qo‘lga kiritilgan tajribaga ko‘ra aralash iqtisodiyotda xususiy tashabbus va ishlab chiqaruvchilar o‘rtasidagi raqobat davlatning muayyan aralashuvida kechadi. Bozor va rejalashtirishdan tashkil topgan tizimning birinchisida mayda firmalar va alohida korxonalar o‘rtasidagi raqobat orqali mahsulot bahosi boshqariladi. Mayda korxonalar va mahsulot bahosi harakatini nazorat qiladigan yirik korporatsiyalar rejalashtirish bilan ish ko‘radilar.

Sovet davlati iqtisodiyotida bo‘lgan totalitar rejalashtirishdan farqli o‘laroq, O‘zbekistondagi aralash iqtisodiyotda quyidagilar farqlanadi:

– qisqa muddatli va uzoq muddatli davlat boshqaruvi;

– tavsiya tarzidagi tarmoq rejalashtirilishi;

– qonunchilik va ma’muriy aktlarda ifodalangan bevosita hamda soliqlar, davlat budjeti xarajatlaridan tashkil topgan bavosita boshqaruv.

Hozirgi vaqtda iqtisodiyotni qator jihatlariga ko‘ra, davlatlararo boshqarish kun tartibiga qo‘yilmoqda. Bu yo‘nalishda faoliyat ko‘rsatayotgan qator xalqaro tashkilotlar (UBM , xalqaro banklar)

www.ziyouz.com kutubxonasi

O‘zbekiston bilan bu yerda yaratilgan zamonaviy iqtisodiyot xususida hamkorlik qilmoqda. Bular, o‘z navbatida, hozirda yuz bergan jahon miqyosidagi moliyaviy-iqtisodiy inqiroz sharoitlarida qator muammolarni tezkor bartaraf etishni kun tartibiga qo‘ydi[1].

Asosiy tushunchalar

- **Sovet iqtisodiyoti** – iqtisodiyotda davlatning total hukmronligidan kelib chiqib ishlab chiqarishning rejalashtirilishi va uning tashkil etuvchilari nisbati belgilanganligi.
- **«O‘zbek modeli»** – Prezident I.Karimov tomonidan asoslangan va tajribada hayotiyligini ko‘rsatgan mashhur besh tamoyilga ko‘ra ijtimoiy rivojlanish yo‘llarining belgilanishi.
- **Xususiylashtirish** – davlat mulkini turli ko‘rinishlarda xususiy mulkka aylantirish jarayoni.
- **O‘rta sinf** – daromadlari miqdoriga ko‘ra aholining boylar va kambag‘allar qismlari o‘rtasidan joy olgan ko‘p sonly qatlam.
- **Aralash iqtisodiyot** – erkin raqobat va davlatning cheklangan aralashuvida amalda bo‘ladigan iqtisodiyot.

Savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiyotning qanday jahoniy koordinatalari bor?
2. Ijtimoiy yo‘naltirilgan deb qanday iqtisodiyotga aytiladi?
3. Mustaqil O‘zbekiston sharoitlarida boshqariladigan iqtisodiyotning belgilarini mulohaza qiling.
4. O‘zbekistonda amal qiladigan besh tamoyilning o‘zaro bog‘liqligini tushuntiring.
5. Aralash iqtisodiyotda davlat qanday vazifani bajaradi?

Amaliy ish

1. Hozirgi Markaziy Osiyoda G‘arb va Sharq sivilizatsiyalari o‘zaro ta’sirining nimalarda ko‘rinishini qiyoslang.
2. O‘zbekiston o‘z istiqbolini belgilaganida qaysi yo‘lni tanlaganini dalillar bilan tushuntiring.

[1] Qarang: Islom Karimov. «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari»: T., «O‘zbekiston», 2008.

www.ziyouz.com kutubxonasi

3. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda kechayotgan siyosiy jarayonlar markazida nima turadi. Bu to‘g‘rida yozma ish bajaring.
4. Prezident I.Karimovning barcha tomonidan xarizmatik rahbar sifatida tan olinishini tushuntiring.
5. Partiyaviy tizim va saylov tizimi nisbatida qaysi tomon belgilovchi ekanligi xususida mulohaza yuriting.
6. Fuqarolik jamiyatini jamiyat ichida qaror topadimi yoki undan tashqarida? Buni tushuntiring.
7. O‘zbekistonda fuqarolik jamiyati yuzaga kelishida mahalla institutining o‘rni va ahamiyatini mulohaza eting.
8. Hozirgi vaqtda dunyo miqyosida postindustrial jarayonlar boshlanib ketgan sharoitlarda O‘zbekiston davlat istiqloli uchun o‘tmish qadriyatlari qanday ahamiyat kasb etishi mumkin? Buni tushuntiring.
9. Tarix, uni xotirada saqlashning zamonaviy ahamiyati nimada? Buni bayon qiling.
10. Bozor munosabatlari qanday tarzda ijtimoiy yo‘naltirilishi mumkin? Buni tushuntiring.
11. Bozor iqtisodiyoti jarayonlariga davlat aralashuvi iqtisodiy ehtiyojmi yoki boshqa jihatlardan zarurmi? Bu to‘g‘rida o‘z mulohazalaringizni yozma ishda ko‘rsating.
12. O‘zbekistonda amalga oshirilgan xususiylashtirish o‘rta sinfni maydonga keltira oladimi? Fikringizni yozma bayon qiling.

Ma’ruza va referatlar uchun mavzular

1. Sivilizatsiyaning lokal tipi.
2. O‘zbekiston tarixan qaysi sivilizatsiyaga mansub bo‘lgan?
3. O‘zbekistonning hozirgi ijtimoiy-madaniy tavsifi.
4. Sovet davlati tarkibidagi «Ittifoqdosh O‘zbekiston» bilan O‘zbekiston Respublikasi nisbati.
5. Hozirgi O‘zbekistonda kechayotgan siyosiy jarayonlar.
6. President I.Karimovning yetakchilik tavsifi.
7. Partiyaviy tizim.
8. Saylov tizimi.
9. Ko‘ppartiyaviylik.
10. Fuqarolik jamiyati.

www.ziyouz.com kutubxonasi

11. Huquqiy demokratik davlat.
12. O‘zbekistonda hokimiyatlarning bo‘linishi tamoyillari tavsifi.
13. Mahalla – o‘z-o‘zini boshqarish bo‘g‘ini.
14. O‘tmishni hozirgi davr va kelajak uchun o‘rganishning ahamiyati.
15. «Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q» (I.Karimov).
16. Bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari.
17. Bozor munosabatlariga davlat aralashuvining chegaralari.
18. Mulkning davlat tasarrufidan chiqarilishi.
19. O‘rta qatlam (sinf)ning asosiy tavsifiy belgilari.
20. Davlat mulkining xususiylashtirilishi – ijtimoiy-iqtisodiy fenomen.

Tavsiya etilayotgan adabiyotlar

1. «O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi», «O‘zbekiston», T., 2005.
2. I. A. Karimov. «O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li». //«O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura». T., «O‘zbekiston», 1996.
3. I. A. Karimov. «O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida». //«Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir». 3-jild. T., «O‘zbekiston», 1996.
4. I. A. Karimov. «Jamiyatimiz mafkurasi xalqni xalq, millatni millat etsin». 7-jild. T., «O‘zbekiston», 1999.
5. I. A. Karimov. «Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman». //«Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz». 8-jild. T., «O‘zbekiston», 2000.
6. I. A. Karimov. «Yuksak ma’naviyat – yengillik kuch»., T., «Ma’naviyat», 2008.
7. I. A. Karimov. «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitlarida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari». T., «O‘zbekiston», 2008.

www.ziyouz.com kutubxonasi

T O‘ R T I N CH I BO‘ L I M

HOZIRGI DUNYO: GLOBALLASHUV, GLOBAL MUAMMOLAR VA YANGI JAHONIY SIVILIZATSIYA SHAKLLANAYOTGANLIGI MASALALARI

VIII B O B. GLOBALLASHUV VA GLOBAL MUAMMOLAR

35-§. Globallashuv: mohiyati, mazmuni, yo‘nalishlari va oqibatlari

«Hozirgi dunyo» tushunchasi

Insoniyat tarixida I jahon urushidan hozirgacha o‘tgan davr yaxlitligi, ko‘lami va ahamiyatiga ko‘ra alohida tavsifga ega. Birinchidan, XX asrda, ingliz mutafakkiri A.Toynbi isbotlaganidek, jahon tarixi yagona jarayon sifatida boshlandi va kechmoqda. *Ikkinchidan,* bu davrda ta’siri davomli bo‘lgan omillar paydo bo‘ldi. *Uchinchidan,* o‘tgan davrda yashab ijod etgan o‘nlab buyuk mutafakkirlarning asarlarida ilgari surilgan ta’limotlarning hayotda o‘rin olishi natijasida betakror ma’naviy vaziyat yuzaga keldi. Bular, o‘z navbatida, dunyo qiyofasida chuqur izlar qoldirmasligi mumkin emas edi.

Hozirgi dunyo, dastavval, kishilar hayoti barcha sohalarini qamragan bemisl ko‘lamli va o‘zgarishlarga boyligi bilan ajralib turadi. So‘ngra xalqlarning o‘zaro ta’siri alohida omil sifatida ko‘p marta ketdi. Endi xalqaro sohadagi raqobat, keskin qarama-qarshi turishlar natijasida insoniyatga kulfatlar keltirgan, qirg‘inbarot urushlarga sabab bo‘lgan sharoitlar o‘zgarib, huquq va manfaatlar uyg‘unligiga asoslangan yangi jahoniy tartibot vujudga kelmoqda. Bunda quyidagilarni alohida qayd etish lozim:

1. Fan, texnika va texnologiyadagi rivojlanish yangi bosqichga chiqdi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

2. Ishlab chiqarishning yangi tipiga o‘tildiki, buning ijtimoiy-siyosiy oqibati g‘oyat salmoqlidir.

3. Jahon xo‘jalik aloqalarining chuqurlashuvi va intensivligi oshdi.

4. Xalqlar va davlatlarning turmush-faoliyatining asosiy sohalarini qamragan global aloqalari maydonga keldi.

Ko‘rinadiki, bularning bari dunyo qiyofasini yangiladi.

Globallashuvning boshlanishi

So‘nggi 20 yilcha vaqt davomida ham nazariy va ham amaliy jihatdan globallashuv masalalari faylasuf-u olim, siyosatchi-yu oddiy fuqarolar e’tiborini tobora keng tortmoqda. Zero, nafaqat mintaqalar, davlatlar yoki turli-tuman tashkilotlar va, hatto, ularga tegishli alohida kishilar o‘rtasidagi xilma-xil aloqalar tabiiy bir tarzda yo‘lga qo‘yilmoqda. Bunda G‘arb sivilizatsiyasining yalpi ekspansiyasi, uning qadriyatlari va institutlari ta’sirida boshlangan bu aloqalar natijasi o‘laroq, eng muhimi, tomonlar holatlarida o‘xshashliklar tobora belgilovchi bo‘lib bormoqda. Kishilar hayot-faoliyatining asosiy sohalarini qamraganiga ko‘ra, bu jarayon global miqyosda namoyon bo‘lmoqda.

Umuman olganda, xalqlar va ularning davlat tuzilmalari o‘rtasida har doim ma’lum aloqalar yuz berib kelgan. Lekin ayrim olimlarning fikricha, globallashuv buyuk geografik kashfiyotlar natijasida va Yevropa madaniyati ta’sirida XVI asrdan boshlangan. Kishilar kemalarda dunyoning ko‘p joylariga suzib bora boshlagan. Lekin bu jarayon ko‘pchilikning hisoblashicha, XX asrda dunyoviy ko‘lam kasb etib o‘z yakuniga yetgan.

Agar uning birinchi davri (XVI–XVII asrlar)da mamlakatlar o‘z-o‘zicha yetarli holatda bo‘lgani uchun ular o‘rtasidagi jarayonlar kuchsiz kechgan, XIX asrda esa dunyoviy yaxlitlikka erishilmagan bo‘lsa-da, davlatlar o‘zaro keng aloqalarga kirishganki, bularning natijasi globallashuvni kuchaytirmasligi mumkin emasdi. Uchinchi davr – XX asrda yuz bergan tarixiy voqealar 1929–1933-yillardagi jahon iqtisodiy krizisi, II jahon urushi, davlatlar valuta aloqalaridagi oltin standartining tanazzuli, Isroilning qo‘shni arab davlatlariga navbatdagi tajovuziga javoban neftga boy arab davlatlarining yoqilg‘i narxini oshirgani natijasida 1973–1974-yillardagi inqiroz, Sovet davlatining barham topishi, «sotsialistik hamdo‘stlik» mamlakatlarida

www.ziyouz.com kutubxonasi

tinch kechib, tuzum tabiatini o‘zgartirgan voqealar va boshqalar globallashuv ko‘lamini yaqqol ko‘rsatdi.

Ko‘rinadiki, globallashuv – Yer yuzining katta qismini yagona iqtisodiy-moliyaviy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy tuzilmalarga birlashtirib, tarixan kun tartibiga qo‘yilgan obyektiv jarayondir. Modomiki, bu jarayon kishilik dunyosida kechar ekan, uning ishtirokchilari o‘z manfaatlaridan kelib chiqib tegishli harakatlarni ham sodir etadilar.

Bu anglatadiki, globallashuv ziddiyatli jarayondir. Uni har qanday sharoitda ham tegishli tarzda bajarish lozim bo‘ladi.

Siyosiy globallashuv

Globallashuv jarayoni Sotsium asosiy tarkibiy qismlarini qamraydi. Siyosiy sohada bu jarayon davlatning ishtirokisiz kechmasligi tushunarli. O‘tmish an’anaviy-agrar jamiyatlardagi o‘z-o‘zicha chegaralangan, bir-biridan ajratilgan ijtimoiy-siyosiy tuzilmalar, masalan, qabilalar, ularning davlat birlashmalari, shuningdek, keyinroq paydo bo‘lgan milliy maqomdagi davlatning o‘zaro aloqalari bulardagi o‘z-o‘zicha yetarlilikdan farqli o‘laroq industrial jamiyatlarda mintaqadagi kuchli mamlakat tevarak-atrofga belgilovchi ta’sir ko‘rsatib muayyan davlat birlashmalarini vujudga keltiradi. Shu yo‘l bilan savdo, keltiriladigan xomashyo ustidan nazorat o‘rnatadi. Hamda tegishli tarzda foyda qiladi.

Globalizatsiya bu sohada muayyan iqtisodiy manfaatlar tashvishlarining doirasini ifodalaydi. Ayni vaqtda, mamlakat xizmati va xalqaro tashkilotlar ham bularning talablariga binoan ish ko‘rishi lozim. Milliy hukumatning vazifalari hududiy-davlat chegaralaridan tashqariga chiqadi. Xalqaro tashkilotlar, o‘z navbatida, masalalarni hal qilishda ba’zi o‘rinlarda hukumat darajalarida ish ko‘radilar.

Siyosiy globallashuv hozirgi maqomini XX asrning o‘rtalaridan oladi. Bu vaqtda bir tomondan texnologik inqilob yuz berib moddiy ishlab chiqarish, transport, informatika va telekommunikatsiya vositalari rivojlanishiga turtki bergan bo‘lsa, ikkinchi tomondan iqtisodiyotning o‘zini milliy chegaradan tashqariga chiqishi sodir bo‘lgan. Shundan e’tiboran davlatning avvalgi monopol holati kuchsizlanib bormoqda, deyish mumkin. Endi xalqaro munosabatlarning to‘la qonli subyektlari bo‘lib transmilliy kompaniyalar bilan bir qator nohukumat tashkilotlari, alohida hududlar va, hatto, alohida fuqarolar ham hisoblanadi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Iqtisodiyot sohasidagi globallashuv

Bu, *birinchidan* milliy xo‘jaliklarning o‘z mamlakatlari chegaralariga sig‘may boshqa mamlakatlar xo‘jaligi bilan integratsiyaga kirishgani natijasida tovarlar oqimi tezlashib investitsiyalar kiritishga sharoit qulay bo‘lib, mamlakat rivojlanishi uchun qo‘shimcha yo‘l ochiladi. *Ikkinchidan*, savdo ehtiyoji bu jarayonni tezlashtirishga turtki bo‘ladiki, bu maqsadda hatto *Jahon savdo tashkiloti* ham ta’sis etilgan. *Uchinchidan,* tabiiy resurslarning notekis joylashganidan zarur xomashyoga ega bo‘lishga undaydi. *To‘rtinchidan,* mehnat taqsimoti ustunliklaridan, milliy iqtisodiyotlarni o‘zaro bog‘liqligidan foydalanib oldinga o‘tib olish mumkin. *Beshinchidan,* harbiy va boshqa sohalar ehtiyojlari global aloqaga ega bo‘lishga undaydiki, bu transportni, shuningdek, kommunikatsiyaning boshqa vositalarini jiddiy rivojlantirishni talab etadi. *Oltinchidan,* aholi migratsiyasi jarayonlarini boshqarish zaruruyati yangi qadamlar tashlashni shart etib qo‘yadi va h.k.

Globallashuvning hozirgi bosqichida iqtisodiyot sohasida konkret davlat nazoratidan xoli faoliyat ko‘rsatadigan *transmilliy korporatsiyalarning* paydo bo‘lganligini alohida qayd etmoq lozim. Bularning iqtisodiyotning muayyan sektorini nazorat qilishi konkret hudud, millat yoki madaniyat doiralari bilan cheklanmagan.

Jahon miqyosida faoliyat ko‘rsatadigan Xalqaro valuta jamg‘armasi, Xalqaro rekonstruksiya va taraqqiyot banki va boshqalar ishlab chiqarishni moliyalashtirishga emas, balki pul oqimlarini yo‘naltirishga doir siyosatni belgilaydi. Ular moliyaviy davlat sifatida bir qancha mayda va o‘rtacha mamlakatlar budjetlaridan ortiq imkoniyatlarga egadir. Shuning uchun Jahonga chiqmoqchi bo‘lgan istagan mamlakat bularning sharti bilan hisoblashishga majbur.

Transmilliy korporatsiyalar, Xalqaro valuta jamg‘armasi va boshqa xalqaro tuzilmalarda ishlash uchun saylanma xodimlar tayyorlanadi. Bu menejerlarning faoliyati natijasida tegishli tarzda global miqyosda turli qarorlar, shu jumladan, kambag‘al mamlakatlardan ishchi kuchlarini rivojlangan mamlakatlarning qaysisiga qancha jalb qilishigacha bo‘lgan qarorlar qabul qilindi.

Iqtisodiy globallashuvda G‘arbdan tashqari qator mintaqalarga kiritilayotgan sarmoya va texnologiya uchun davlat suverenitetining bir qismidan voz kechishga ham majbur bo‘linadi. Buning oqibatlari

www.ziyouz.com kutubxonasi

esa ko‘pdan ko‘p salbiy jihatlarni keltirib chiqarmasligi mumkin emas.

Madaniyat sohasida globallashuv jarayonlari

Mazmuniga ko‘ra amerikacha madaniyatni ifodalagan bu jarayon, albatta, yagona, emas. Unda lokalizatsiya – global madaniyatni mahalliy sharoitlardan kelib chiqib o‘zlashtirish ham muhim hisoblanadi. Bu yerda globallashuv jarayoni duragaylashuv orqali namoyon bo‘layotgani ravshandir.

Yuqorida ham aytilganidek, globallashuv G‘arb ta’sirining dunyoga yoyilishi bilan boshlangan. Lekin madaniyat sohasida, ayniqsa, keyingi davrlarda, boshqa jihat – Sharq madaniyatining ham G‘arbga muayyan ta’siri ko‘zga tashlanmoqda. Gap bu yerda *New Age* shaklidagi diniy madaniyatning Yevropa va Amerikadagi millionlab kishilarga *karma, individ bilan tabiat o‘rtasidagi mistik aloqalar* va boshqalar singari va *meditatsiya, yoga, jangovor san’at* va hokazolarning tasavvur hamda xatti-harakat darajalaridagi ta’siri to‘g‘risida boradi.

Globallashuvning madaniyat sohasidagi ko‘rinishidan ma’lum bo‘ladiki, bu sohada, *birinchidan*, texnologik munosabatlar tobora ko‘zga tashlanmoqda, *ikkinchidan, kichik madaniyatchilik* (multkulturalizm) yuzaga kelib «individual madaniyat»ni voqelashtirmoqda; *uchinchidan,* madaniyatning axloqiy, diniy va etnik boshqaruvchilari kabi muhim qadriyatlarining ahamiyati pasaymoqda; *to‘rtinchidan,* ommaviy madaniyat va maishiy industriya keng tarqalmoqda.

Bularning bari ko‘rsatadiki, globallashuv jarayoni hozirgi jamiyatda jipslashuvga olib kelmaydi, balki shaxslararo an’anaviy aloqalarning yo‘qolib borishi, begonalashuvni, berilgan imkoniyatlardan qoniqmaslikni keltirib chiqaradi.

Antiglobalizm

Globallashuv jarayonining ziddiyatli kechishi, unga qarshi harakatni yuzaga keltirishi tabiiydir. Antiglobalizm deb atalgan, yuzaga kelgan yoki kelayotgan xavfni yaqqol tushunish va bartaraf etishga qaratilgan ushbu harakatga eng zarur mazmun va yo‘nalishlar berilsa, u quyidagicha tarzda ifodalanishi mumkin: insoniyat sivilizatsiyasiga bo‘lgan jiddiy xavfni yaqqol tushungan kishilar tomonidan hamma joyda, aholining barcha qatlamlari orasida inson, uning hayoti ma’nosi va maqsadi to‘g‘risida zamonaviy va ilg‘or qarashlarni keng yoyish;

www.ziyouz.com kutubxonasi

– inson shaxsi manfaatlarini himoya qilish, uni rivojlantirish yo‘lidagi maqsad sari barchani – ular siyosiy kuchlar yoki ilmiy, badiiy, ruhoniy kuchlar bo‘ladiki, hammasini birlashtirib yuzaga kelayotgan xavfga e’tiborni qaratish;

– har bir kishi va insoniyat manfaatini ta’minlashda jamoatchilik fikriga ta’sir eta oladigan taniqli siymolarni jalb etish orqali mavjud xavfga qarshi ijtimoiy-siyosiy tusdagi tadbirlarni, shu jumladan, turli mitinglar va namoyishlarni o‘tkazish;

– ommaviy axborot vositalari, maxsus nashrlar, INTERNET orqali yuz berayotgan xavf va undan chiqish yo‘llari to‘g‘risida keng axborot kampaniyasini doimiy tarzda olib borish;

– mavjud xavf to‘g‘risida sivilizatsiyani saqlab qolish yo‘lida manfaatdor bo‘lgan barcha kuchlar sa’y-harakatini muvofiqlashtirib doimiy ravishda anjumanlar, munozaralar, uchrashuvlar o‘tkazib turish.

Albatta, globallashuv tug‘dirayotgan xavfga qarshi kurashda jamoatchilik harakati qanchalik muhim bo‘lmasin, unda davlatning ishtirokisiz uzoqqa borib bo‘lmasligi aniq. Ammo ko‘pgina antiglobalistlarning ishonchiga ko‘ra mavjud davlat bu xavfni bartaraf qilishga qodir emas. Har bir insonning shaxsi, uni himoya qilish va rivojlantirishni maqsad qilib qo‘ygan davlatgina bu vazifani uddasidan chiqa oladi. Lekin bunday davlatning qachon amalda bo‘lishi xususida esa faqat nazariy fikr yuritish mumkin.

Asosiy tushunchalar

- **Globallashuv** – sivilazatsiya asosiy jihatlarini qamragan jarayon sifatida ko‘proq G‘arb industrial jamiyatlari yutuqlarining keng miqyosda yoyilishini ifodalaydi.
- **Antiglobalizm** – globallashuv jarayonlari tug‘dirgan salbiy jihatlarni bartaraf qilish bo‘yicha ko‘pgina mamlakatlardagi harakatchilik.
- **Transmilliy kampaniyalar** – rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiyot, moliya, texnologiya sohalaridagi xalqaro birlashmalari.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Savollar va topshiriqlar

1. Globallashuv davlatlar o‘rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qiloladimi?
2. Globallashuvning xalqlar ma’naviyati uchun tug‘diradigan xavfini mulohaza qiling.
3. Globallashuv jarayonida INTERNET qanday o‘rin tutadi?

36-§. Hozirgi davrning global muammolari

Hozirgi global muammolar

Globallashuv ijobiy jihatlari bilan birga qator jiddiy muammolarni ham tug‘dirdi. Ularning muayyan qismini «hozirgi davrning global muammolari» deb atash qabul qilingan.

Jahon miqyosida yuz berayotgan global jarayonlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, hozirgi vaqtda quyidagilar inson uchun dolzarb muammolar hisoblanadi:

– Yer yuzida yalpi tinchlikni saqlash, termoyadro urushining oldini olish va adolatli xalqaro iqtisodiy tartibot o‘rnatish;

– atrof-muhitni samarali muhofaza qilish (ekologik muammo);

– aholi soni va tarkibi bilan moddiy va ma’naviy qadriyatlar yaratilishi mutanosibligiga erishish (demografik muammo);

– yer yuzi aholisini zarur oziq-ovqat va quvvat manbalari bilan ishonchli ta’minlash;

– ochlik, qashshoqlik va qoloqlikni tugatish uchun yuksak rivojlanishdagi va ulardan keyinda qolgan mamlakatlar o‘rtasidagi keskin farqni bartaraf etish;

– xavfli kasalliklarni tugatish;

– inson ma’naviy muhiti sofligini ta’minlash (etikologiya muammosi) va boshqalar.

Kelib chiqishi, mavjudligi va hal etilishi jihatlariga ko‘ra, global muammolarni uch guruhga ajratish mumkin:

Birinchisi – bu kishilar uyushgan jamiyatning tabiati, turli mintaqalar davlatlarining (masalan, Sharq-G‘arb, Janub-Shimol, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar) xilma-xil manfaatlari majmuasi bilan bog‘langan, boshqacha aytganda, baynal ijtimoiy jarayonlar, ijtimoiy o‘zaro munosabatlar tug‘dirgan muammolardir.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ikkinchi guruhga inson va u mansub bo‘lgan jamiyat tizimida yuzaga kelgan munosabatlarni ifodalaydigan muammolar kiradi.

Uchinchisi o‘z ichiga «jamiyat-tabiat» tizimi doirasidagi munosabatlar tug‘dirgan muammolarni oladi.

Global muammolarning muhim jihatlaridan biri fan-texnika taraqqiyoti bilan aloqadorlikdaligidir. Fanda erishilgan kashfiyotlar tezda yangi texnika vositalari yaratishni ta’minlasa, o‘z navbatida, texnik rivojlanishi ham fanda yangi o‘zgarishlarni sodir etishga jiddiy turtki bermoqda. Agar insoniyat ajdodlari yozuv ixtiro qilgunga qadar taxminan 3 million yil og‘zaki aloqa qilgan bo‘lsa, undan 5 ming yil keyingina *kitob bosishni* o‘rgandi. Undan 500 yil o‘tib *telefon, radio* va *televideniyega* ega bo‘ldi, an’anaviy eshituv-ko‘ruv vositalaridan *kompyuterlarga* o‘tish uchun atigi 50 yilcha vaqt kerak bo‘ldi. Bularning natijasi o‘laroq, erishilgan kashfiyotlar kim qanday maqsadlarni ko‘zlasa, o‘shalarga tatbiq etilmoqda. Bu esa global muammolarning yanada o‘tkir, dolzarb bo‘lib turishiga olib kelmoqda.

Urush va tinchlik masalasi

Tinchlik xalqlar uchun bebaho ne’mat bo‘lganidek, urush ham insoniyatning butun tarixi davomida uning doimiy yo‘ldoshi bo‘lib keldi. Yozma yodgorliklarning guvohlik berishicha, so‘nggi 6 ming yillik vaqt mobaynida Yer yuzida 15 mingdan ziyod urushlar sodir bo‘lgan. Shu davr ichida atigi 300 yilgina urushsiz kechgan. Amerikalik muallif R.Klarkning «Urush ilmi va tinchlik» kitobida keltirilishicha, 1820–1859-yillarda 92 ta urushda 800 ming (ja’mi aholining 0,1%i), 1860–1899-yillarda 106 ta urushda 4,6 million (0,4%), 1900–1949-yillarda esa 117 ta urushda 42,5 million (2,1%) odam qirilib ketgan.

Bizning davrimizda ham xalqlar va mamlakatlar o‘rtasidagi munosabatlar tarkibi, xalqaro siyosat mexanizmi, urushlarga tayyorgarlik ko‘rish mexanizmlari va hokazolar o‘zgarishsiz qolgan.

Matematikaning so‘nggi yutuqlari asosidagi hisob-kitob – modellashtirish shuni ko‘rsatadiki, hozirgi vaqtda to‘plangan yadro zaryadlari portlatilsa, Amerika, Yevropa va Osiyodagi asosiy shaharlar yong‘in ostida qolib ketishi, bir oydan so‘ng yer ustidagi atmosfera harorati 15–20 darajada, Sibir markazi va boshqa ayrim mintaqalarda esa, 40–45 darajagacha pasayib, uning aylanishi (sirkulyatsiyasi)

www.ziyouz.com kutubxonasi

mutlaqo o‘zgarishi mumkin. Shimoliy yarim shardan janubga qarab nur o‘tkazmaydigan qora qatlam butun sayyorani qoplab oladi. Chuchuk suvning barcha manbalari muzlaydi. Ekologiyaviy aloqalar buziladi, hosil nobud bo‘ladi. Yer ustida va okeanlarda hayot tugaydi. Bularning hammasi yadro quroli siyosat vositasi va, hatto, urush vositasi ham bo‘lmay, balki insoniyat uchun o‘z-o‘zini halok etish quroli ekanligini ko‘rsatadi.

Global muammo sifatida tinchlikni ta’minlash harbiy xarajatlarni keskin kamaytirishni taqozo etadi. Negaki, insoniyat 1900-yildan beri harbiy ishga ajratilgan mablag‘larni *30 martadan* ko‘proq oshirdi. U 90-yillar boshiga kelib *500 milliard* dollarga yetdi. Harbiy va aslaha sanoatida *60 million* kishi faoliyat ko‘rsatgan. Jumladan, muntazam qo‘shinlarda *25 milliondan* ortiq shaxsiy tarkib, *10 millionlik* yarim harbiy muassasalarda ishlovchi *5 million* fuqaroviy kasb egasi bor. Bu sohalarda olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarida *500 ming* kishi bandki, bu dunyodagi olim va muhandislarning qariyb 40% ini tashkil etadi. Fan rivojlanishiga har yili ajratiladigan xarajatlarning beshdan ikki qismi yoki *30 milliard* dollardan ortiqrog‘i harbiy tadqiqot maqsadlariga ketgan[1].

Hozirgi vaqtda oddiy qurol-yarog‘lar keltirishi mumkin bo‘lgan ziyon yadro quroli darajasiga yaqinlashib qolmoqda. Jahonda qurollanishga ajratilgan mablag‘larning 80%i shu sohaga sarflanmoqda.

Urush va tinchlik masalalarida AQSHning o‘rni hozirgi vaqtda hal qiluvchi darajaga yetdi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar muammolari

Sayyorada umumbashariy tinchlikni ta’minlash ehtiyojlari bilan G‘arbning sobiq mustamlaka yoki vassali bo‘lgan 130 dan ortiq mamlakat ijtimoiy rivojlanishini jadallashtirish vazifalari o‘zaro bog‘liqdir.

Bu mamlakatlarda o‘tmishda xo‘jalik hayoti zo‘rlik bilan o‘zgartirilgani tufayli ko‘pincha turg‘un holda bo‘lgan, qoloq siyosiy munosabatlar saqlab qolingan edi. Aksariyat rivojlangan davlatlar

[1] Bu raqamlar 90-yillar boshigacha bo‘lgan davrni ifodalaydi. Hozirgi bir qator yirik harbiy davlatlarda konversiya jarayoni boshlangan bo‘lsa-da, lekin qurollanish xarajatlari kattaligicha qolmoqda.

www.ziyouz.com kutubxonasi

bularga xomashyo manbasi, salmoqli bozor va kapital chiqarish uchun qulay makon sifatida qaraydilar. Ularning qoloqligini tugatish global muammo hisoblanadi. Buning uchun hozirgacha va hozirda ham amal qilayotgan xalqaro iqtisodiy tartibotni o‘rnatish zarur bo‘ladi.

Yangi xalqaro iqtisodiy tartibot nafaqat rivojlanayotgan davlatlar uchun, balki sovetlardan keyingi hududlar davlatlari va sobiq sotsialistik mamlakatlar uchun ham zarurdir. Chunki ularning o‘rtacha rivojlanganligi darajasi G‘arbning ilgarilab ketgan industrial mamlakatlariga yetib olishini ta’minlamaydi.

Ma’naviyat sofligini asrash

Hozirgi vaqtda insoniyat ma’naviyati, uning sofligini asrash ijtimoiy rivojlanishning ichki jarayonlari tug‘dirgan yana bir global muammo sifatida maydonga chiqmoqda. Gap shundaki, zo‘ravonlik va nafrat kishilar o‘rtasidagi munosabatlarda chuqur ildiz otib, ma’naviy muhitni tobora zaharlamoqda. Buni to‘xtatib qolish va keskin kamaytirishga erishish vazifalari dunyo miqyosida kuch-g‘ayratlarni birlashtirishni taqozo etmoqda.

Ma’naviy muhitni bulg‘ashda keyingi vaqtlarda ayniqsa ichkilikbozlik va bangilikning o‘rni katta bo‘lmoqda. Ko‘pgina mamlakatlar bu xil moddalarni tarqatganlik uchun og‘ir jazo (masalan, Eron Islom Respublikasida – o‘lim, Fransiyada – *10 yil, AQSHda – 15 yil,* voyaga yetmaganlarga bangilik moddalarini sotgani uchun – *30 yildan* umrbod muddatgacha qamoq jazosi) belgilanganiga qaramay, aholining muayyan qismida bangilikka ruju qo‘yish avj olgan. Shuning uchun ham BMT darajasida tegishli tashkilotlar tuzilib, bu ijtimoiy illatga qarshi ommaviy kurashilmoqda. Lekin bangilik moddalarini tayyorlash va sotishdan g‘oyat katta foyda olayotgan korchalonlar, bu og‘udan o‘layotganlar soni yildan yilga oshib borayotganligiga qaramay, barcha imkoniyatlardan foydalanmoqdalar.

«Eng qadimiy kasb» vorislari ham axloq-odob muammosini keskinlashtirishda o‘z «hissalarini» qo‘shishmoqda. Fahsh sindromi ko‘p mamlakatlarda rivojlanib bormoqda. Shimoliy Yevropada behayo filmlar, adabiyotlar chiqarishdan olinayotgan foyda o‘nlab milliard dollarga yetadi.

Axloqiylik muammosi tarkibida va undan tashqariga chiqadigan hollarda ham terrorchilikning o‘rni alohidadir. Ijtimoiy antogonizm shakllaridan biri sifatida kelib chiqqan terrorchilikning xillari tobora ko‘payib bormoqda.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Demografik portlash

Rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy qoloqlik bilan bog‘liq aholi o‘sishi (milod boshlarida *230 mln.,* 1830-yilda *1 mlrd.,* 1910-yilda *2,* 1960-yillar boshida *3,* 1975-yilda *4*, 1985-yilda 5 va hozirgi vaqtda *6 mlrd.*dan ortiq)dirki, odamlarni tegishli moddiy vositalar bilan ta’minlash, zarur ma’lumot darajasi, tibbiy va huquqiy xizmat, tegishli ijtimoiy muhofaza, yosh avlod tarbiyasi va hokazolar bilan bog‘liq bo‘lgan jiddiy va ko‘lamli vazifalarni kun tartibiga qo‘yadi.

Ingliz iqtisodchisi *R.T.Maltus* bundan 200 yil avval shunday degan edi: «Ota-onasi farzandining yashashini ta’minlashi uchun zarur kapitalga ega bo‘lmasa, bu farzandning yashashga qanday haqqi bor? Bunday farzand xayr-ehsonga ko‘z tikishi mumkin».

Xavfli kasalliklarning ko‘payishi

Aholi ko‘payishini boshqarish va tashkil etish yo‘lga qo‘yilmagan mamlakatlardagi ochlik, oziq-ovqatlar tarkibida oqsillarning kamchilligi ko‘pgina xavfli kasalliklarni keltirib chiqargan.

Ma’lumki, Yer yuzida global miqyosdagi ochlik mavjudligi birinchi marta BMT tomonidan 1950-yilda tan olingan edi.

Ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarga (yetarli miqdordagi mablag‘larning ajratilmasligi, malakali kadrlarning yetishmasligi va h.k.) ko‘ra jahon aholisining 40% i vodoprovod suvi, kanalizatsiya va sanitariya xizmatidan foydalanmaydi. O‘z-o‘zidan ravshanki, bularning hammasi epidemiyalar tarqalishiga olib keladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda sil, bezgak kabi kasalliklar keng tarqalgan. Hozirgi vaqtda bularning yoniga OITS (SPID) ham qo‘shilmoqda.

Kasalliklarning global muammo bo‘lib qolganligi yana shunda ko‘rinadiki, sanoati yuksak rivojlangan mamlakatlarda yurak-tomir, asab-ruhiy, allergik, rak va h.k. xastaliklar ko‘payib bormoqda. Masalan, bu mamlakatlarda yurak-tomir kasali birinchi o‘rinda, rak – ikkinchi o‘rindadir.

Ekologik muammolar

Inson ishlab chiqarish-xo‘jalik faoliyatining sayyoraviy miqyosdaligi tufayli eng umumiy tarzda quyidagi ekologik o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda:

Sayyoraning genetik boyligini tashkil etgan o‘rmonlar sahni har yili *11 million* gektarga qisqarib bormoqda; bu o‘rmonlar

www.ziyouz.com kutubxonasi

biosfera tabiiy vazifalarini saqlab qolishda katta ahamiyatga ega. Yer yuzasining *31 millioncha* gektar qismi «kislotali yomg‘irlar»dan zararlangan va bulg‘angan. Tuproq eroziyasi tufayli ekin maydonining *26 mln.* gektarida har yili hosildorlik pasayib bormoqda; XX asr ikkinchi yarmida «katta qurg‘oqchilik»larning tez-tez bo‘lib turishi natijasida cho‘llar maydoni yiliga *6 million* gektarga kengayib, o‘simlik va hayvonot olamida salbiy o‘zgarishlar yuz bermoqda. Sanoatlashgan Yevropa va Shimoliy Amerikadagi minglab suv ko‘llari biologiyaviy o‘lik holga tushgan. Har yili jahon suv havzalariga 32 kub kilometr tozalanmagan sanoat oqava suvlari kelib tushmoqda. Yer yuzidagi ekologiyaviy o‘zgarishlar oqibatida 2050-yilga borib atmosferadagi o‘rtacha harorat 1,5–4,5 darajagacha ko‘tarilishi kutilmoqda. Ozon qatlamining yemirilishi natijasida o‘simliklarda fotosintez jarayonining qisqarishi, konserogen moddalar ta’sirida kelib chiqadigan kasalliklarning ko‘payishi va h.k. ro‘y berishi mumkin.

Tevarak-atrof muhitning bulg‘anish muammosi bilan birga tabiiy resurslar, birinchi navbatda, oziq-ovqat manbalari muammosi ham mavjud.

Xomashyo va quvvatning yangi manbalarini topish

Barcha mamlakatlar quvvatning yangi manbalarini topish zaruriyati oldida turibdi.

Ma’lumki, quvvat resurslari ikki xil – qayta tiklanmaydigan (neft, gaz, ko‘mir) va tiklanadigan (suv quvvati, yog‘och va h.k.) bo‘ladi. Shuningdek, quvvat manbalarini tashqi (Quyosh) va ichki yerosti resurslari (masalan, atom yadrosi) tarzida ham ta’riflash mumkin.

Hozir dunyoda 30 dan ortiq mamlakatlarda jahon elektr quvvati ishlab chiqarishining 15% i atom reaktorlari hisobiga to‘g‘ri kelmoqda. Atom quvvati hosil etish xarajatlari yuqoriligicha qolmoqda. Uning xavfsizligi xususida xilma-xil va qarama-qarshi fikrlar aytilmoqda.

Quvvat muammosining kun tartibida jiddiy turganligi olim va mutaxassislarning quyosh nuridan, yerosti issiqlik manbalaridan foydalanishga yana ham ko‘proq e’tibor berishlarini taqozo etmoqda.

Global muammolarning eng asosiylari tavsiflaridan ham ko‘rinib turibdiki, bunday buhronlarni bartaraf etish nafaqat murakkab, balki

www.ziyouz.com kutubxonasi

bir xil yechimga ham ega emas. Insoniyat bularni hal etish choralarini tinimsiz izlamog‘i lozim. Hozirgi zamon tafakkuri darajasida mulohaza yurituvchi ko‘pgina mutaxassislarning hisoblashicha, global buhronlarni bartaraf etishning dastlabki sharti – bu ma’naviy yuksaklik, uning insoniylashgani bo‘ladi. Zamonaviy insonparvarlik eng kamida uchta asosga: globallashuvni anglashga, zo‘ravonlikdan voz kechishga va adolatlilikka tayanadi. Bularning hammasi inson huquqlarini tan olishga va insoniyatning yaxlit ma’naviy-axloqiy takomili tizimini yaratishga borib taqaladi.

Xalqaro kuch-g‘ayratlarni birlashtirish global muammolarni hal etishning muhim omili hisoblanadi. Shu yo‘l bilan savdoni rivojlantirish, barcha sohalarda aloqalarni mustahkamlash mumkin.

Global muammolar xalqlar, mamlakatlarning xususiy va umumiy manfaatlari bilan aloqador Rio-de-Janeyroda 1992-yili bo‘lib o‘tgan xalqaro anjumanda ham alohida ta’kidlangan edi. Davlatlar va hukumatlar boshliqlari ishtirokida o‘tgan bu anjumanda *«barqaror rivojlanish konsepsiyasi»* qabul qilinib, unda ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning yechimini atrof-muhitni himoya qilish, hozirgi avlod hayotiy ehtiyojlarini qondirishni kelajak avlod uchun ham shunday imkoniyatlar qoldirish bilan qo‘shib olib borish ko‘rsatib o‘tildi.

Asosiy tushunchalar

- **Baynal ijtimoiylik** – insoniyatning asosiy ijtimoiy birliklari o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalaydi.
- **Etikologiya** – kishilar ma’naviyati sofligini saqlash va uni tanazzuldan asrashni anglatadi.
- **Rim klubi** – bir qancha mamlakatlar olimlari, siyosiy va jamoat arboblari tomonidan 1968-yilda italiyalik olim, biznesmen va jamoat arbobi Apechchel rahbarligida tuzilgan xalqaro nohukumat tashkilot. Rim klubi qator umuminsoniy muammolar yuzasidan anjumanlar o‘tkazib kelmoqda. Klub a’zolari dolzarb mavzularda kitoblar e’lon qilgan.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Savollar va topshiriqlar

1. Global muammolar qachon paydo bo‘lgan?
2. Global muammolarni qaysi tamoyillarga ko‘ra tasnif etish mumkin?
3. Raketa-yadro urushi xavfi oldini olish uchun nimalar qilish kerak?
4. Ekologiyaviy muammo nimadan iborat?
5. Demografik portlash nima?
6. Xomashyo muammosi mazmuniga nimalar kiradi?
7. «Barqaror rivojlanish konsepsiyasi» haqida nimalarni bilasiz?

Amaliy ish

1. Globallashuv boshlangan sohani tushuntiring.
2. Globallashuv barcha mamlakatlarga birday foydalimi? Bu to‘g‘rida mulohaza yuriting.
3. Ma’naviy globallashuv jarayoni kechyaptimi? Buni tushuntiring.
4. Globallashuv internetni keltirib chiqardimi yoki internet globallashuvnimi? Bu to‘g‘rida yozma ish tayyorlang.
5. Antiglobalistlar pozitsiyasiga munosabatingizni yozma bayon eting.
6. Global muammolar insoniyat «peshonasiga bitilgan» kulfatmi? Buni mulohaza eting.
7. Global muammolar hal etilishi nimaga bog‘liqligini tushuntiring.
8. Orol falokatining global miqyosi to‘g‘risida yozma ish tayyorlang.
9. Insoniyat global muammolarni qachon bartaraf etadi? Fikringizni bayon eting.

Ma’ruza va referatlar uchun mavzular

1. Globallashuv nima?
2. Globallashuvning ijobiy jihatlari.
3. Globallashuvning salbiy jihatlari.

www.ziyouz.com kutubxonasi

4. G‘arb texnogen sivilizatsiyasining jahondagi global ta’siri.
5. Global muammolarning mohiyati.
6. Global muammolarning turlari.
7. Global muammolar hal etilishining shart-sharoitlari.
8. Orol fojiasi – global muammo.
9. Global muammolarni tug‘dirgan asosiy sabablar.

Tavsiya etilayotgan adabiyotlar:

1. I. A. Karimov. «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari». T., «O‘zbekiston», 1997.
2. «Milliy istiqlol g‘oyasi». Darslik, T., «Akademiya», 2006.
3. «Falsafa». Darslik, M. Ahmedova tahriri ostida. T., 2006.
4. «Falsafa». O‘quv qo‘llanma. E. Yasurov tahriri ostida. T., 2005.

www.ziyouz.com kutubxonasi

IX B O B. INSONIYATNING YANGI SIVILIZATSIYAVIY SIFAT HOLATIGA O‘TAYOTGANLIGI MUAMMOLARI

37-§. Hozirgi jamiyatlar – jahoniy tizim

«Tizimiylik» tushunchasi

Istagan narsa, hodisa yoki jarayon tarkibiy tuzilishga ega, yani qaysidir va qanchadir qismlar, ular esa unsurlardan tashkil topgan. Bulardan hosil etilgan yaxlitlik shunchaki mexanik yig‘indi bo‘lmay, sifat jihatdan yangi tizimiy hodisa hisoblanadi. Hozirgi bilimda voqelik ko‘rinishlariga tizimiylik tarzida qarash belgilovchi o‘rin tutadi. Zero, ko‘p tarmoqli sanoat, xilma-xil manfaatlarni jamuljamini ifodalagan siyosat, murakkab tarkibli ma’naviyat va hokazolarni tizimiylik tamoyilidagina olib qarash lozim.

Tizimiylikda tashkillanganlik va funksional mavjudlik muammolari yechimi muhim hisoblanadi. Bunda, ayniqsa, tizimiy modellashtirishning ahamiyati kattadir. Kishilik dunyosiga tizimiylik tamoyilida yondashish orqali tuzilmalarning ichki aloqadorliklari, unsurlarining o‘zaro ta’siri, turli iyerarxiya va subordinatsiyalarga doir ilmiy bilimlar hosil etiladi.

Hozirgi jahon hamjamiyati

Hozirgi vaqtda Yer yuzida Birlashgan millatlar tashkilotiga a’zo bo‘lgan 185 ta suveren davlat mavjud bo‘lib, BMTga kirmagan davlatlarni ham qo‘shganda ularning soni 193 tadir. Umuman olganda, dunyoda 220 tacha mamlakat va 240 tacha muayyan mustaqillikka ega hududiy tuzilma bor. Bularning barchasiga tatbiqan umumiylik shundaki, ular hozirgi jamiyatlarga xos jahoniy tizim doirasidir.

Kishilik dunyosiga tizimiy yondashish XX asr ilmida o‘zining an’anasiga ega. Marksistlar o‘zlari amalga oshirmoqchi bo‘lgan ijtimoiy inqilob maqsadlaridan kelib chiqib o‘tgan asr boshlaridayoq Yevropa va Shimoliy Afrikadagi mavjud ijtimoiy tuzumni dunyo miqyosida tizim – kapitalizmning asosiy qismi hisoblab ijtimoiy to‘ntarishni amalga oshirishga uringan. Masalan, Leninning imperializm nazariyasiga ko‘ra kapitalizm tizim sifatida Yer yuzini qamragan. Uning so‘nggi bosqichi «imperializm shundoqqina sotsialistik inqilob arafasidir». Lekin nazariyaning dastlab dunyoning

www.ziyouz.com kutubxonasi

1/6 qismida, keyinroq qator mamlakatlarda amalda qo‘llanishi insoniyatga dahshatli zarar keltirgan eksperiment bo‘lib tarixga kirgani hozirda hammaga ma’lum.

Hozirgi vaqtda amerikalik olim *E.Vallerstaynning* jahon tizimi nazariyasi xiyla asosli, deb qabul qilingan. Unga ko‘ra insoniyat tarixining paydo bo‘lganidan agrar jamiyatlargacha bo‘lgan *«minitizm»* bir qancha avvalgi «minitizm»lardan tashkil topib agrar ishlab chiqarishga asoslangan *«jahoniy saltanatlar»* va Yevropada XVI asrdan boshlangan *«jahoniy tizim» «jahon iqtisodiyoti»* davrida bozor munosabatlari yo‘li bilan boshqaruv birinchi o‘ringa chiqqan bosqichlari farqlanadi.

«Shimol», «G‘arb», «Sharq» va «Janub»

I. Vallerstayn nazariyasida yana ko‘rsatiladiki, kapitalizm o‘zining barcha imkoniyatlarini namoyon etib rivojlanishi ketma-ketligiga ko‘ra uchta – *«Markaz»* (yadro), *«Markazdan yarim uzoqlikda»* va *«Markazdan uzoqda»gi* qismlardan iborat bo‘ladi. Agar dastlab Yevropada va, umuman, Jahonda *Gollandiya «Markaz»ni* tashkil etgan bo‘lsa, bu rolni XVIII–XIX asrlarda *Angliya*, XX asrda esa *Amerika Qo‘shma Shtatlari* bajardi. Bu mamlakatlarda tegishli tarzda sanoat rivojlanishi darajalari va ularning dunyoda tutgan o‘rni belgilangan.

Hozirgi vaqtda *«Markaz»ga* mansub davlatlar turkumida o‘ta rivojlangan Shimol (Yevropa markazi, g‘arbi va shimoli hamda Shimoliy Amerika) va yuksak rivojlangan *G‘arb* (Yevropaning qolgan davlatlari) hamda *Sharqdagi Yaponiya, Janubiy Koreya, Singapur, Isroilni* farqlash lozim. Bulardan tashqari *Sharqda* intensiv rivojlanayotgan yangi davlatlar – *Malayziya, Tailand, Indoneziyani* ko‘rsatish mumkin. Bularning birinchilarida sarmoya va jon boshiga ko‘p va sifatli mahsulotlar ishlab chiqariladi. Ishlab chiqarish eng yangi va juda murakkab texnologiyalarga asoslangan. Shunga ko‘ra ular mahsulotlariga dunyoning istagan joyida talab kattadir.

Bundan tashqari, hozirgi xalqaro hamjamiyatning asosini *transmilliy korporatsiyalar* (TMK) va *transmilliy banklar* (TMB) tashkil etadi. Ularning soni *40000 ta* bo‘lib, *200000 ta* filiali bilan 150 ta mamlakatda faoliyat ko‘rsatadi. Ular eng yuksak rivojlangan mamlakatlarga tegishlidir. *«Ekson», «IMB», «Djeneral motorz», «Ford» (AQSH), «Xitachi», «Mitsui», «Mitsubisi», «Sumitomo»*

www.ziyouz.com kutubxonasi

(Yaponiya) eng katta TMKlar sifatida g‘oyat kuchli ta’sir vositalariga egadir. Ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar va ko‘rsatilayotgan xizmatlar yuzlab milliard dollarni tashkil etadi.

Yuqorida keltirilib dunyo tomonlari nomlari bilan ataluvchi mintaqalardan tashqari xomashyo manbayi *«Janub»*ni ham ko‘rsatib o‘tish lozim. Sobiq Sovet davlati va «sotsialistik hamdo‘stlik» o‘rnida paydo bo‘lgan davlatlar *o‘tish holatidagi mamlakatlar* deb qaraladi. To‘g‘ri, ulardan ba’zilari, masalan, *Litva, Polsha, Chexiya* kabi davlatlar Yevropa Ittifoqidan tashqari NATOga ham a’zo bo‘lib kirishgan.

E.Vallershteynning ta’limoti industrial jamiyatlar nazariyalari asoschilari *R.Aron, D.Bell, Z. Bzejinskiy, J.Gelbreyt, U.Rostou* ta’limotlari bilan umumiylikka ega bo‘lganidan «Markaz»ni asosiy konturlari ko‘rinib qolgan axborot-texnologik, «Yarim uzoqdagilarni – sanoatlashgan, «Markazdan uzoqdagilar»ni esa *an’anaviy – agrar* jamiyatlar deb qarash mumkin.

«Uchinchi dunyo»

Jahonda bir-biriga yaqin «Uchinchi dunyo», «kam rivojlangan davlatlar», «rivojlanayotgan mamlakatlar» degan nomlardagi davlatlar farqlanadi. «Uchinchi dunyo» mamlakatlari o‘z davrida birinchi dunyoga mansub AQSH va sobiq Sovet davlati boshqargan harbiy-siyosiy bloklarga qo‘shilmaganlikdan tashqari mustamlakachilik asoratlarini yo‘qotish bo‘yicha milliy-demokratik yo‘lni tanlaganlari bilan ham tavsiflanadi.

«Uchinchi dunyo» «Markaz» davlatlari uchun xomashyo manbasi hisoblangan «uzoqlikda»gi davlatlardir. Ulardan ko‘pchiligi hozir ham shunday. Umuman olganda, «Markaz» «Uzoqda»gi davlatlarni yaratadi, nazorat qiladi va boyliklaridan o‘z maqsadlarida foydalanadi. «Markaz»ning aholisi *1,2 mlrd.* kishi bo‘lsa, «Uzoqlikda» *2,3 mlrd.* aholi yashaydi. «Uzoqlikda» qazilma boyliklar qayta ishlanmaydi balki to‘g‘ridan to‘g‘ri eksport qilinadi. Kam sonli sarmoyadorlar o‘z mablag‘larini mamlakatlaridan chetda ishlatadilar. Mahalliy ziyolilar ham asosan chet el kapitali xizmatiga o‘tgan bo‘ladi. Davlat hokimiyati uchun turli qabila guruhlari o‘rtasida keskin kurash borganidan tez-tez davlat to‘ntarishlari bo‘lib turadi. Bunday sharoitda ijtimoiy va milliy totuvlik, diniy bag‘rikenglik haqida to‘xtalishga zaruriyat yo‘q.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Bu guruh mamlakatlar chetdan keltiriladigan mablag‘ va texnologiyalarga bog‘liq bo‘lib qolgan. Kelayotgan yordam belgilangan joyga ko‘pincha yetib bormay davlat amaldorlari o‘rtasida taqsimlanadi. Bularning hukmron doiralari «Markaz» guruhidagi tegishli davlat bilan bog‘liq bo‘ladi. U davlatdagi o‘zgarishlar bu yerda ham aks-sado beradi. To‘g‘ri, muayyan sharoitlarda u yoki bu yordam oluvchi davlat oldinga o‘tib ketishi mumkin. Mustamlakachilikdan ozod bo‘lib davlat istiqlolini qo‘lga kiritgan mamlakat dastlab «Uzoqlikda»gi guruhga kirgan bo‘lsa, keyinroq «Yarim uzoqlikda»gilarga yaqinlashganligiga misollar yetarli. Masalan, *Hindiston* harbiy sanoatda, hisoblash texnikasi ishlab chiqarish va yengil sanoatda ancha ilgarilab ketgan bo‘lsa, *Koreya Respublikasi* (Janubiy Koreya) «yadro» davlatlari turkumiga kirib ulgurdi.

Jahonning yangi tartiboti

Hozirgi vaqtda yangi sivilizatsiyaviy sifat holatiga o‘tilayotganligi tashkiliy jihatlardan tegishli jahoniy tartibotlarning yuzaga kelishi bilan tavsiflanadi. Bularning iqtisodiyot sohasida shakllanishi II jahon urushidan keyin boshlangan edi, deyish mumkin. Masalan, 1947-yilda imzolangan *Ta’rif va savdo to‘g‘risida Bosh shartnoma* (keyinroq *Jahon savdo tashkilotiga* aylantirilgan), bir yil o‘tib ta’sis etilgan *Yevropa iqtisodiy hamkorlik* tashkiloti (1960-yilda kengaytirib Iqtisodiy Hamkorlik va rivojlanish tashkiloti deb atalgan), avvalboshdan mintaqa miqyosida bo‘lib huquqiy, ilmiy, ma’muriy, ijtimoiy, iqtisodiy sohalarda siyosatni muvofiqlashtirishni ko‘zlagan *Yevropa kengashi* (1949-y.), *Yevropa po‘lat va ko‘mir uyushmasi* (1950-y.) olti yildan so‘ng uning asosida *Yevropa iqtisodiy kengashi* va *Yevropaning atom energiyasi* bo‘yicha hamjamiyati, Angliya boshchiligida Shimoliy Yevropa davlatlarining bularga muqobillikdagi *Yevropa erkin savdo integratsiyasining* (1960-y.) keyinroq (1991-y.) EIKga qo‘shilishi bilan Yevropaning iqtisodiy makoni tuzilishiga olib keldi. O‘z navbatida, bularning natijasi o‘laroq Qit’a g‘arbida barcha sohalarda keskin o‘sish ro‘y berdi. 1993-yilda Yevropa yagona fuqaroligi kelishildi va XXI asrga yangi valuta – yevro bilan kirildi. Ko‘rinadiki, mintaqaning ilgari bo‘lmagan yangi tartiboti amal qila boshladi va o‘zining hayotiyligini ko‘rsatdi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Jahon tartibotining boshqa bir varianti Shimoliy Amerikada AQSH, Kanada va Meksika ishtirokida shakllanmoqda. Bu ikki mintaqa XX asrda, ayniqsa, uning ikkinchi yarmida Jahon miqyosida sivilizatsiyaviy sifat o‘zgarishlari uchun ilmiy-texnikaviy, iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy sohalarda zarur shart-sharoitlarni yaratdi.

II jahon urushidan keyingi davrda dunyoning ko‘p joylarida konkret sharoitlar vazifalarini hal etish yo‘lida anchagina tashkilotlar tuzildi: *Afrika birligi tashkiloti, Amerika davlatlari tashkiloti, Islom anjumani tashkiloti, Arab davlatlari ligasi, Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi tashkiloti va boshqalar.*

Sobiq Sovet davlati va unga qaram mamlakatlar o‘rnidagi davlatlar ham Jahonning amaldagi tartibotiga qo‘shilib va o‘zaro yangi tuzilma – *Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi* (MDH) tuzib ko‘pgina masalalarni hal qilmoqchi bo‘ldilar. Bir necha Sharqiy Yevropa davlatlarining ayrimlari *YEK* va *NATOga* kirdi.

Ma’lumki, XX asrda Jahon tartibotini bir necha o‘n yilliklar davomida AQSH va sobiq Sovet davlati belgilab *ikki qutbli* manzarani vujudga keltirgan edi. Hozir esa jahoniy yetakchi davlat AQSH bo‘lib qoldi. Ayni vaqtda, hozirgi jahoniy tartibotni ko‘p qutbli, ya’ni, xilma-xil manfaatlarini amalga oshirishda turlicha imkoniyatlar va vositalarga ega bo‘lgan katta-yu kichik, kambag‘al-u boy, yadro quroliga ega yoki ega bo‘lmagan davlatlarning yonma-yon mavjudligi tashkil etadi degan nuqtayi nazar ham o‘ziga tobora yo‘l ochmoqda. Zero, *yangi jahoniy tartibot* davlatining hududi va imkoniyatlariga bog‘liq bo‘lmagan holda *partnyorlik munosabatlarini insoniylashtirish, harbiy to‘qnashish xavflarini kamaytirish, eng muhimi, demokratiyalashtirish* orqali shakllanganida obyektiv ehtiyojlarga mos tushadi.

Asosiy tushunchalar

- **Tizimiylik** – hodisa va jarayonlarning muayyan tarzda tarkibiy tuzilishga egaligi.
- **Jahoniy tartibot** – Yer yuzi turli siyosiy qutblari o‘rtasidagi muvozanatga asoslangan munosabatlar tavsifi.
- **«Uchinchi dunyo»** – rivojlanayotgan mamlakatlarni umumiy nomi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Savollar va topshiriqlar

1. Hozirgi jahon hamjamiyati tarkibi tavsifini bering.
2. E. Vallershteynning jahon tizimi nazariyasida jahon davlatlari qaysi asoslarga ko‘ra tasnif qilinadi?
3. Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi Jahon yangi tartiboti shakli hisoblanadimi?

38-§. Axborot-texnologik jamiyat

«Axborot», «axborotli jamiyat» tushunchalari

Global muammolarning kelib chiqishi, mavjudligi va hal etilishi zarurati insoniyat jamiyati yangi sivilizatsiyaviy sifat o‘zgarishini taqozo etmoqda. Bu jarayon mohiyatini anglash uchun uning jadalligiga, chuqurligiga va miqyosiga e’tibor berish lozim. Zero, o‘nlab va, hatto, yuzlab yillar davomida o‘zgarmas bo‘lib ko‘ringan ijtimoiy munosabatlar g‘oyat qisqa vaqtda tubdan o‘zgarmoqda. Bu hol kishilar hayoti qatlamlarining barcha bo‘g‘inlarida ko‘rinmoqda. Ko‘lamiga ko‘ra bu jarayon biron mintaqani chetlab o‘tmagan.

Xo‘sh, bu qanday sivilizatsiya bo‘ladi? Hozirgi dunyoda G‘arb qadriyatlarining barcha sohalarda ahamiyati tan olingan va qabul qilayotganini o‘rgangan *futurolog-mutaxassislar axborot-texnikaviy* yoki *axborot-kompyuter* sivilizatsiyasi haqida bashorat qilmoqdalar[1].

Ma’lumki, *«axborot»* tushunchasi dunyoqarashni ifodalaydigan bilimlarda qadimdan mavjud bo‘lgan. Kibernetikaning kelib chiqishi va rivojlanishi bu tushunchani «aloqa» va «boshqaruv» tushunchalari bilan birga keng qo‘llanishiga olib keldi. Hozirgi vaqtda axborotlarni hosil qilish, qayta ishlash, saqlash, ko‘paytirish va tarqatish alohida

[1] XX asrning 60-yillari boshida tabiiy resurslar yetishmayotgan Yaponiya oldida «qaysi yo‘ldan borish masalasi» turgan edi. Xalqning moddiy farovonligini yanada oshirish yo‘lidanmi, axborotli-intellektual rivojlanish, jamiyatni axborotlashtirish, informatsiologiyaviy resurs va texnologiyaviy yo‘lidanmi, – degan savolga axborotlashuv yo‘lidan, deb javob berildi va tegishli yo‘l tanlandi. Yaponcha axborot rivojlanishi tizimini 1970-yillar boshida AQSH ham qabul qildi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

ilmiy sohani – *informatika* (lotincha: *tanishtirish, tushuntirish,* sharq tillarida: *«xabar», «axborot»*) sohasini tashkil etadi. *Bu so‘z 1964-yilda Fransiyada muomalaga kiritilgan.*

Axborotlar sohasining tez sur’atlar bilan o‘sishi, uni avtomatlashtirish usullarining rivojlantirilishi kompyuterlarning yaratilishiga va kishilar hayotining turli sohalarini kompyuterlashtirishga olib keldi. Bu esa, o‘z navbatida, kelajakdagi *«axborotli jamiyat»* nazariyasini maydonga keltirdi.

Hozirgi vaqtda texnika va texnologiya ko‘p jihatlardan fan mahsuli hisoblanadi. Fan esa inson yaratgan ma’naviy qadriyatlardan eng oliysi bo‘lib, unga berilgan baholar hamisha bir-biridan keskin farq qilishiga qaramay, tegishli axborotlar ifodasi sifatidagi ahamiyatini hech qachon yo‘qotmaydi. Texnologiya fanning uskunaviy vositasi hisoblanadi.

Axborot inqiloblari

Axborot texnologiyasi iqtisodiyot rivojlanishida qishloq xo‘jaligi, sanoat, xizmat ko‘rsatish sohasidan keyingi to‘rtinchi bosqichni egallaydi. Agar kapital va mehnat kishilik jamiyatining sanoatlashish davri mobaynida zarur tashkil etuvchilardan bo‘lsa, axborot va bilim esa kelajak jamiyati asoslarini tashkil etadi.

Yuqorida aytilganidek, tushunchaviy maqomiga ko‘ra «axborot» atamasi qadimdan qo‘llaniladi. Xususan, *axborotlashuv* sohasidagi (buni hozir *informatsiologiya* – axborot ta’limoti deb atash qabul qilingan) *dastlabki jahon inqilobi* milodiy birinchi mingyillik boshida yashagan Ptolomeyning dunyoning geotsentristik tizimi, *ikkinchi inqilob N.Kopernikning* (XVI asr o‘rtalarida) geliotsentristik nazariyasi bilan vujudga kelgan edi. Bular axborotning ilmiy va ma’naviy ravnaqini ifodalagan edilar.

Uchinchi inqilob 1964-yildan boshlanadi. 80-yillar o‘rtalariga kelib ko‘pgina mamlakatlar axborot rivojlanishi yo‘liga – Internet, multimedia, kosmonavtika, radio va sun’iy yo‘ldosh aloqasiga asoslangan axborot tizimiga o‘tdilar.

Tabiiyki, bunday sharoitda axborotlarni tegishli tarzda to‘plash va uzatishning avtomatizatsiya vositalari, kompyuter texnikasi va hokazolarni rivojlantirish muhim hisoblanadi. Hozirgi vaqtda (o‘rtacha, taqribiy hisob) AQSHda po‘latning bir kilogramm bahosi

www.ziyouz.com kutubxonasi

7 sent, mashinaning bir kilogrammi *4 dollar,* samolyotning bir kilogrammi *700 dollar,* bir kilogramm integral sxema esa *7000 dollar* turadi.

Sifat jihatdan ham axborot texnologiyasida juda muhim o‘zgarishlar yuz bermoqda. Agar *birinchi* kompyuterlar 30-yillarda elektromexanik rele asosida hisoblash maqsadida foydalanilgan bo‘lsa, 60-yillardagi *ikkinchi* avloddan boshlab kompyuterlar yarim o‘tkazgichli tranzistorlardan foydalanib tayyorlanmoqda. Kompyuterlarning beshinchi avlodi hatto intellektual vazifalarni ham yechishga qodir. *Kompyuterlarning oltinchi va yettinchi avlodlari har birining protsessorida 80–100 million tranzistor bo‘lib, har soniyada 2 milliardgacha vazifani bajara oladi.*

Axborot-texnologiya tayanchlari

Axborot texnologiyasi qator tayanch jihatlarga ega. Ulardan birinchisi inson faoliyatini maqsadga muvofiq yo‘lga qo‘yish bilan bog‘liq.

Ikkinchi tayanch – bu turli tabiatga ega bo‘lgan obyektlar o‘rtasidagi o‘zaro muvofiqlikni bildirib, EHMga tatbiqan uning inson miyasi bilan funksional umumiyligini anglatadi.

Axborotlashganlikning *uchinchi* tayanchi texnika hisoblanadi. Darhaqiqat, jiddiy texnikaviy rivojlanishsiz kompyuterlarning o‘zi ham yaratilmagan bo‘lur edi.

Axborot texnologiyasining *to‘rtinchi* tayanchi shundaki, uning kelib chiqishi uchun iqtisodiy boshqaruv – siyosiy va ma’naviy sohalarda asosiy manba bo‘lishi lozim.

Masalan, demokratiya va ozodlik ideallari rivojlanmagan joyda axborotlashganlik texnologiyasi yuz bermagan bo‘lur edi.

Ko‘rinib turibdiki, hozirgi zamonda jamiyatning kompyuterlashganligi – bu aniq dalil. Xo‘sh, bu dalil jamiyatning aniq olingan sohalarida qanday namoyon bo‘lmoqda?

Iqtisodiyot sohasida ishlab chiqarish bilan xizmat ko‘rsatish nisbatida birinchisining hisobiga ikkinchisining kengayishi ro‘y bermoqda. Og‘ir sanoat salmog‘i pasayib, uning tobora maydalanib borishi kuzatilmoqda. Avvaldan mavjud tuzilmalar hududiy tarqoq tarmoqlarga bo‘linib bormoqda. Bunda mintaqalarning o‘zida xomashyolarga har tomonlama ishlov berish va tayyor mahsulotlar

www.ziyouz.com kutubxonasi

almashuvi yuz beradi. Bu almashuvda turli-tuman iste’mol ehtiyojlarini qondirish ustun hisoblanadi. Aholi migratsiyasi ratsional tarzda yo‘lga qo‘yiladi.

Axborot-texnikaviy kelajak nazariyotchilari fikriga ko‘ra bu davrda jamiyatda boshqariladigan bozor iqtisodiyoti amalda bo‘ladi. Busiz yangi sivilizatsiya qaror topishi, sanoatlashganlik kamchiliklarini bartaraf etish mumkin bo‘lmaydi.

Yuksak mehnat unumdorligi, samarali iqtisodiyot ijtimoiy ta’minot yo‘li bilan tegishli siyosat olib borishni kafolatlaydi. *«Hech qanday sivilizatsiya, – deb yozadi O.Toffler, – barcha kasb egalarini bir xil siylamagan va shunday bo‘lmog‘i lozim. Qishloq xo‘jaligi sivilizatsiyasi yoki birinchi to‘lqin muayyan sifatlar va qobiliyatlar, ayniqsa, sof muskul kuchi uchun siylagan. Sanoat sivilizatsiyasi yoki ikkinchi to‘lqin turli kasblar uchun haq to‘lagan. Uchinchi to‘lqin sivilizatsiyasi ham muayyan xususiyatlar va qobiliyatlar uchun boshqalariga qaraganda yaxshiroq haq to‘laydi».*

Ma’naviy-madaniy o‘zgarishlar ko‘lami

Ma’naviy-madaniy sohadagi tub o‘zgarishlar ommaviy ruhiyatda, ta’lim tizimida, har bir inson saviyasida o‘z ifodasini topmoqda. Odatda, bu sohadagi o‘zgarishlar boshqa sohalar o‘zgarishlariga zamin tayyorlaydi.

Kompyuterlashtirish kishilik jamiyati dinamikasining navbatdagi yo‘nalishi sifatida madaniyatning qator sohalarida bo‘lgani kabi *san’atda* ham yuksak ravnaqni taqozo etadi. Bu haqda sivilizatsiya rivojlanishi ushbu bosqichi nazariyotchilaridan bo‘lgan *J.Nesbitt* va *P.Eburdin* san’atni 90-yillarda jahon miqyosida o‘nta yo‘nalishning ikkinchisi sifatida ko‘rsatadi. Agar sanoatlashgan davrda harbiylar boshqalarga namuna bo‘lsa, sport – metafora (majoz)ni anglatgan bo‘lsa, endi alohida kishilar, korporatsiyalar, katta yo kichik shaharlar o‘z taqdirlarini san’at asarlaridagi shaxslar, obrazlar, hayot uslubi ta’sirida tobora aniqroq belgilab boradilar.

San’at iqtisodiy tushuncha maqomida ham qaralishi obyektiv zaruriyat bo‘lib bormoqda. Buni rivojlangan mamlakatlar bozorida foyda keltirayotgan resurs sifatida *muzeylarga* boruvchilarning tobora ko‘payib borishida va ko‘plab qurilayotgan muzeylar sonida ko‘rish mumkin. Hozirgi vaqtda Buyuk Britaniyada madaniyat va san’at

www.ziyouz.com kutubxonasi

sohasi keltirayotgan foyda avtomobilsozlikdagi darajada – har yili o‘rtacha 17 milliard dollar bo‘lmoqda.

Ma’naviy hayotda san’atning o‘rnini sanoatlashgan davrning standartlash yo‘nalishidan farqli holda uning *milliyligini* to‘la namoyon qilish orqali va muntazam xalqaro almashuv yo‘li bilan millatlarning madaniy yaqinlashuviga hissa qo‘shishida ham ko‘rish mumkin. Zero, san’atning tili (rangtasvir, haykaltaroshlik, me’morchilik, musiqa, raqs) tarjimasiz tushunarli bo‘lganidan bebaho umuminsoniy aloqa vositasidir.

Maorif sohasida jiddiy o‘zgarishlar kutilmoqda. Jumladan, kechayotgan fan inqilobi va *axborotlashuv* tufayli o‘qish, o‘qitish ishlarining samaradorligini yanada oshirish imkoniyati yaratilmoqda. Buning natijasida rivojlangan mamlakatlar AQSH va Yaponiyada XXI asrda *yalpi oliy ta’limga o‘tish* vazifasi kun tartibiga qo‘yilgan.

Siyosiy sohada ham axborotlashuv inqilobi tufayli jiddiy o‘zgarishlar kutilmoqda. Chunonchi, davlat hokimiyati markazlashganligi barham topib, uning o‘rniga shaxs erkinligi salmog‘i oshib boradi. Natijada fuqaro ular har birining demokratik qarorlar qabul qilinishida bevosita ishtirok etishi ta’minlanadi. Boshqa tomondan qaraganda davlat markazlashganligining kuchsizlanishi axborotlarga egalik qilish natijalari bilan ham bog‘liq. Masalan, hozirgi ko‘pgina mamlakatlarda davlat tashkilotlari fuqarolar to‘g‘risida axborotlar to‘plaganki, zarur bo‘lganda ulardan totalitarizm maqsadlarida foydalanishi mumkin. Yana bir hol: davlat hokimiyatini muayyan darajada cheklash axborotlardan turmushning turli sohalarida foydalanish zaruriyati bilan ham bog‘liq. Iqtisodiyot sohasidagi axborotlarni tartibga solish, ulardan lozim darajada foydalanishni siyosiy hokimiyatni total aralashuvisiz ham bozor munosabatlari yordamida yo‘lga qo‘yish mumkin.

Axborotlashayotgan jamiyat belgilari tashqi siyosat sohasida, ayniqsa, yaqqol namoyon bo‘lmoqda. AQSHdan tashqari qator mamlakatlar, jumladan, Xitoy, Yaponiya, Germaniya, Rossiya jahon miqyosida mustaqil yetakchi o‘ringa da’vogarlik qilmoqda. Ayni vaqtda, mintaqalararo ittifoqlarning (masalan, G‘arbiy Yevropa, Shimoliy Amerika) o‘rni kuchaymoqda. Shuningdek, xalqaro tashkilotlarning ahamiyati tobora ortib bormoqda.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Albatta, axborotlashgan-texnikaviy sivilizatsiyaning qaror topishi ko‘plab noma’lum jihatlarga ham ega. Uni tushuntiradigan ta’limotlarda utopiyalar hissasi kichkina emas.

Asosiy tushunchalar

- **Informatsiologiya** (lotincha – tanishtirish, tushuntirish va yunoncha – so‘z, ta’limot so‘zlaridan tuzilgan) tirik hamda notirik tabiatdagi va, umuman, olamdagi barcha jarayonlarni axborotlar asosida umumlashtirib o‘rganuvchi fan hisoblanadi.
- **Postindustrial sivilizatsiya** – sanoatlashgan jamiyat o‘rniga keladigan axborotli sivilizatsiya anglanadi.
- **Totalitarizm** (lotincha – yaxlit, to‘liq) – o‘ziga sodiq guruhlar yordamida uning siyosatini qo‘llab-quvvatlamaydiganlarni bostirib turadigan hokimiyatni qo‘lida to‘plagan diktatorning siyosiy boshqaruv shakli.

Savollar va topshiriqlar

1. Kompyuter tafakkurida axborot qanday o‘rin tutadi? Axborotli-texnikaviy jamiyatning asosiy tavsiflari nimadan iborat?
2. Iqtisodiy sohada yangi sivilizatsiya belgilari qanday namoyon bo‘lmoqda?
3. Ijtimoiy-siyosiy sohada kompyuter sivilizatsiyasi boshlanishi qanday natijalarga olib keldi?
4. Ijtimoiy-siyosiy sohada kompyuterlashgan sivilizatsiya boshlanishi qanday natijalarga olib keladi?
5. Ma’naviy sohada yuz berayotgan o‘zgarishlar nimalardan iborat bo‘lmoqda?
6. Siyosiy sohadagi axborotlashuv inqilobi va oqibatlari haqida fikringiz?

www.ziyouz.com kutubxonasi

Amaliy ish

1. Taraqqiyot darajasiga ko‘ra hozirgi davlatlarning tavsifini bering.
2. «Markaz» davlatlari qaysi mintaqalarda joylashgan? Buni tushuntirib bering.
3. «Markazdan yarim uzoqlikdagi» davlatlar tavsifini bering.
4. «Markazdan to‘la uzoqlikda» qaysi davlatlar turadi? Bu to‘g‘rida mulohaza yuriting.
5. «Axborot inqilobi» asosiy belgilarini mulohaza qiling.
6. Axborotlashtirish imkoniyatlarini tushuntiring va yozma ish tayyorlang.
7. Axborotli jamiyat nazariyalari to‘g‘risida fikringizni yozma bayon qiling.
8. Siyosiy sohadagi axborotlashtirish inson huquqlari bilan qanday sig‘isha oladi? Buni tushuntirib bering.
9. Axborotlashtirish madaniyat sohasida qanday kechmoqda? Bu to‘g‘rida mulohaza yuriting.
10. Axborot-texnikaviy sivilizatsiya nazariyalaridagi utopiyalarni tavsiflang.

Ma’ruza va referatlar uchun mavzular

1. «Hozirgi global muammolar» tushunchasi.
2. Global muammolar tasnifining asosiy tamoyillari.
3. Inter-ijtimoiy munosabatlar tug‘dirgan global muammolar.
4. «Inson – jamiyat» tizimida paydo bo‘lgan global muammolar.
5. «Jamiyat – tabiat» tizimi doirasida kelib chiqqan global muammolar.
6. Global muammolar hal etilishining asosiy shart-sharoitlari.
7. Axloqiy xavf – global muammo.
8. «Rim klubi» faoliyati.
9. Quvvat resurslari va oziq-ovqat mablag‘lari muammosi.
10. Axborotlashganlik – hozirgi davr belgisi.
11. Axborotli jamiyat nazariyalari to‘g‘risida.
12. Iqtisodiyot sohasidagi o‘zgarishlar ko‘lami to‘g‘risida.

www.ziyouz.com kutubxonasi

13. Ma’naviy-madaniy sohadagi tub siljishlar to‘g‘risida.
14. Siyosiy sohadagi axborotlashuv inqilobi.
15. Axborot-texnikaviy sivilizatsiya nazariyalaridagi utopiya.
16. Hozirgi jahoniy tizimning umumiy tavsiflari.
17. E.Vallershteynning jahon tizimi nazariyasi.
18. «Uchinchi dunyo» – rivojlanayotgan davlatlar.

Tavsiya etilayotgan adabiyotlar:

1. I. A. Karimov. «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari». T.: «O‘zbekiston», 1997.
2. «Falsafa». Darslik. M. Ahmedova tahriri ostida. T., 2006.
3. «Falsafa». O‘quv qo‘llanma. E. Yusupov tahriri ostida, T., 2005.

www.ziyouz.com kutubxonasi

XOTIMA

Markazida inson turgan ijtimoiyot bilimlarining o‘rni va ahamiyati oshib borayotganligi hozirgi vaqtda barcha tomonidan tan olingandir. Buning qator sabablari bor:

Birinchidan, hozirgi dunyoda ko‘p jihatlardan umumiy bo‘lgan sivilizatsiyaning umuminsoniy va milliy qadriyatlarni muvofiqlashtirish negizida yangi jahoniy tartibotning shakllanayotganligi sodir bo‘lmoqda.

Ikkinchidan, O‘zbekistonda zamonaviy bozor munosabatlarini, demokratiya va erkin huquqiy davlatni yuzaga keltirish orqali ijtimoiy hayotni tashkil etishning yangi modeliga o‘tilmoqda.

Uchinchidan, davlat istiqlolini g‘oyaviy va mafkuraviy mustahkamlash talablariga ko‘ra O‘zbekiston hayotiga aloqador ichki va tashqi omillarni baholash lozimligi ravshandir.

Inson, uning jamiyati o‘zgarishi va rivojlanishining muhim jihatlari to‘g‘risidagi bilimlar bir tomondan ta’lim tizimidagi barcha asosiy fanlarni yakunlasa, ikkinchi tomondan voqelikning ular o‘rganishi doirasiga kirmaydigan sohalarini ifodalaydi. Bu tomonlar o‘zaro nisbatida ikkinchisi belgilovchi hisoblanadi. Zero, inson, uning mohiyati hamda u mansub bo‘lgan Olamning (sotsiumning) qay darajada shakllanganligining o‘rganilishi natijalari muhim ahamiyatga ega.

«Shaxs va jamiyat (Ijtimoiyot asoslari)» predmetini yoritishga bag‘ishlangan kitobdan qanday xulosalar chiqarish mumkin? Bular quyidagilar:

– insonning noyob mavjudot ekanligidan uning to‘g‘risidagi bilimlarning doimo to‘ldirib, chuqurlashtirib borish zarurligi, insonshunoslikdagi ilmiy yo‘nalishlarning o‘zaro muqobilligiga alohida e’tibor berish, hamda noilmiy va hatto, ilmga zid bo‘lgan nuqtayi nazarlarning ham yashashga haqqi borligi tan olinadi;

– *kishilar, insoniyat olami* – sotsium ijtimoiy jihatdan o‘zaro bog‘liqligi tufayligina mavjud bo‘ladi, degan qoidadan kelib chiqib jamiyatning birlamchiligi, belgilovchiligi to‘g‘risida gapirish, uni

www.ziyouz.com kutubxonasi

tamoyil darajasiga ko‘tarish bir tomonlamalik bo‘lur edi. Binobarin, jamiyat – bu Olamning alohida sohasi, deyish shartli. Unga jamiyatning, sotsiumning yaxlit ifodasi tarzida qarash maqsadga muvofiqdir;

– *insoniyat jamiyatini* ijtimoiy-madaniy sifatlarda olib qarashdan unga sivilizatsiyaviy yondashish lozimligi kelib chiqadi. Bunga ko‘ra, jamiyat rivojlanishi to‘g‘ri chiziqli tarzda yuz beradi, deyish bir yoqlama fikr va shu jihatdan marksistik ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya to‘g‘risidagi qarashlar o‘z qiymatini yo‘qotdi;

– *tarixiy jarayon* – bu sivilizatsiyalarning kelib chiqishi, mavjud bo‘lishi va rivojlanishidan hamda umrini yashab, so‘ng sahnadan ketishidan iboratki, bundan insoniyat yashash makonining istagan joyida taraqqiyot boshlanishini istisno etib bo‘lmaydi. Albatta, bu jarayon birdan, kutilmagan tarzda yuz bermay, balki tegishli obyektiv va subyektiv shart-sharoitlar natijasi o‘laroq amalga oshadi;

– sivilizatsiyaviy yondashish tamoyili mantiqiy ravishda sivilizatsiyalarning, dastavval, *Sharq* va *G‘arb* tiplarini, so‘ngra bularning har biridagi kichik tiplarini farqlashni taqozo etadi. Binobarin, Sharq sivilizatsiyasi tarkibida hind, xitoy, turkiy, arab musulmon va boshqa sivilizatsiya kichik tiplari mavjudligidan ko‘z yumib bo‘lmaydi;

– o‘zining sivilizatsiyaviy tavsifiga ko‘ra *Turon – Movarounnahr–Turkiston–O‘zbekistonning* qadimgi o‘tmishidan hozirga qadar ming yilcha davrni qamragani, ayniqsa, e’tiborlidir. Bu mingyilliklar boshida zardushtiylik dini maydonga keldi, ilk davlatlar shakllandi, shaharlar qurildi, sug‘orma dehqonchilikka asoslangan qishloq xo‘jaligini cho‘l-u sahro chorvachiligi o‘zaro to‘ldirdi va hokazo;

– *Movarounnahrning* Arab-islom xalifaligiga qo‘shib olinishi bu yerda, musulmon dinining va hududiy tarqoqlikka (yigirmatacha beklikka) barham berib, uyg‘onishning (renessans) birinchi davri boshlanishiga yo‘l ochdi. Natijada Amudaryo va Sirdaryo mintaqasi umumiy islomiy sivilizatsiya miqyosida yetakchi o‘ringa chiqdi. Movarounnahrdan chiqqan olim-u fozil, donishmand-u ilohiyotchilar xalifalik markazida ham peshqadamlik qilganlar;

– *mo‘g‘ullar hukmronligiga chek qo‘yib, yurtda davlat mustaqilligini tiklagan Amir Temur* va uning yetuk izdoshlari o‘z

www.ziyouz.com kutubxonasi

yaratuvchilik faoliyatlari bilan bu yerda renessansning ikkinchi bosqichini ta’minladilar. Lekin dashti qipchoqdan temuriylar sulolasi o‘rniga kelgan ko‘chmanchilar hozirgi O‘zbekiston hududini ma’lum yillarda bir davlat ostiga birlashtirgan bo‘lsa-da, sivilizatorlik rolini bajara olmadilar. Keyinroq bu hududda uchta mustaqil xonlik qaror topdi, ijtimoiy turg‘unlik uzoq davom etdi;

– *Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan mustamlaka qilinishi* mavjud ijtimoiy turg‘unlikni chuqurlashtirdi, barqarorlashtirdi. Olib borilgan muayyan ishlar (masalan, temiryo‘llar qurilishi) Metropoliya maqsadiga eng ko‘p darajada mos kelgan. Rossiyadagi inqilobiy o‘zgarishlar ham Turkiston ahvolini yaxshi tomonga o‘zgartirmadi. Sovet hokimiyatining zo‘ravonlik bilan o‘rnatilishi esa chinakamiga kataklizmni eslatadi. O‘zbekiston bolsheviklar boshlagan eksperimentdan dahshatli zarar ko‘rdi;

– *jahoniy jarayonlarning sivilizatsiyaviy talqini* shuni ko‘rsatadiki, avvalboshdan turli sivilizatsiyalar beshigi bo‘lgan Sharqda hayot o‘zaro bir-birini to‘ldiradigan sug‘orma dehqonchilikka, chorvachilikka asoslanganidan kishilar turmushida axloq-odobning o‘ziga xos qoidalari hamda urf-odatlari va an’analarining barqarorligi qayd etiladi. Shunga ko‘ra, kishilar taqdirida, avvalo, tabiat, sotsium jihatidan esa Davlat belgilovchi rol o‘ynagan;

– *Sharq buddaviylik, nasroniy va islom kabi jahoniy dinlar vatani ekanligidan* bu xil sivilizatsiyalar harakatlantiruvchi kuchlari ham tegishli tarzda ayni shu e’tiqod shakllari bo‘lgan. Bu yerda islomiy bag‘rikenglik, halollik, tijoratga asoslangan diniy iqtisodiyot yangi sivilizatsiya asosi bo‘lgan. Islomda tasavvuf alohida hodisa hisoblanib, unda targ‘ib qilingan antropotsentrizm, aql bilan qanoatlanmay ruhni chiniqtirish orqali poklik va kamolotga erishish g‘oyalari hozirgi davr sharoitlarida ham katta ahamiyatga molikdir;

– *G‘arb sivilizatsiyasi jarayonlari kechishidagi antik, nasroniylik o‘rta asrlari va renessans davrlari* qanchalik o‘z zaminlariga tayanganliklari bilan tavsiflanmasin, yunon-rim bosqichidan boshlab *Sharq sivilizatsiyalari ta’sirida bo‘lgan.* Xususan, islomiy sivilizatsiya Yevropa o‘rta asrlarida kechgan ijtimoiy-madaniy jarayonlarga sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatgan;

– *reformatsiya va ma’rifatparvarlik davrlarida shakllangan*

www.ziyouz.com kutubxonasi

sivilizatsiya maqomatiga koʻra jahoniy miqyosda boʻldi. Fan-texnika oʻzgarishlari asosida sanoat inqilobi shaklida namoyon boʻlgan bu sivilizatsiya, ayni vaqtda, mustamlakachilikni berdi, oʻzining Shimoliy Amerika variantida qulchilik mehnatidan keng foydalandi;

– *hozirgi jahoniy sivilizatsiya gʻarb-industrial tipining* asosiy tavsiflari tahlili koʻrsatadiki, uning ratsional-texnikaviy asoslarida maʼnaviyat yetarli darajada oʻz ifodasini topmagan. Bu maʼnoda sharqona sivilizatsiyalar ajralib turadi;

– *Oʻzbekiston davlatining jahoniy maqomini belgilashda hamisha* uning Sharqqa mansubligidan va Markaziy Osiyoda sivilizatorlik rolini oʻynaganligidan kelib chiqmoq kerak. Ayni vaqtda, hozirgi Gʻarb sivilizatsiyasi ratsionalizmi yutuqlarini (sanoatlashganlik, kompyuterlashganlik, siyosiy demokratiya, inson hayotining oliy qadriyatligi va hokazolarni) ijodiy oʻzlashtirishga erishish zarurligi ham ravshandir;

– *global muammolar asosiy jihatlari* (ekologiya, yadro quroliga ega boʻlgan davlatlar bilan mintaqaviy yaqinlik, «uchinchi dunyo»ga mansublikni ifodalaydigan ijtimoiy muammolar va hokazolar) bilan Oʻzbekistonni oʻz girdobiga tortdiki, ularni bartaraf etishda mamlakat Jahon hamjamiyati bilan doimiy va samarali hamkorlik qilmogʻi oʻz-oʻzidan maʼlum.

– *shakllanib kelayotgan axborot-texnikaviy jamiyatda* insoniyatning umumsayyoraviy taqdirini ifodalash imkoniyatlari oshib borishini bashorat qilish mumkin. Bu jarayon ikki tomonlama – salbiy va ijobiy kechayotgan globalizatsiyadan iboratdir. Bunda salbiy jihatlarning oʻrnini mumkin qadar qisqartirish, ijobiy, bashariyat istiqboliga daxldor jihatlarni koʻpaytirish muhim vazifa hisoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib: mazkur «Shaxs va jamiyat» fanini oʻrganish natijasida oʻquvchi, yaʼni, shaxsda atrofidagi ijtimoiy jarayonlar va kishilarning oʻzaro munosabatlariga mustaqil va ongli yondashish koʻnikmasi va malakasi hosil boʻladi. Bu koʻnikma va malakalar har bir shaxsning oʻz faoliyatini toʻgʻri yoʻllashga xizmat qiladi. Pirovard natijada inson va jamiyatning yashashi, rivojlanishi bir-biriga bogʻliqligi tushuniladi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA TA’LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA’LIMI MARKAZI

SHAXS VA JAMIYAT

(IJTIMOIYOT ASOSLARI)

fanining akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari uchun

O‘QUV DASTURI

www.ziyouz.com kutubxonasi

T u z u v ch i l a r:

Ismoil Saifnazarov, falsafa fanlari doktori, professor
Shodmonqul Azizov, falsafa fanlari nomzodi, professor
Berdiqul To‘ychiyev, falsafa fanlari doktori, professor

T a q r i z ch i l a r:

Nuriddin Aliqoriyev	Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti huzuridagi Oliy pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar kafedrasi mudiri, iqtisodyot fanlari doktori, professor
Karima Tulenova	Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika universiteti, falsafa kafedrasi mudiri, falsafa fanlari doktori, professor
Anvar Qodirov	Toshkent Davlat Huquqshunoslik instituti professori, falsafa fanlari doktori

www.ziyouz.com kutubxonasi

UQTIRISH XATI

«Shaxs va jamiyat» dasturi ilgari akademik litseylar, kasb-hunar kollejlari va o‘rta umumta’lim maktablarining 11-sinflari uchun tobora takomillashtirilib, o‘n martaga yaqin nashr qilingan edi. Uning asosida yozilib, chop etilgan «Ijtimoiyot asoslari (Shaxs va jamiyat)» o‘quv qo‘llanmasi qayta ishlanib, «Shaxs va jamiyat» darsligi sifatida ketma-ket ikki marta nashr etildi. Dasturning ushbu nashri o‘tgan 10 yil davomida «Shaxs va jamiyat» predmetini o‘qitish tajribasi umumlashtirilib va tegishli fanlar sohalarida erishilgan yutuqlarini hamda taniqli ijtimoiyotshunos olimlarning matbuotdagi ijobiy taqrizlarida bildirilgan istaklarini hisobga olgan holda tubdan yangilandi.

«Shaxs va jamiyat» o‘quv predmeti integrativ kurs bo‘lib, uning mazmunini bayon qilishda asosiy jihatlariga ko‘ra hozirgi umumgumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy bilimlar sohasida qabul qilingan sivilizatsiyaviy yondashishga tayaniladi. Tegishli tarzda dasturda xalqlar tarixiy tajribasidan o‘tib, barcha tomonidan e’tirof etilgan axloqiy-qadriyatiy mo‘ljallar asoslanadi. Bu tajribadan kelib chiqilib dasturda ilmiy bilishda kishilik hayoti hodisalariga tor sinfiy-mafkuraviy dogmalar va streotiplar, konyukturaviy sharhlar kabi obyektivlikka zid keladigan pozitsiya rad etiladi.

Dasturda hozirgi zamon bilimlari pozitsiyasida turib, inson va uning jamiyatini o‘rganishda umuminsoniy jihatlarning ustuvorligi hisobga olingan. Shuningdek, inson oliy qadriyat ekanligi, uning erkinligi va erkin fuqarolik jamiyati davlati asosiy tayanchlarining mustahkamligiga, qonunchilik va mas’uliyatga asoslanishning lozimligi ta’kidlanadi. Dastur mazmunining zarur minimumi quyidagi tarkibiy bloklardan iborat:

1. Inson, uning antroposotsiogenetik tadriji. Shaxs maqomi, hayoti, o‘lim va undan keyingi mangulik masalalari.

2. Sosiumning tashkiliy shakli sifatida jamiyatning nazariy modeli, hayotining asosiy sohalari. Ijtimoiy jarayonlar va ularning yo‘nalganligi muammolari. Jamiyatning funksional holati.

3. Ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida sivilizatsiyaning Sharq va G‘arb tiplari.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Turon–Movarounnahr–Turkiston, – O‘zbekistonning tarixiy-sivilizatsiyaviy tavsifi.

4. Hozirgi dunyo, undagi globallashuv jarayonlari. Global muammolarning mohiyati va bartaraf etilishining shart-sharoitlari hamda hozirgi jahoniy miqyosda umuminsoniy sivilizatsiya shakllanishi masalalari.

Real o‘quv jarayonida mavzularning ketma-ket, izchil o‘rganib borilishi mualliflik dasturlarida predmet o‘qitilishining tanlangan konsepsiyasiga muvofiq ham belgilanishi mumkin. Kurs mazmunining o‘zlashtirilishi qator jihatlariga ko‘ra tarix, geografiya, atropologiya sohalari bilimlarining, sivilizatsiyalarga oid mavzular esa davlat va huquq asoslari hamda boshqa predmetlarning tegishli qismlariga tayangan holda amalga oshirilishi mumkin.

Dasturda o‘quv predmetining maqsadlari va vazifalari belgilanib hamda ta’lim va tarbiyaning birligi doirasidagi umumiy yo‘nalishi ko‘rsatib berildi:

Birinchidan, ijtimoiy bilishga bo‘lgan qiziqishga asoslangan holda Shaxs axloqiy madaniyatining, uning hozirgi tafakkur tarzi va ijtimoiy xatti-harakatining shakllanishi, o‘zining taqdirini o‘zi belgilashi va o‘zini o‘zi namoyon etishini shakllantirish.

Ikkinchidan, inson, uning Shaxs sifatida shakllanishi, jamiyat, ijtimoiy madaniy supertizim sifatida sivilizatsiya va uning tarixi to‘g‘risida umumgumanitar va oliy maktab tizimidagi ijtimoiy-iqtisodiy fanlarning bundan keyingi o‘qitilishi, mustaqil ta’lim olish yoki istiqboldagi kasbiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan bilimlar tizimini o‘rganish.

Uchinchidan, turli millat va elatlarning yonma-yon yashashi, turli konfessiyalarning mavjudligi sharoiti umumo‘zbekiston g‘oyasiga, milliy g‘oyaga sodiqlikni, tolerantlik, insonparvarlik ideallariga, O‘zbekiston Respublikasidagi konstitutsiyaviy, demografiya qadriyatlarini hurmat qilishni tarbiyalash;

To‘rtinchidan, inson va jamiyat hayoti to‘g‘risidagi axborotlarni to‘plash, tizimlashtirish va tanqidiy mulohaza qilish malakalarini egallash;

Beshinchidan, shakllanayotgan fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat hayotida hamda millatlararo munosabatlar va oilaviy turmush sohasida zarur bo‘lgan kommunikativ amaliy faoliyat usullarini o‘rganish.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Dastur namunaviy bo‘lganidan «Shaxs va jamiyat» predmeti mazmunida qaysidir bir zamonaviy nazariy konsepsiya boshqalariga zarar keltiriladigan darajada afzal ko‘rilmaydi. Uning belgilangan majburiy qismi uchun 40 soat ajratilgan. Uning doirasida variantlilik imkoniyatlari mavjudligidan o‘qituvchi dars jarayoniga mustaqil yondasha oladi, xususan, hozirgi pedagogik texnologiyalarni joriy etish maqsadida ikki soat zaxira vaqt (umumiy soat miqdorining 5% i) ajratilgan.

Yoshlarda tegishli bilimlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirilganligiga ko‘ra dastur yetarli darajadagi nazariy saviyaga erishishni va oliy maktab ta’limi tizimida o‘qishni davom ettirishni ta’minlashga qaratilgan. Jumladan, unda talabalarga quyidagi umumta’lim malakalari, ko‘nikmalari va faoliyat tarzlarini shakllantirishni nazarda tutiladi:

- o‘rganilayotgan obyektning umumiy tavsifini belgilash, uni boshqa bahosi va tavsifi bilan qiyoslash, solishtirish;
- egallangan bilimlarni konkret misollarda oydinlashtirish;
- tipik ijtimoiy vaziyatlarda amaliy bilish vazifalarini hal etish malakalarini egallash;
- to‘g‘ri hukmni asoslash, dalillar keltirish, ta’riflar berish;
- zarur axborotni izlashdan tortib, ularning natijalarini tekshirish, baholash va ulardan foydalanish;
- loyiha tuzish ishlarida ishtirok etish, izlanish faoliyatida oddiy ko‘nikmalarni egallash;
- matnni tushunish va uning tili o‘ziga xosligini farqlash;
- ommaviy axborot vositalarining «Shaxs va jamiyat» mazmuniga doir materiallar tilini aynan bir xil tushunish;
- axborotlarni to‘plash, qayta ishlash, uzatish va saqlash bo‘yicha kompyuter texnologiyalaridan foydalanish malakasini egallash;
- xalq oldiga chiqib so‘zlash usuli (monolog, dialog, bahs, munozara) va nutqda axloqiy me’yorlarga rioya qilishni egallash.

www.ziyouz.com kutubxonasi

DASTURNING ASOSIY MAZMUNI

KIRISH

XX va XXI asrlar marrasida jahonda yuz bergan buyuk o‘zgarishlarning nomuayyan va muqobil kechishiga integrativ yondashishda dunyoqarash mo‘ljallarining ahamiyati. Dunyoqarash bilan insoniyat jamiyati to‘g‘risidagi fan bilimlarining uyg‘unligi. Inson shaxsi, jamiyat va ular aloqadorligi tarixiga yondashishda sivilizatsiyaviylik tamoyilining zarurligi. Shaxs kamolotining jamiyatga va ijtimoiy jarayonlar mazmunining inson yetukligiga bog‘liqligi. «Shaxs va jamiyat» o‘quv predmeti mavzulari bilan fanning turli sohalaridagi insonshunoslik hamda din o‘rtasidagi farqlar. O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi tizimidagi ijtimoiy-gumanitar va iqtisodiy fanlarning yakunlovchi qismi sifatida uning predmetida umuminsoniy va milliy-hududiy qadriyatlarning birligi.

Ushbu o‘quv predmetining O‘zbekiston yoshlari ong-shuurida milliy g‘oya, istiqlol mafkurasini qaror toptirish va mustahkamlashdagi o‘rni va ahamiyati.

www.ziyouz.com kutubxonasi

B I R I N CH I B O‘ L I M

INSON VA UNING SHAXS TAVSIFI

1 B O B. ANTROPOSOTSIOGENEZ

1-§. Inson – jonli mavjudotning alohida tipi

Hayot tadriji va inson. Bilimlar tizimida insonning turlicha tavsiflanishi; Koinotning noyob hodisasi; barcha mavjudotlarning o‘lchovi; ochiq tizim sifatida alohida ustunliklariga ega mavjudot; tadrijiylikning boshi berk tarmog‘i; tabiiy patologiya va h.k. Insonning tabiiy-biologiyaviy, ijtimoiy va ruhiy-ma’naviy jihatlarini o‘rganilishi.

2-§. Insonning o‘zini o‘zi hamda tashqi dunyoni bilishi zarurligi va imkoniyatlari

Bilish – insonning xos ehtiyoji. Bilishning turlari va darajalari. Ilmiy bilimlar, haqiqat muammosi: mutlaqlik, nisbiylik va konkretlilik jihatlari. Fanlar tasnifi. Ma’naviyatning ba’zi tashkil etuvchilarining bilish salohiyatlari to‘g‘risida. Falsafa – bilishning oliy tarzi. Nomumtozlikdan keyingi bilimlar tavsifi.

3-§. Insonning yaratilishi to‘g‘risidagi diniy qarashlar va kelib chiqqanligi haqidagi an’anaviy ilmiy nazariyalar

Dinda insonning yaratilganligi to‘g‘risida. Antropogenezga doir ilmiy bilimlar va dalillarning to‘planib borganligi. Hayot tadriji va inson. Homo turining kelib chiqishi va keyingi tadriji to‘g‘risidagi hozirgi zamon bilimlari. Tadrijiylik nazariyalarining ijobiy jihatlari va kamchiliklari. Koinotiy nazariyalar va ularning kamchiliklari. Anomal hodisalar nazariyasi va uning dalillanganligi muammosi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

4-§. Antropogenezning noan’anaviy nazariyalari

Insonning kelib chiqishi to‘g‘risidagi ilgaridan mavjud ilmiy nazariyalarga muqobil ta’limotlarning asoslanishi zarurligi va imkoniyatlari. Quvvat-axborot nazariyasi. Oqsil nazariyasi. Ma’naviy madaniyat – insonning aqli yordamida o‘zini-o‘zi takomillashtirishining belgilovchiligi to‘g‘risida. O‘zaro munosabatlar nazariyasining asoslanishi. Inson genezining sinergetik tushuntirilishi.

5-§. Sotsiogenezning boshlanishi

Antroposotsiogenez nazariyalarni umumgumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy bilimlar hamda mantiq kuchi bilan to‘ldirish zarurligi. Inson kelib chiqishining ijtimoiy omillari. Qurollar yasash va ulardan foydalanishning ahamiyati to‘g‘risidagi ta’limotlarning ishchi-faraziy roli.

6-§. Ruhiyat

Miya va asab tizimi – ruhiyatning moddiy tashuvchilari. Anglash hodisasi. Ruhiyat tafakkur unsurlarining shakllanishi. Nutq. Axloqiy tasavvurlarning shakllanishi. Asotir. Diniy amallarning boshlanishi. Sotsiogenezda tanlovning roli.

7-§. Inson tadriji turli bosqichlarida sotsiogenez omillarining o‘rni

Sotsiogenezning davomiyligi. O‘tmish yodgorliklarida saqlangan ma’naviylik va moddiy-ashyoviylik nisbati. Insoniyat tarixining yovvoyilik, varvarlik va ilk sivilizatsiyalar bosqichlari talqini.

Inson ajdodlari turmush-faoliyatida jinsiy tabuning roli. Oilaviy munosabatlar tadriji.

8-§. Insonning biologik tavsifi to‘g‘risida

Antropogenezda tabiiy-biologiyaviylik va ijtimoiy ruhiylikning o‘zaro nisbiy mustaqilligi. Insonning tana jihatdan zot-tur-jins belgi-

www.ziyouz.com kutubxonasi

lari va tashqi muhit bilan bog‘liqligi. Oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar joy, barqaror jinsiy mayl ehtiyojlari. Antropologik jihatdan inson takomilining nihoyaligi muammosi.

Insondagi hissiy barqarorlik, uyatchanlik, jur’atsizlik, begonalik, tajovuzkorlik, muvaffaqiyatlarga, rahbarlikka intilish va h.k.ning genetik taqozolanganligi muammosi. Insonga xos hatti-xarakatlar va holatlarning hayvonot olamida uchrashi masalasi. Gen – madaniy koevolutsiya nazariyasi.

II B O B. SHAXS

9-§. «Mohir inson» – individ

Inson – bioijtimoiy-madaniy mavjudot. Individ (yoki individum) – inson zotining alohida olingan abstrakt vakili. Bilimlarning turli tarmoqlarida individning har xil tavsiflari. Jismoniy mavjudligini ta’minlash – individ faoliyatining maqsadi. Individlardagi sifatlarning individuallik jihatlar kasb etishi. Individuallik – ijobiy fenomen va uning o‘rta arifmetik darajada olingan inson sifatlaridan har doim ortiqligi. Individuallik xususiyatlari namoyon bo‘lishining imkoniyatlari.

10-§. Shaxs – inson tadrijining yuksak bosqichi

«Shaxs» tushunchasi. Inson umumiy sifatlari bilan uning shaxs maqomi nisbati. Shaxsning ichki dunyosi va ijtimoiy atrof-muhit. Shaxsning umummadaniy ideali. Shaxs «MEN»ining tarkibi. Shaxs yaxlitligining bo‘linishi va uning oqibatlari.

11-§. Ijtimoiylashuv

Inson individi salohiyatining ro‘yobga chiqishi – zaruriyat va uning shart-sharoitlari. Ijtimoiylashuv – individning biologik hamda ruhiy ehtiyojlarini maqsadga muvofiq yo‘naltirish va qondirish.

Ijtimoiylashuv va inson subyektiv «MEN»i. Insonga bo‘lgan global ta’sirlar, ularning tasnifi va natijaliligi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

12-§. Shaxs: erkinlik va demokratiya

«Erkinlik» tushunchasida shaxs tarixiy-madaniy ehtiyojlarining ifodalanishi. «Men» va «o‘zga men» muvozanati – erkinlik asosi. Sihat-salomatlik – erkinlikning biologik ifodasi. Berilgan imkoniyatlardan yaxshisini tanlash – erkinlik mezoni. Shaxsning jamiyat va uning siyosiy hokimiyati tashkiliy darajalariga bog‘liqligi. Huquqiy tizimlar va shaxs dinamizmi. Demokratiya – shaxs qadriyatlarini ta’minlash vositasi.

13-§. Buyuk shaxs: asosiy tavsiflar

Buyuk Shaxs maqomi. Buyuk shaxslar tomonidan kun tartibiga qo‘yilgan muammolar va bajarilgan ishlar nisbati. O‘zbekiston tarixida Zardushtdan Islom Karimovgacha bo‘lgan shaxslar faoliyatining alohida jihatlari.

14-§. O‘lim va undan keyingi mangulik muammolari

Shaxs hayotining ma’nosi va mazmuni, maqsadi va vositalari nisbati. O‘limini anglash – insonni ajratuvchi belgi. O‘limni ma’naviy vositalar bilan barqaror qilish imkoniyatlari. Mangulik – mazmunli o‘tgan hayotning o‘limdan keyingi davom etishi. Evtanaziya masalalari.

www.ziyouz.com kutubxonasi

I K K I N CH I B O‘ L I M

JAMIYAT – SOTSIUMNING TASHKILIY SHAKLI

III B O B. SOTSIUM DUNYOSI

15-§. «Sotsium» tushunchasi. Jamoa va jamiyat

«Sotsium» atamasi va tushunchasi. Sotsium – keng ma’noda universumning (olamning) alohida qismi. Unda kishilik dunyosi xos jihatlarining ifodalanishi. «Jamoa»ning atamaviy va tushunchaviy tasnifi. «Jamiyat» tushunchasi. Jamoa va jamiyat – Sotsiumning tashkiliy tarzlari. Jamiyat – murakkab, o‘z-o‘zicha yetarli dinamik tuzilma.

16-§. Jamiyatning nazariy modeli

«Model» tushunchasi. Nazariy modelda sezgilar bilan bilib bo‘lmaydigan, tekshirilmaydigan voqelikning ifodalanishi. Mavhumlikdan konkretlikka qarab borish. Jamiyatni modellashtirishda tamoyillar va tushunchalarning ahamiyati.

IV B O B. JAMIYAT HAYOTINING ASOSIY SOHALARI

17-§. Ma’naviyat sohasi

Inson ichki dunyosi – ma’naviyat sohasi. Ma’naviyatning tarkibi. Axborotdorlik – ma’naviyatning tub tashkil etuvchisi. Ziyolilar – ma’naviyatning bosh tashuvchilari. Axloqiy hayot. Ta’lim va fan. Badiiy-estetik hayot. Din, uning hozirgi jamiyatdagi o‘rni.

18-§. Iqtisodiyot sohasi

Moddiy – iqtisodiy hayot. Moddiy ishlab chiqarish – kishilarning o‘zaro aloqalari hamda tabiat bilan modda va quvvat almashinuvi

www.ziyouz.com kutubxonasi

jarayoni. Mehnat unumdorligi. Inson va texnika. Texnologiya va ishlab chiqarishning tashkiliy jihatlari. Mulk tushunchasi. Mulkchilikning turli xillari. Turmush darajasi. Iqtisodiyot va jamiyat hayotining boshqa sohalari.

19-§. Ijtimoiy soha

«Ijtimoiy soha» («sotsial soha») tushunchasi. Bu sohaning asosiy tashkil etuvchilari. «Ijtimoiy (sotsial)» atamasining tor va keng ma’nolari. Ijtimoiy – sinfiy birliklar. Ijtimoiy – hududiy umumiyliklar: xalq, omma, insoniyat va boshqalar. Etnik birliklarning tarkibi. Mikroijtimoiy guruhlar. Irqning maqomi muammosi.

20-§. Boshqaruv va siyosat sohasi

Boshqaruv – jonli tizimlarning ajralmas jihati. Ijtimoiy boshqaruvning mazmuni va tiplari. «Hokimiyat» tushunchasi. Siyosiy hokimiyat va siyosiy soha. Davlat – sivilizatsiyaviy fenomen. Siyosiy partiyalar. Demokratiya – xalqni hokimiyatning manbayiga aylantirgan siyosiy va davlat tizimlari shakli. Huquqiy davlat.

21-§. Ijtimoiy institutlar

«Institut» tushunchasi. Ijtimoiy institutlar tarkibi. Institutsiyaviy almashuv. Institutlar bajaradigan vazifalarning jamiyat sohalari bo‘yicha tasnifi. Tashkilot va muassasalar, ularning xillari. «Byurokratiya» hodisasi.

V B O B. IJTIMOIY-TARIXIY JARAYONLAR

22-§. Ijtimoiy tarix: ma’nosi va kechishi

«Tarix» atamasining ko‘p ma’noliligi. O‘tmishni hozirgi davr orqali idrok etishning ma’nosi va mazmuni. Sharq (an’anaviy) va G‘arb-Yevropa (dinamik) jamiyatlarda tarixiy jarayonlar kechishining xos jihatlari. Tarixiy jarayonlarning bekik doira bo‘yicha,

www.ziyouz.com kutubxonasi

nasroniy – chiziqli, davriylik – spiralsimon tarzlarda tushuntirilishi. Ijtimoiy taraqqiyot g‘oyasining bir talqini.

23-§. Sotsiumdagi o‘zgarishlarning funksional tavsifi

Sotsiumdagi o‘zgarishlarning mexanizmi va uning sohalari tashkil etuvchilarining funksional tavsifi. Ijtimoiy jarayonlarni dunyoviy tushunishda monistik va plyuralistik yondashishlar. Kishilik jamiyatining funksional barqarorligi va uni ta’minlashning asosiy shart-sharoitlari.

www.ziyouz.com kutubxonasi

U CH I N CH I B O‘ L I M

SIVILIZATSIYALAR – IJTIMOIY-MADANIY JARAYON

VI B O B. JAMIYAT VA SIVILIZATSIYA

24-§. Sivilizatsiyaning boshlanishi va tadriji

«Sivilizatsiya» tushunchasi. Chorvachilik, dehqonchilik, quruvchilik, amaldorlik va ruhoniyatning kelib chiqishi – sivilizatsiyaning boshlanishi. Politogenez. Ma’naviy shart-sharoitlar. Xususiy mulk. Sivilizatsiyalarning makoni, vaqti va xarakteriga ko‘ra tavsiflanishi. A. Toyinbi va K. Yaspers nazariyalari. Sivilizatsiya bosqichlari. Formatsiyaviy yondashishning yaroqsizligi.

Sivilizatsiya tarkibida madaniyatning o‘rni. Sivilizatsiya hodisalarining qadriyatiyligi. Inson hayoti – oliy qadriyat.

25–26-§. Sharq va G‘arb: sivilizatsiya tiplari

«Sharq» tushunchasi. Sharq – daryoviy-mintaqaviy sivilizatsiyalar o‘chog‘i. Sug‘orma xo‘jalik yurgizishning ijtimoiy-madaniy tavsifi. Kishilar turmushida axloq-odob, urf-odatlar va an’analarning barqarorlashib borishi. Dunyoqarash va bilimlarning qorishiqligi. Kishilar taqdirida Tabiat, Sotsium va Davlatning belgilovchiligi.

Sharqning antik dunyoga ta’siri va bu yerdagi sivilizatsiyaning xos jihatlari va bosqichlari. Uyg‘onish reformatsiya va ma’rifatchilikning sivilizatsiyaviy tavsifi. Fan va sanoat inqilobi. Vakolatli demokratiya individual jamiyat – G‘arb yangi sivilizatsiyasining belgilovchi qismlari.

Sharq va G‘arb sivilizatsiyalarining yaqinlashuvi – umumsivilizatsiyaviy jarayon.

www.ziyouz.com kutubxonasi

27-§. Islomiy sivilizatsiya

Sharq – barcha jahoniy dinlar beshigi. Islom dini Qadimgi Yaqin Sharq, Antik davr bilan Yevropa Yangi davri oralig‘idagi g‘oyalar va bilimlarning asosiy manbayi. Musulmonchilikda jamoa maqomi, oddiy va bajarilishi qat’iy bo‘lgan qoidalarning «Qur’on»da poetik-axloqiy va qonunlar tarzida ifodalanishi. Xalifatik va islom dinining keng tarqalishi. Bag‘rikenglik, mahalliy an’analarga hurmat, halollik, tijoratga asoslangan iqtisodiyot – sivilizatsiya asoslari.

Islomiy madaniyat tarkibiy qismlari rivojlanishining shart-sharoitlari. Musulmonchilik sivilizatsiyasi rivojlanishidagi sustlashuv va turg‘unlikning sabablari.

28-§. Turon – Movarounnahr – Turkiston: sivilizatsiyaviylik mezonlari va bosqichlari

Qadimgi Turonning tabiiy-geografik, biologik, antropologik va ijtimoiy-madaniy maqomi. Sug‘orma dehqonchilik madaniyati va boshqaruvining alohida shakliga asoslangan sivilizasiyaning boshlanishi. «Avesto» – ijtimoiy-madaniy yodgorlik. Movarounnahrda islomiy lokal sivilizatsiyaning qaror topishi. Islomiy sivilizatsiyaning turkiy tarmog‘i. Turkistondan chiqqan mutafakkirlarning sivilizatorlik faoliyati.

Amir Temur va uning yetuk izdoshlari davridagi sivilizatsiyaviy ko‘tarilish. Alisher Navoiyning O‘zbekiston xalqlari ma’naviyati tarixidagi o‘rni.

XVI asrdan boshlangan sivilizatsiyaviy orqada qolishlik sabablari va oqibatlari.

29-§. Mustamlakachilik va uning aksilsivilizatsiyaviy oqibatlari

Rossiya mustamlakachiligi natijasida Turkistonda ijtimoiy-madaniy turg‘unlikning chuqurlashuvi. Qoloqlik va mustamlakachilikdan qutulish yo‘lida ma’rifatparvarlik harakatida aql-idrokning roli va ahamiyatining asoslanishi. Davlat istiqloliga erishish – bosh maqsad. Jadidchilik va uning umumturkiy asoslari.

www.ziyouz.com kutubxonasi

O‘zbekistonda markscha-lenincha sotsializm tamoyillarini qo‘llashning nosivilizatsiyaviy tabiati. «Milliy-hududiy bo‘linish» – Turkiston tarixiy-madaniy, til, diniy, ma’naviy va boshqa yaxlitligining buzilishi va uning oqibatlari. Metropoliya uchun xomashyo bazasi bo‘lgan O‘zbekistonda totalitar tuzum sharoitidagi ma’naviy yo‘qotishlar ko‘lami.

VII B O B. MUSTAQIL O‘ZBEKISTONNING IJTIMOIY-MADANIY TAVSIFI

30-§. Sivilizatsiyaning Sharq-Markaziy Osiyo lokal tipi

Markaziy Osiyo – tabiiy-geografik yopiq hudud hamda madaniy – etnik va tarixiy yaxlit mintaqa. O‘zbekistondagi tarixiy-madaniy markazlar va ularning mintaqaviy sivilizatorlik roli (Chingiz Aytmatov), Davlat istiqloli va ijtimoiy tanlov («Qayoqqa?», «Qanday tarzda?», «Qaysi vositalar bilan?») imkoniyatlari. O‘zbekistonning Jahon hamjamiyatiga qo‘shilishida tabiiy-geografik va madaniy-ijtimoiiy omillarni hisobga olish zarurligi.

31-§. Demokratik-huquqiy davlat qurishning shart-sharoitlari

Istiqlol va siyosiy jarayonlar shakllari. Yaratilayotgan huquqiy davlatning nazariy konsepsiyasi. Huquqning (qonunning) jamiyat barcha sohalarida ustuvorligi. Inson huquqlarining buzilmasligi kafolati. Shaxs va davlatning o‘zaro mas’ulligi. Davlat hokimiyatlarining bo‘linganligi. Ko‘ppartiyaviylik. Partiyaviy va saylov tizimlarining o‘zaro aloqasi.

32-§. Fuqarolik jamiyati barpo etish vazifalari

Shaxs fuqarolik sifatining davlat funksional faoliyati bilan bog‘liqligi. Jamiyatning fuqarolik jihatlar kasb etib borishi. O‘z-o‘zidan tashkillanish – fuqarolik jamiyatining xos belgisi. O‘zbekistonda fuqarolik jamiyati shakllanishining o‘ziga xosligi: xususiy mulk, bozor munosabatlari va o‘rta sinf qaror topishida davlatning

www.ziyouz.com kutubxonasi

islohotchilik o‘rni. Mahalla institutining mustahkamlanishi. Nohukumat, notijorat tashkilotlarning o‘rni.

33-§. Tarixiy-ma’naviy qadriyatlarning hozirgi sharoitlardagi ahamiyati to‘g‘risida

O‘zbek xalqi o‘tmishini ulug‘laydigan, o‘zlikni anglashga xizmat qiladigan qadriyatlarning tiklanishi. «Avesto» – tarixiy-madaniy yodgorlik. Islomiy sivilizatsiya asosiy tashkil etuvchilarining hozirgi ma’naviyatdagi o‘rni. Umummilliy g‘oyaning tarixiy-etnik va ma’naviy asoslari to‘g‘risida va uning omma ongiga singdirilishi.

34-§. O‘zbekistonda yaratilayotgan iqtisodiyotning sivilizatsiyaviy maqomi

Sovet tuzumi iqtisodiyotidan ijtimoiy yo‘naltirilgan va boshqariladigan bozor tuzilmalariga o‘tishning zarurligi. Prezident Islom Karimov tomonidan o‘tish davri uchun zarur ijtimoiy-iqtisodiy tamoyillarining ishlab chiqilishi. Qonunchilik asosida davlat mulkining xususiylashtirilishi. Bozor baholariga asta-sekin o‘tish. Erkin bozor iqtisodiyoti – erkin raqobat va ko‘p sonli o‘rta qatlamning mavjudligi. Aralash iqtisodiyotning tavsifi.

www.ziyouz.com kutubxonasi

T O‘ R T I N CH I B O‘ L I M

HOZIRGI DUNYO: GLOBALLASHUV, GLOBAL MUAMMOLAR VA YANGI JAHONIY SIVILIZATSIYA SHAKLLANAYOTGANLIGI MASALALARI

VIII B O B. GLOBALLASHUV VA GLOBAL MUAMMOLAR

35-§. Globallashuv: mohiyati, mazmuni, yo‘nalishlari va oqibatlari

«Globalizatsiya» atamasi va tushunchasi. Globalizatsiyaning asosiy sifat tavsiflari. Sanoat ishlab chiqarishining ko‘lami va salohiyati hamda transmilliy birlashib borishi. Barcha mintaqalarning yagona bozorga tortilganligi. Internet imkoniyatlari. «Umumiy uy», «umumiy taqdir», «umumiy tashvish» va hokazolar. XX asrda yagona jahon tarixi boshlanishining (Arnold Toynbi) belgilari. Globalizatsiyaning salbiy oqibatlari. Antiglobalizm harakati.

36-§. Hozirgi davrning global muammolari

Hozirgi global muammolar. Ularning «inson-jamiyat», jamiyatning ichki holati, interijtimoiy jarayonlar va «jamiyat va tabiat» tizimlari tug‘dirganligiga ko‘ra tasniflanishi. Global muammolar hal etilishining umumiy va xususiy, ichki va tashqi shart-sharoitlari.

IX B O B. INSONIYATNING YANGI SIVILIZATSIYAVIY SIFAT HOLATIGA O‘TAYOTGANLIGI MUAMMOLARI

37-§. Hozirgi jamiyatlar – jahoniy tizim

Hozirgi kishilik jamiyati sayyora miqyosida – jahoniy tizim. Tizimda yadro, undan yarimuzoq va uzoqlikdagi jamiyatlarning

www.ziyouz.com kutubxonasi

farqlanishi (U.Vallershteyn). Texnogen-industrial sivilizatsiya doirasidagi farqlanishlar: o‘ta sanoatlashgan Shimol va yuksak sanoatlashgan G‘arb jamiyatlari. Sharqning izchil rivojlanayotgan davlatlari – neoindustrial model tashuvchilari. Postkommunistik dunyoning o‘tish holatidaligi. Janubdagi an’anaviy-agrar jamiyatlar. Jahon yangi tartiboti muammolari.

38-§. Axborot-texnologik jamiyat

Hozirgi texnika va texnologiyaning fan sig‘imliligi. Axborot texnologiyasining asosiy miqdoriy va sifat tizimlaridagi belgilovchi jihatlar. Sanoatlashgan jamiyat kamchiliklarini bartaraf etishda axborot inqilobining ahamiyati. Ma’naviy-madaniy sohadagi tub o‘zgarishlar. Siyosiy hayotda axborotlashuv jarayonlari ko‘lami. Axborot jamiyati nazariyalarining munozarali jihatlari.

TALABALARNING DARSDAN TASHQARI MUSTAQIL ISHLARI

«Shaxs va jamiyat» o‘quv predmeti bo‘yicha talabalar vaqtining anchagina qismi mustaqil ishlarini bajarishga to‘g‘ri keladi. Bunda ular qo‘shimcha ravishda bilish va amaliy faoliyat tajribasini egallaydi. Bularning minimumi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

– mavjud xilma-xil axborotlarni tanqidiy o‘zlashtirib o‘zining mustaqil fikriga ega bo‘lish va uni ifodalash;

– nostandart, pedagogik jihatdan moslashmagan axborotlarni, masalan, Internetni ham o‘z ichiga olgan zamonaviy kommunikatsiya vositalari yordamida turli manbalar ustidan ishlar: tevarak-atrofda yuz beradigan voqea va hodisalarni zamonaviy ijtimoiy bilish usullariga tayangan holda tahlil etish;

– real voqelik vaziyatlarini moddiylashtiradigan ta’limiy o‘yinlarda va dolzarb ijtimoiy muammolar bo‘yicha muhokama, munozaralarda ishtirok etish hamda o‘z qarashlarini mantiqiy dalillash;

– o‘quv predmetining tegishli qismlari bo‘yicha kasbiy sohalariga bog‘lagan holda referatlar tayyorlash; va h.k.

www.ziyouz.com kutubxonasi

O‘QUV PREDMETINING O‘ZLASHTIRILISHIGA DOIR TALABLAR

1. O‘quv predmetini umumta’lim fanlari yo‘nalishi bo‘yicha o‘qitish natijalariga ko‘ra quyidagi talablar qo‘yiladi:

– insonning kelib chiqishidan tortib, uning asosiy fenomenlari sifatlarigacha bo‘lgan bilimlarni o‘zlashtirish, tushunish;

– ijtimoiy jarayonlarni hamda ularni tartibga solib turuvchi asosiy institutsional tuzilmalarning tabiatini yetarli darajada mulohaza qilish va tushunish;

– sivilizatsiyalarning ijtimoiy-madaniy jarayonlar sifatidagi tavsiflarini lozim darajada bilish;

– Sharq va G‘arb sivilizatsiyaviy umumiyliklari va farqlari hamda bularning ilgarigi va hozirgi jihatlarini mulohaza etish;

– mustaqil O‘zbekiston jamiyatining ijtimoiy-ma’daniy tashkil etuvchilari tizimidagi tub o‘zgarishlarning mohiyati, mazmuni va yo‘nalishlarini tushunish;

– hozirgi dunyo, globalizatsiya va global muammolar hal etilishining shart-sharoitlari hamda shakllanayotgan axborotli-texnologiyaviy sivilizatsiyaning asosiy konturlari to‘g‘risidagi bilimlarni mulohaza etish.

2. O‘quv predmetini o‘zlashtirgan talabalar quyidagilarni uddalashi lozim:

– ijtimoiy hodisa, jarayon yoki faktni zamonaviy ilmiy pozitsiyadan turib qarab chiqish;

– ijtimoiy ma’no va mazmun kasb etgan axborotlarni tegishli ilmiy atama, tushunchalarda tahlil va tasnif etish hamda ularni bir belgi tizimi (matn, sxema, diagramma va boshqalar)dan boshqasiga ko‘chirish;

– ijtimoiy obyektlarning umumiy va xususiy jihatlarini qiyosiy farqlash hamda bularga oid bilimlarni «Shaxs va jamiyat» predmeti tushunchalarida ifodalash;

– o‘rganilayotgan obyektlarni shaxslararo, shaxs va jamiyat, jamiyat va tabiat, har xil kichik tizimlar va hokazolar o‘rtasidagi aloqalarida ko‘rsatish va tushuntirish;

– shaxs, ijtimoiy guruhlar, tashkilotlar va xalqaro subyektlarning turli sohalaridagi xatti-harakatlarini axloqiy me’yorlar, siyosiy demokratiya va ilmiy ratsionallik nuqtayi nazaridan baholay olish;

www.ziyouz.com kutubxonasi

– referat, og‘zaki chiqishlar, ijtimoiy muammolar bo‘yicha ijodiy ishlar, taqrizlar va hokazolar tayyorlash.

3. Egallangan bilimlar va malakalardan amaliy faoliyatda hamda kundalik turmushda foydalanish: jamiyatda kechayotgan va yuz berishi kutilayotgan jarayonlarga ijtimoiy dunyoqarash pozitsiyasidan o‘z munosabatini aniqlab olishda;

– olingan bilimlarni va bilish faoliyati imkoniyatlarini takomillashtirib borishda;

– kishilar xatti-harakatini axloqiy va huquqiy qadriyatlar mezonlariga ko‘ra baholashda;

– ta’limning keyingi bosqichlarida ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘rganishda egallangan bilimlardan ilmiy mo‘ljal maqsadida;

– turli maslak va qadriyatlar tashuvchilari bilan o‘zaro maqbul muloqotlarni yo‘lga qo‘yishda; va hokazo.

Soatlar taqsimoti

Tartib raqami	Mavzular	Ma’ruzalar	Seminarlar	Mustaqil ish	Jami
I.00.	**Inson va uning Shaxs tavsifi**	8	8	6	22
II.01.	Antroposotsiogenez	4	4	3	11
I.02.	Shaxs	4	4	3	11
II.00.	**Jamiyat – Sotsiumning tashkiliy shakli**	6	5	4	15
II.01	Sotsium dunyosi	2	2	2	6
II.02	Jamiyat hayotining asosiy sohalari	2	2	1	5
II.03	Ijtimoiy-tarixiy jarayon	2	1	1	4
III.00.	**Sivilizatsiyalar ijtimoiy-madaniy jarayon**	4	4	4	12
III.01.	Jamiyat va sivilizatsiya	2	2	2	6

www.ziyouz.com kutubxonasi

III.02.	Mustaqil O‘zbekiston-ning ijtimoiy-madaniy tavsifi	2	2	2	6
IV.00.	**Hozirgi dunyo: globalla-shuv, global muammolar va yangi jahoniy sivili-zatsiya shakllanayotgan-ligi masalalari**	2	3	4	9
IV.01.	Globallashuv va global muammolar	1	2	2	5
IV.02.	Insoniyatning yangi sivilizatsiyaviy sifat holatiga o‘tayotganligi	1	1	2	4
		20	**20**	**18**	**58**

www.ziyouz.com kutubxonasi

ADABIYOTLAR

BIRINCHI BO‘LIM UCHUN

«O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi». T., «O‘zbekiston», 2008.
I.A.Karimov. «Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyoti poydevori. Xavfsizlik va taraqqiyot yo‘lida». 6-jild. T., «O‘zbekiston», 1998.
I.A. Karimov. «Biz o‘z kelajagimizni o‘z qo‘limiz bilan quramiz». 7-jild, T., «O‘zbekiston», 1999.
«Qur’oni karim». T., «Cho‘lpon». 2001.
«Injil». Shvetsiya–Stokgolm. 1993.
«Falsafa». Darslik. Matbua Ahmedova tahriri ostida. T., 2006.
«Falsafa». O‘quv qo‘llanma. E. Yusupov tahriri ostida. T., 2005.
N.Komilov. «Tasavvuf». T., «Yozuvchi», 1-kitob – 1997, 2-kitob – 1999.
A. Choriyev. «Inson falsafasi». I kitob. T., 1999.
A. Choriyev. «Inson falsafasi». II kitob. Qarshi, 2002.
Алексеев В.П. «Становление человечества». М., 1984.
Андреев И.Л. «Происхождение человека и общества». М., 1998.
Бехтерева Н.Т. «Механизм управления памятью человека». Л., 1989.
Гумилев Л.Н. «Этногенез и биосфера Земли». Спб., 2001.
Гуревич П.С. «Человек». М., 1995.
Кликс Ф. «Пробуждающееся мышление у истоков человеческого интеллекта». М., 1991.
«Мифы народов мира». М., 1991.
Окладников А.П., Окладникова Е.А. «Заселение Земли человеком». М.,1984.
«Феномен человека». Антология. М., 1993.
«Обществознание» (Человек и общество). Под ред. Боголюбова Л.П. и Лазебниковой А.Ю. М., 2006.

IKKINCHI BO‘LIM UCHUN

I. A.Karimov. «Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q». 7-jild. T., 1999.
I. A. Karimov. «Jamiyatimiz mafkurasi xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin». «Tafakkur» jurnali bosh muharririning savollariga javoblar. 7-jild. T., 1999.
«Falsafa». Darslik. Matbua Ahmedova tahriri ostida. T., 2006.

www.ziyouz.com kutubxonasi

«Falsafa». O‘quv qo‘llanma. E. Yusupov tahriri ostida. T., 2005.
Кравченко А.И. «Обществознание». М., ООО ТИД «Русское слово – РС, 2006.
«Обществознание» (Человек и общество). Под ред. Боголюбова Л.П. и Лазебниковой А.Ю. М., 2006

U CH I N CH I B O‘ L I M U CH U N

I. A. Karimov. «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch». T., «Ma’naviyat», 2008.
I.A.Karimov. «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari». T., «O‘zbekiston», 1998.
I.A.Karimov. «O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda». 7-jild. T., «O‘zbekiston», 1999.
I.A.Karimov. «Turkiston – umumiy uyimiz». 4-jild. T., «O‘zbekiston», 1996.
«Qur’oni karim». T., «Cho‘lpon», 2001.
Imom al-Buxoriy. «Hadis». 1–4-jildlar. T., 1995–1997 yillar.
«Amir Temur o‘gitlari». T., «O‘zbekiston», 1992.
«Temur tuzuklari». T., «Cho‘lpon», 1991.
B.Ahmedov. «Mirzo Ulug‘bek». T., «Fan», 1996.
N.Komilov. «Tasavvuf». T., «Yozuvchi», 1-kitob – 1997, 2-kitob – 1999.
K.N.Nazarov. «Aksiologiya: qadriyatlar falsafasi». T., «Ma’naviyat», 1998.
N. Rahmonov. «Qadimgi turk xoqonligi». T., 1995.
A.X. Saidov «Mustaqillik Qomusi». T., «O‘zbekiston», 1993.
Turon Usmon. «Turkiy xalqlar mafkurasi». T., 1995.
A.Erkayev «Ma’naviyat – millat nishoni». T., 2004.
Yusuf Xos Hojib. «Qutadg‘u bilig». T., «Fan», 1990.
Васильев Л.О. «История Востока». в 2-х томах. М., 1994.
Тойнби А. «Постижение истории». М., 1991.
«Цивилизация. VIP». 1–4. М., 1995–1996.
«Человек и общество». (Современный мир). Под редакцией Купцова Н.И., М., 1999.
«Обществознание» (Человек и общество). Под ред. Боголюбова Л.П. и Лазебниковой А.Ю. М., 2006.

www.ziyouz.com kutubxonasi

TO‘RTINCHI BO‘LIM UCHUN

I. A. Karimov. «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch». T., «Ma’naviyat», 2008.

I. A. Karimov. «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitlarida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari». T., «O‘zbekiston», 2008.

I. A. Karimov. «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari». T., «O‘zbekiston», 1998.

I. A. Karimov. «O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda». 7-jild. T., «O‘zbekiston», 1999.

«Falsafa». Darslik. Matbua Ahmedova tahriri ostida. T., 2006.

«Человек и общество. Современный мир». Под ред. Купцова Н.И. М., 1999.

«Человек и общество» (обществознание). Под ред. Боголюбова Л.П. и Лазебниковой А.Ю. М., 2006.

www.ziyouz.com kutubxonasi

SHODMONQUL AZIZOV

SHAXS VA JAMIYAT

«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2010

Muharrir *Ulug‘ BEK*
Badiiy muharrir *T. Qanoatov*
Texnik muharrir *L. Xijova*
Musahhihlar: *Y. Bizaatova, J. Toirova*
Sahifalovchi T. Ogay

2009-yil 12-dekabrda sahifalashga berildi. 2010-yil 15-aprelda bosishga ruxsat etildi. Bichimi 60x90$^{1}/_{16}$. «Tayms» garniturasi. Ofset bosma. Shartli bosma tobog‘i 15,0. Nashriyot-hisob tobog‘i 14,7. Adadi 15606 nusxa. 661-sonli buyurtma. Bahosi shartnoma asosida.

**«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, Buyuk Turon, 41.**

www.ziyouz.com kutubxonasi